

**T.C.
SİNOP ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

**NEOLİTİK DEVRİM
VE
TOPLUM YAŞAMI ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ**

ADİLE BAKAY

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**DANIŞMAN
PROF. DR. EKREM MEMİŞ**

SİNOP – 2023

TEZ KABUL

ADİLE BAKAY tarafından hazırlanan “**NEOLİTİK DEVRİM VE TOPLUM YAŞAMI ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ**” başlıklı bu çalışma, 04.07.2023 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak, jürimiz tarafından **YÜKSEK LİSANS tezi** olarak kabul edilmiştir.

Başkan

Prof. Dr., Ekrem MEMİŞ

Sinop Üniversitesi / Fen-Edebiyat Fakültesi

İmza

Üye

Prof. Dr. Ekrem MEMİŞ

(Danışman)

Sinop Üniversitesi / Fen-Edebiyat Fakültesi

İmza

Üye

Prof. Dr. Yusuf KILIÇ

Pamukkale Üniversitesi / İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi

İmza

Üye

Dr. Öğretim Üyesi Meltem TEMİZKAN

Sinop Üniversitesi / Fen-Edebiyat Fakültesi

İmza

Enstitü Müdürü

Prof. Dr. Fadime Dirik

.....

ETİK BEYANI

Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu, bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Adile BAKAY

ÖZET
YÜKSEK LİSANS TEZİ
NEOLİTİK DEVRİM VE TOPLUM YAŞAMI ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ
ADİLE BAKAY
SİNOP ÜNİVERSİTESİ LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
DANIŞMAN: PROF.DR. EKREM MEMİŞ

İnsanoğlu yeryüzünde yaşamaya başladığı ilk andan itibaren doğa ile sürekli bir hakimiyet ve güç mücadelesi içinde olmuştur. Bu mücadelede bazen doğa insana bazen de insan doğaya hükmediyordu. Tarihin en erken devirlerinde doğanın insan üzerinde belirgin bir etkisi bulunmaktadır. Bu dönemde insanoğlu doğaya müdahale etmemiş ve var olan sistem içerisinde kendi varlığını sürdürmeye çalışmıştır. İlk defa MÖ 10000 yıllarında Bereketli Hilal bölgesinde ortaya çıkan Neolitik Devrim sayesinde insanoğlu bu sistemi yok ederek doğa üzerinde bariz bir etki yaratmayı başarmıştır. İnsanlık tarihinde bir dizi geri dönüşü olmayan olayları başlatan bu devrim sayesinde insanoğlu, ilk kez doğaya fiziksel bir müdahalede bulunmuş ve tüketici bir toplum yapısından üretici bir toplum yapısına geçiş yapmıştır. Elbette bu durum sadece insan beslenmesini etkilemekle kalmamış, sonuçlarıyla da günümüz uygarlığın temellerinin atılmasında da etkili olmuştur.

ANAHTAR KELİMELELER: Çömlek; Hayvancılık, Neolitik Devrim; Tarım

Temmuz 2023, 161 Sayfa

ABSTRACT
MSC THESIS
THE NEOLITHIC REVOLUTION AND ITS REFLECTIONS ON SOCIETY
ADİLE BAKAY
SINOP UNIVERSITY INSTITUTE OF GRADUATE PROGRAMS
DEPARTMENT OF HISTORY
SUPERVISOR: PROF. DR. EKREM MEMEİŞ

Mankind has been in a constant struggle for dominance and power with nature since the first moment he started to live on earth. In this struggle, sometimes nature dominated man and sometimes man dominated nature. In the early periods of history, nature had a distinct effect on human beings. In this period, human beings did not interfere with nature and tried to maintain their existence within the existing system. For the first time BC. Thanks to the Neolithic Revolution that emerged in the Fertile Crescent region around 10000 BC, mankind managed to create an impact on nature by destroying this system. Thanks to this revolution, which started a series of irreversible events in the history of humanity, humankind made a physical intervention to nature for the first time and transitioned from a consumer society structure to a productive society structure. Of course, this situation has not only affected human nutrition, but also has been effective in laying the foundations of today's civilization with its results.

KEYWORDS: Pottery; Livestock, Neolithic Revolution; Agriculture

July 2023, 161 Pages

TEŞEKKÜR

İnsanoğlu dünyaya diğer canlıların doğuştan sahip olduğu birtakım özellik ve yeteneklerden yoksun olarak gelmiştir. Yeryüzünde varlığını sürdürmeye çalışan canlının sahip olduğu tek silahı düşünebilmesidir. Bu yetenek sayesinde insanlar çevrelerinde gördükleri nesneleri birbirleriyle ilişkilendirebilmiş ve farklı amaçlar doğrultusunda kullanabilmiştir. Bu özellik, onu hem buzul çağın sert iklim koşullarından korurken hem de doğayı istediği biçimde değiştirmesine olanak tanımıştır. Nitekim bir mamut buzul çağında kalın kürkü sayesinde hayatta kalabilir, ancak yeryüzü ısınmaya başladığı zaman ya farklı bir yere göç ederek varlığını sürdürecektir ya da nesli tükenecektir. Ama insanoğlu için böyle bir durum söz konusu değildir. Çünkü insanoğlu buzul çağın sert iklim koşullarında avladığı hayvanların postunu giyecek olarak kullanabilirken yeryüzünün ısınması durumunda ise bu postlardan kurtulup kendilerine uygun yeni giyecekleri doğadan temin edebilmekteydi. Bu durum insanların yeryüzünde milyarlarca yıl boyunca varlığını sürdürmesini sağlamıştır.

Günümüzden, 12000 yıl önce yeryüzünde meydana gelen iklim değişikliği sebebiyle, insanoğlu hayatta kalmak için yeni yöntemler geliştirmek mecburiyetinde kalmıştır. Bunun için önceki dönemlerde avcılık-toplayıcılık vasıtasıyla tanıyıp bildiği bitki ve hayvanları kültüre almıştır. Elbette bu durum; yalnızca insan beslemesi üzerinde bir etki yaratmamış, sonuçlarıyla da günümüz uygarlığın temellerinin atılmasını sağlayacak olaylar silsilesini başlatan bir kıvılcım olmuştur.

Tavsiyesi üzerine başladığım bu tez çalışmasında bana yeni bakış açılarını kazandıran ve çalışmanın her aşamasında yanımda olduğundan dolayı sevgili danışman hocam Prof. Dr. Ekrem MEMİŞ' e teşekkürü bir borç bilirim. Bu çalışmanın **“Bitkilerin-Hayvanların Kültüre Alınması ve Kalıcı Yerleşimlerin Ortaya Çıkışı”** ve **“Göbeklitepe”** adlı başlıklarında bana rehberlik eden Harran Üniversitesi Dr. Öğr. Üyesi Orhan AYAZ' a çok teşekkür ederim. Ayrıca kütüphanelerinde çalışama izin veren Harran Üniversitesi'ne ve yardımlarından dolayı kütüphane görevlilerine teşekkür ederim. Hayatım boyunca benden hem maddi hem de manevi desteklerini esirgemeyen ve beni bugünlere getiren sevgili anne ve babama sonsuz teşekkürler.

İÇİNDEKİLER

Sayfa

TEZ KABUL	ii
ETİK BEYANI.....	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT.....	v
TEŞEKKÜR	vi
İÇİNDEKİLER.....	vii
SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ.....	ix
1. GİRİŞ.....	1
2. TAŞ DEVRİ KÜLTÜRLERİ.....	2
2.1.Paleolitik Dönem	2
2.2.1. Alt Paleolitik Dönem	3
2.2.2.Orta Paleolitik Dönem	7
2.2.3. Üst Paleolitik Dönem.....	9
2.2.Mezolitik Dönem	12
2.2.1.Azıyan Kültürü	14
2.2.2.Hartum Kültürü.....	14
2.2.3.Natufu Kültürü.....	14
3.NEOLİTİK DEVRİM VE TOPLUM YAŞAMI ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ.....	15
3.1.Neolitik Kavramın Ortaya Çıkışı.....	15
3.2. Bitkilerin-Hayvanların Kültüre Alınması ve Kalıcı Yerleşim Birimlerin Ortaya Çıkışı	18
3.3. Çanak-Çömlek Öncesi Neolitik Dönem	29
3.3.1. Çanak-Çömlek Öncesi Neolitik Dönem A (PPNA) (MÖ 10300-8800).....	30

3.3.2. Çanak-Çömlek Öncesi Neolitik Dönem B (PPNB) (MÖ 8800-7000)	31
3.3.3. Çanak-Çömlek Öncesi Neolitik Dönem B ‘nin Sonu ve Çanak-Çömlek Öncesi C (PPNC) (MÖ 7000-6500)	32
3.3.A. Göbeklitepe	33
3.3.B. Eriha/Jericho	40
3.3.C. Jerf el-Ahmar	44
3.3.D. Çayönü	48
3.4. Çanak-Çömlekli Neolitik Dönem	54
3.4.1 Çanak-Çömlek Yapımı	54
3.4 B. Hassuna Kültürü.....	57
3.4.C. Samarra Kültürü	59
3.4.D. Halaf Kültürü	61
3.4.E. Mezraa Telliat.....	65
3.4.F. Tell Seker el-Aheimar	73
3.4.G. Çatalhöyük	78
3.5.Neolitik Devrim’in Yayılımı	84
3.6. Neolitik Devrim’in Toplum Yaşamı Üzerindeki Etkileri	86
4. SONUÇ	94
KAYNAKLAR	97
EKLER	109
ÖZGEÇMİŞ	151

SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ

Kısaltmalar

ca.	: Civarı, yaklaşık, takriben
cm	: Santimetre
Çev.	: Çeviren
Dr.	: Doktor
Ed.	: Editör
km	: kilometre
Lt.	: Litre
m	: metre
m²	: metrekare
m³	: metreküp
MÖ	: Milattan Önce
MS	: Milattan Sonra
s.	: sayfa
ss.	: sayfa sayısı
PN	: Çanak-Çömlekli Neolitik Dönem
PPN	: Çanak-Çömlek Öncesi Neolitik Dönem
PPNA	: Çanak-Çömlek Öncesi Neolitik Dönem A Tabakası
PPNB	: Çanak-Çömlek Öncesi Neolitik Dönem B Tabakası
PPNC	: Çanak-Çömlek Öncesi Neolitik Dönem C Tabakası
Prof.	: Profesör
vb.	: ve benzeri

vd. : ve diğlerleri

vs. : vesaire

Yy. : Yüzyıl

1. GİRİŞ

İnsanın yeryüzünde ne kadar süreden beri var olduğu, ilk insanın yaşam biçimi ve hayat tarzı uzun devirlerden beri bir merak konusu olmuştur. Bu konuda hem din adamları hem de bilim insanları ortaya farklı görüşler sunarak bir açıklama yapmaya çalışmışlardır. İlk açıklamayı İrlanda Kilisesi Armagh Başpiskoposu James Usher yapmıştır. Usher, 1664 yılında Eski Ahit ve Yeni Ahit'i kullanarak Ademin ilk insan olduğunu ve yeryüzünün yaşını saatine kadar söylemiştir. Buna göre: *“Cennet ve yeryüzü merkez ve madde zamanın aynı anda oluşturuldu su dolu bulutlar ve insan, MÖ 4004 yılının 26 Ekim Sabahı saat 09:00'da Teslis tarafından yaratıldı”* (Işık, 2018, s.13). İslam dinine göre ise dünya altı günde yaratıldı ve ilk insan da Adem'dir. Bu konuda Müslümanların kutsal kitabı olarak kabul edilen Kur'an-i Kerim şöyle demektedir: *“O (Allah)'tır. Gökleri, yeri ve aralarında olanları altı günde yarattı”* (Furkan/59). *“O Rahman ki, insanı (Ademi), vurulduğu zaman çın çın ses veren çömlek gibi kupkuru bir çamurdan yarattı”* (Rahman, 55/14). Günümüz bilim insanları, radyokarbon tarihlendirme ya da karbon-14 olarak da adlandırılan yöntem ile arkeolojik kazılarda ele geçen eserlerin içerisindeki radyoaktif ¹⁴C (radyokarbon) izotopun yoğunluğunu ölçmek suretiyle söz edilen eserin yaşını ortaya koyabilmektedir. Ancak söz konusu yöntem günümüzden 50000 yıl öncesine kadar gidebilmektedir. Günümüz insanının modern atası olarak kabul edilen Homo Sapiens 'in tek tür olarak ortaya çıktığı bu dönem, aynı zamanda Üst Paleolitik dönemdir. Bu tarihten daha geriye gidilemediği için bazı bilim insanları ortaya çeşitli teoriler atarak tarihin sis perdesini bir nebze de olsa aralamaya çalışmıştır. Bunlardan biri ve en ünlüsü İngiliz Biyolog Charles Robert Darwin tarafından yapılmıştır. Darwin 1859 yılında yayımlanan Origin of Species (Türlerin Kökeni) adlı kitabında Evrim Teorisinden bahsetmiştir. Darwin'e göre; *“insan yapısal olarak aynı genel yasalara sahip, genetik akrabalıkların bir sonucu olarak ortak bir genden türemiştir”*. Ayrıca o basit bir akıl yürütmeye insanlığın ortaya çıktığı ilk kıtanın da Afrika olduğunu iddia eder. Ona göre *“Dünyanın her büyük bölgesinde hayatta olan memeliler, aynı bölgede evrilmiş türlerle yakın bağlantı içindedirler. Dolayısıyla, Afrika'da bir zamanlar, goril ve şempanzelerle yakından bağlantılı ve günümüzde nesli tükenmiş olan insansı maymunlar yaşamış olabilir, bu iki tür, insanın en yakın akrabaları olduğuna göre, ilk atalarımızın Afrika kıtasında yaşamış olmaları olasılığı, başka bir yerde yaşamış olma ihtimalinden daha yüksek”*. Darwin'in bu düşüncesi tamamen bir kurama dayanmaktadır. Çünkü teorilerin

ortaya çıktığı yıllarda hiçbir yerde erken insan fosillerine rastlanmamış olup tek insan fosilleri ise Avrupalı Neandertal' lere aitti (Okşar-Çalışkan, 2020, s. 160). Ancak belirtilmelidir ki Paleolitik dönemin zorlu yaşam koşulları, Neandertal olarak adlandırılan insanların, kemik yapılarında raşitizm gibi çeşitli sağlık sorunların ortaya çıkarmış olmalıdır.

Darwin'in Evrim Teorisine göre; yeryüzünde bilinen en eski insan ataları, 6 milyon yıl önce Afrika'da yaşamış olan Hominid'ler dir. Ancak bu tür, belli bir zihinsel yeteneğe tam anlamıyla ulaşmaması nedeniyle ilk insan yaşamı, bu tür ile başlatılmamıştır. Bilim insanları, ilk insan yaşamını zihnin belli bir olgunluğa erişmesi sonucu ilk defa alet yapmayı başaran Homo Habilis ile başladığını kabul etmektedir. Bu ilk aletler insanın doğa üzerindeki ilk müdahaleleri olması açısından önemlidir. Yapılan ilk aletlerin temelini taş oluşturduğundan dolayı bilim insanları, bu dönemi Taş Devri olarak adlandırmaktadır. Zaman içerisinde taş alet teknolojisinde yaşanan gelişmeler nedeniyle söz konusu devir, kendi içerisinde Paleolitik Dönem, Mezolitik Dönem ve Neolitik Dönem olmak üzere üç kısma ayrılmıştır. Şimdi dilerseniz Taş Devri Kültürleri hakkında bilgi verelim.

2. TAŞ DEVRİ KÜLTÜRLERİ

2.1 Paleolitik Dönem

Eski Taş ya da Yontma Taş Devri olarak da adlandırılan bu dönem, adını Helen dilinde “eski” anlamına gelen “Palaios” kelimesi ile “taş” manasına gelen “Lithos” kelimelerinden almıştır (Memiş, 2021b, s. 2). Paleolitik kavramı ilk kez 1865 yılında Taş Devrini ayırmak amacıyla J. Lubbock tarafından kullanılmıştır (Şimşek, 2017, s.70). Dünyanın çeşitli coğrafyalarında yer alan birçok topluluk bu dönemi farklı zamanlarda yaşamıştır. Bu yüzden bilim insanları bu dönemin ilk nerede ve ne zaman başladığını kesinlikle bilmemektedir. Yarım asır önce Paleolitik devrin başlangıcı günümüzden 2 milyon yıl önce kabul edilmiş, ancak 2000’li yılların başına gelindiğinde ise bu tarih günümüzden 2.5-3 milyon yıl önce yani Afrika’da ilk aletlerin üretimi ile başlamıştır (Sivrioğlu, 2017, s. 5-7; Şenel, 2018, s. 158) İnsanlık tarihinin %99 ‘unu oluşturan bu dönem günümüzden 20.000 yıl önce Yakındoğu’da, 10.000 yıl önce de Avrupa’da sona ermiştir (Yalçınkaya, 2009, s.2). İnsanın düşünen bir hayvan olarak yavaş yavaş gelişmeye başladığı bu ilk dönem, dördüncü jeolojik zamanın ilk evrelerine denk gelmektedir. Devrin insanları henüz üreticiliğe geçmemiş olup avcı-toplayıcı bir yaşam

biçimini benimsemiştir (Akyıldız, 1987, s.13; Akurgal, 2019, s.3). Yani barbarlık olarak da adlandırılan bu devrinde, insanoğlu doğaya müdahale etmemiş ve doğaya ait ürünleri değiştirmeden yararlanmıştır (Engels, 2012, s. 35).

Dördüncü Jeolojik Zaman diliminde (Paleolitik dönemde) yaşanan iklim koşulları ve doğa yaşamı devrin insanları için gerçekten de acımasız ve zorlayıcı olmuştur. Nitekim günümüzden yaklaşık 3 milyon yıl önce dünya üzerinde dört büyük Buzul Çağı yaşanmıştır. Pleistosen Çağ olarak da adlandırılan bu dönemde buz kalıntıları bazen 300 metreyi bulabilmekteydi (Braidwood, 1990, s.15). Bu iklim koşullarına uyum sağlamaya çalışan devrin insanları önceleri mesken olarak doğal mağaraları, kaya altı sığınaklarını tercih ederken bunlar daha sonra yerini, hayvan postlarından, dallardan, çalı ve çırpılardan yapılan açık hava barınaklarına bırakmıştır. Paleolitik Çağ insanı, avcı-toplayıcı bir yaşam biçimine sahip olduğundan dolayı çok ilkel yapıda olan bu barınaklar, besin kaynaklarının konumuna göre değişebilmekteydi. Ayrıca devrin insanları, hem avcılık-toplayıcılık hem de bahsi geçen bu barınakları yapmak amacıyla çeşitli aletlere gereksinim duymuştur. İnsanoğlunun etrafında en çok bulunan nesnenin taş olmasından dolayı yapılan ilk aletlerin temelini de taş oluşturmuştur. Süreç içerisinde taş alet teknolojisinde yaşanan çeşitli gelişim ve ilerlemelerden kaynaklı olarak söz konusu devir kendi içerisinde “alt”, “üst” ve “orta” paleolitik dönem olmak üzere üç evreye ayrılmıştır (Sevin, 2020, s. 7).

2.1.1. Alt Paleolitik Dönem

Yaklaşık 400000 yıl boyunca devam eden Alt Paleolitik veya Aşağı Paleolitik olarak adlandırılan bu dönem, bilim insanları tarafından ilk insan yaşamının başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Devrin insanları, günümüzdeki herhangi modern bir insan ırkına mensup olmaktan ziyade daha çok maymunumsu bir türdedir (Childe, 1994, s.54). Günümüze kadar ulaşılabilmiş iskelet kalıntıları üzerinde yapılan araştırma ve incelemelere göre alt paleolitik dönemde, tek bir insan türüne ait izlerden ziyade Homo Habilis, Homo Rudolfensis, Homo Erectus, Homo Ergaster, Homo Antecessor, Homo Heidelbergensis gibi pek çok insan türüne ait izlere rastlanılmıştır. Bu insanlara ait kalıntıların çoğu Afrika kıtasında ele geçirildiğinden dolayı ilk insanların ana vatanı Afrika kıtası olduğu ve daha sonra bu kıtadan çıkarak, dünyanın diğer bölgelerine yayıldığı düşünülmektedir (Şimşek, 2017, s. 72). Afrika kökenli olan bu insan türleri, günümüz insanı gibi daha çok sağ elini kullanmış ve aralarında herkesin anlayabileceği

çeşitli sembol ve işaretler vasıtasıyla iletişim kurabilmiştir. Anatomik olarak bakıldığında ise özellikle beyin kafesi, mutlaka daha küçük olmasa bile, beynin bazı bölümleri özellikle ilişkilendirme alanların daha aşağı bir gelişme düzeyinde olduğu anlaşılmıştır (Childe, 1994, s.54). Ayrıca ilk aletler de bu devirde üretilmeye başlanmıştır. Nitekim alt paleolitik dönem insanları, bir şeyleri düşünerek yapabilecek duruma gelmiş ve insanımsı vasıflar kazanmaya başlamıştır. Fiziksel olarak bakıldığında insanlar, doğadaki diğer canlılara oranla daha güçsüz, zayıf ve aciz durumdadır. Bu duruma neden olan olay ise diğer canlıların doğuştan sahip olduğu belli başlı fiziksel özellik ve yeteneklere insanoğlunun sahip olamayışıdır. Örnek vermek gerekirse bir aslanın sahip olduğu güçlü pençeler onu hem düşmanlarına karşı korur hem de avını yakalayıp parçalamasına yardımcı olmaktadır. Ya da mamutların kalın kürklü olması, onu buzul dönemin, sert iklim şartlarında hayatta kalmasını sağlamıştır. Ancak insanlarda, ne bir mamutun sahip olduğu kürk, ne de bir aslanın sahip olduğu pençeler var. İşte sırf bu yüzden devrin insanları eksikliğini duyduğu bu ürünleri, kendi yaratıcılıkları sayesinde doğadaki diğer nesnelerle karşılamaya çalışmıştır. Bu durum ilk aletlerin oluşmasını sağlamıştır. Bilim insanları ilk aletlerin becerikli insan manasına gelen Homo Habilis ile ortaya çıktığını düşünmektedir. Homo Habilisler avcılık ve toplayıcılık ile yaşamını idame ettirmekteydi. Ancak avcılık konusunda uzmanlaşmamış olan bu tür daha çok hasta veya diğer hayvanların saldırısına uğrayarak yorulan hayvanları avlıyor ya da hayvan leşleri ile besleniyordu (Yalçinkaya, 2009, s. 4; Şimşek, 2017, s.66,72). Bu hayvanları avlamak amacıyla üretilen ilk aletler, yalnızca taştan yapılmış olup henüz kemik ve geyik boynuzu alet olarak kullanılmamaktaydı. Bazı gruplar arasında, taşı yongalama tekniği gelişmiştir (Childe, 1994, s.54). Devrin insanları genellikle çakmaktaşıdan çeşitli aletler yapmış, bu durum ilk tanımlı kültürlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Alt paleolitik dönemde ise iki kültür unsuru ortaya çıkmıştır. Bunlar: “Yongalı Alt Paleolitik Kültürler” ile “İki Yüzeyli Alet İçeren Alt Paleolitik Kültürler” dir. Bu kültürleri oluşturan yerlerin başında Kenya sınırları içerisinde yer alan Olduvan Geçidi ile Fransa’daki St. Acheul (Aşölyen) mağarası gelmektedir (Şenel, 2018: s.161).

Olduvan Taş Endüstrisi

Kenya’nın Olduvan Geçidi dolaylarında insan yapıtı oldukları düşünülen taşlar insanlığın en eski araçlarından biri olarak kabul edilmektedir. Söz konusu taşlar buluntu yerinin isminden kaynaklı olarak Olduvan Taş Endüstrisi olarak anılmıştır. Olduvan Taş Endüstrisinin daha çok Homo Habilis türüne ait bir araç takımı olduğu düşünülmektedir.

Bu araç gurubu kesiciler, kazıyıcılar, testere dişliler ve yonga taşlar olmak üzere dört guruba ayrılmaktadır (Şenel, 2018, s.161). Bulundukları yerlerde birbirine benzeyen ve aynı özellikler taşıyan Olduvan aletler, basit olmasına karşın standart bir yapıya sahiptir (M. Özdoğan, 2002c, s. 47).

Aşölyen Taş Endüstrisi

Fransa sınırları içerisinde yer alan ve Amiens'in ilçesi olan Saint-Acheul 'deki bir mağarada, Alt Paleolitik döneme tarihlendirilmesi yapılmış “iki yüzlü” araçlar ele geçirilmiştir. Buluntu yerinden kaynaklı olarak söz konusu bu alet gurubu Aşölyen olarak adlandırılmıştır. Uzak Doğu dışında dünyanın birçok coğrafyasına yayılan bu aletlerin Homo Erectus türü tarafından yapıldığı kabul edilmektedir. Söz konusu bu kültür içerisinde el baltaları, satırlar, yongalar ve yarıcılar bulunmaktadır. Prehistorik dönemin ilk el baltaları olarak kabul edilen Aşölyen aletler, 1,65 milyon yıl öncesine dayanmaktadır. Bahsi geçen bu alet hem kesmeye hem saplamaya hem de vurmaya elverişli olması göz önüne alındığında bunların çok amaçlı bir yapıda olduğu anlaşılmaktadır. Bu yüzden söz konusu aletler yüzbinlerce yıl boyunca dünyanın çeşitli coğrafyalarında varlıklarını sürdürmüşlerdir (Şimşek, 2017, s.75; Şenel, 2018, s.161-162). Aşölyen türü el baltaları Afrika'nın tamamından, Batı Avrupa'da, Akdeniz ve çevresinde, Güney ve Güney Batı Asya'da ortaya çıkmıştır. Söz konusu bu alet gurubu Anadolu Coğrafyası sınırları içerisinde de bulunmaktadır. Gaziantep ve Şanlıurfa'nın (M. Özdoğan, 2002c, s. 48) yanı sıra Amik Gölüne dökülen Altındere kıyısındaki birikintilerde de ele geçirilmiştir (Şenel, 2018, s.162).

Anadolu Coğrafyasında Alt Paleolitik döneme ait çeşitli araçlar bulunmaktadır. Bu duruma bir örnek olarak 1910 yılında R. Campell-Thomson Ankara dolaylarında İmrahor ve Kusunlar köylerin arasında yer alan Uzağıl (Uzal) mevki yakınlarında yürütülen çalışmalarda Alt Paleolitik döneme tarihlenen andezitten yapılmış olan keskin el baltasının yanı sıra bıçak gibi aletlerde ele geçirmiştir (Erdoğan-Günel-Kılıcı, 2008, s.11).

Alt Paleolitik dönemin, Anadolu'daki en iyi temsilcileri arasında İstanbul Küçük Çekmece gölünün kuzey ucunda bulunan Yarımburgaz Mağarası yer almaktadır. 1900'lü yıllarda söz konusu mağarada Rabius Bousquet, Harun Reşit Kocacan, G. E. Hubbard, Raymond Hovasse gibi bilim insanları tarafından çeşitli jeolojik incelemeler ve yayınlar gerçekleştirilmiştir. Bahsi geçen mağaranın tarih öncesi dönemlere ait olduğuna dikkat çeken ilk isim Raymond Hovasse olmuştur (Aydingün, 2019, s.24). İlk defa 1960 yılında

Şevket Aziz Kansu tarafından yürütülen arkeolojik kazılar neticesinde mağaranın tarihöncesi kültürler için taşıdığı önem ortaya konulmuştur (M. Özdoğan, 2000, s.9). 1986 yılında Prof. Dr. Mehmet Özdoğan ve İstanbul Arkeoloji Müzeleri başkanlığında Yarımburgaz Mağarası tekrar değerlendirmeye alınarak mağaranın Alt Paleolitik döneme ait olduğu Özdoğan tarafından tespit edilmiştir (Aydıngün, 2019, s: 24). Yarımburgaz Mağarası, Aşağı Mağara ve Yukarı Mağara olmak üzere iki girişlidir. Bunlardan Yukarı Mağara kördür ve Orta Çağda bir şapel olarak kullanılmıştır. Aşağı Mağara ise 600 metre uzunluğunda olup Alt Paleolitik dönemden başlayarak Roma-Bizans dönemine kadar süreklilik gösteren 16 tabaka evresine ayrılmaktadır. Bunlardan 6-11. tabakalar Orta ve Üst Paleolitik döneme ait iken 12-16. tabakalar ise Alt Paleolitik döneme tarihlendirilmektedir (Sevin, 2020, 8). Kansu'nun yürüttüğü kazılarda taş ve hayvan kemiklerinin yanı sıra örnekleri pek bilinmeyen siyah bir çanak-çömlek gurubu da ele geçirilmiştir. Bulunan çanak-çömlek parçaların Anadolu'dan Trakya'ya çiftçiliği getiren insanların bu mağarada kısa bir süre kaldığını göstermektedir. Bu yüzden Yarımburgaz mağarası tarıma dayalı yaşam biçimini Anadolu'dan Avrupa kıtasına aktardığını göstermesi açısından önemlidir. Ayrıca Balkan Yarımadasında yaygın bir şekilde görülen Vinç Kültürünün birçok ögesi, Yarımburgaz Mağarasının üç buluntu topluluğunda ortaya çıkmıştır. Bu bakımdan Yarımburgaz'ın üç kültürü ve Avrupa içlerine yayılan ilk tarımcı toplulukların kökenini Doğu Marmara bölgesi olabileceği düşünülmektedir (M. Özdoğan, 2000, s. 11,13).

1988-1990 yılları arasında İstanbul Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Prehistorya Anabilim Dalı ile Berkeley 'de yer alan California Üniversitesi İnsan Evrimi ile ilgili Çalışmalar Laboratuvarı'na ortaklaşa yürütülen Yarımburgaz Mağarası çalışmalarının tamamı Pleistosen Arkeolojisine yönelik sürdürülmüştür. Söz konusu çalışmalarda hayvan çeşitlerine (fauna) ait kemikleri ele geçirilmiştir. Ele geçen kemiklerin %93'ü gibi büyük bir çoğunluğunun "*Ursus deningeri*" denilen bir ayı türüne ait olduğu tespit edilmiştir (Arsebük-Özbaşaran, 2000, s.6). Yarımburgaz Mağarasının Alt Paleolitik evrelerde Homo Erectus türüne ait bir dişi insan fosili (Sevin, 2020, s. 8) ile ilkel yapıda olan 1675 adet taş ele geçirilmiştir. 1675 adetten oluşan bu taşların ham maddesi çok olandan az olana sıralanmak istenirse bunlardan: 1099 adedi çakmaktaşı, 637 adedi kuvars, 297 adedi kuvarsit ve geriye kalan 42 adet ise diğer taşlardan oluşmaktaydı. Ancak hemen belirtmelidir ki bu taşlar içerisinde Aşölyen tipi tek bir iki yüzeyli araçlara

herhangi bir örneğine dahi rastlanılmamıştır. Söz konusu taşlar doğu ve orta Avrupa kökenli örneklerle benzerdir (Arsebük-Özbaşaran, 2000, s. 6-7).

Anadolu'nun Alt Paleolitik dönemlerini aydınlatan en önemli yerleşmelerden biri 1946 yılında İsmail Kılıç Kökten tarafından kazıları başlatılan Karain Mağarası'dır. Bu Mağara Antalya'nın 27 km kuzeybatısındaki Şam Dağı eteklerinde bulunmaktadır. Karain Mağarası Alt Paleolitik dönemin sonlarından başlayıp Roma Çağına kadar geriye gidebilen 8 tabakadan oluşmaktadır (Akyıldız, 1987, s.17; Sevin, 2020, s. 9-10). Kazılarda Homo Sapiens Neandertalensis çocuğuna ait bir azı dişi, Homo Sapiens Sapiens türüne ait bir kafatası, mağara arslanı, mağara sırtlanı, mağara ayısı, antik fil, su aygırı, öküz, at, alacageyik ve geyik gibi hayvanlara ait kemikler ele geçen bulgular arasında yer almaktadır (Sevin, 2020, s.10).

İstanbul'daki Yarımburgaz Mağarası ve Antalya'daki Karain Mağarası dışında Anadolu'da Alt Paleolitik döneme ait yerleşim yerleri arasında Ankara'daki Keçiören, Uzağıl, Etiyokuşu, Antalya Altınözü, Şenköy, İstanbul Pendik, Göksu, Adıyaman'daki Şehremuztepe Pirin bulunmaktadır (Sevin, 2020, s.12).

2.1.2. Orta Paleolitik

Günümüzden 500000-50000 yıl önce meydana gelen bu dönem, Homo Neandertalensis, Homo Erectus ve Arkaik yapıdaki Homo Sapiens türlerinin yaşadığı kabul edilmektedir. Orta Paleolitik devirde yaşanan en önemli gelişme ateşin insanlar tarafından kontrol altına alınmasıdır. Önceki devrin insanları; yıldırım düşmesi, otların aşırı sıcaklıklarda kendiliğinden tutuşması gibi nedenlerle daha önce ateşle tanışmış ve bu tür durumlardan yararlanarak ateşi kullanma imkanına sahip olmuştur. Orta paleolitik devirde ise insanlar, sadece bu gibi durumlardan (yıldırım düşmesi, otların kendiliğinden tutuşması vb.) yararlanmadan kendi kendilerine ateş yakmayı öğrenmesi, ateşin (evcilleştirilmesi ya da) kontrol altına alınması olarak kabul edilmiştir (Şenel, 2018, s. 164). Kaynaklar ateşin homo Erectus türü tarafından kontrol altına alındığını bildirmektedir (Mavi, 2018, s.28). Bilim insanları tarafından önemli bir gelişme olarak kabul edilen ateşin kontrol altına alınması hem kendi döneminde hem de daha sonra yaşanacak olan dönemlerde insan yaşamı üzerinde bariz bir etki yaratmış ve yaratmaya da devam edecektir. Nitekim Orta ve Üst Paleolitik dönemlerde ateş, mağaraları aydınlatmak, soğuktan korunmak, mamut gibi büyük boyutlu hayvanları korkutmak ve onların uçurumlardan düşmesini sağlamak amacıyla kullanılmıştır. Bununla birlikte devrin insanları hem etlerini iyi pişirerek daha

kolay sindirilebilir yiyeceklere sahip olmuş, hem de kendisini daha güvende hissederek yalnızca mağara ya da ağaç kovuklarında ikamet etmeyip daha önce bahsini geçirdiğimiz, hayvan postlarından, dallardan, çalı ve çırpılardan yapılan açık hava barınaklarında kamp kurup yerleşmeye başlamıştır. Nitekim Rusya'nın Moldovo1 yerinde Homo Neandertalensis tarafından yapıldığı düşünülen açık hava yerleşimleri ortaya çıkarıldı. Söz konusu yerleşim yerlerin boyutu 10x15 boyutunda olup mamut kemiklerinden yapıldığı tespit edilmiştir. 15 kadar ocağın yan yana bulunduğu bu yerlerin ocak sıklığından dolayı geniş konut içinde 15 aileden oluşan bir gurubun kollektif bir yaşam sürdürdüğü şeklinde yorumlanmıştır. Ayrıca bataklıklarda çürümeyip günümüze kadar ulaşılabilen mızraklarda yapılan incelemeler ateşin bir başka kullanımını da ortaya çıkartmıştır. Aleve tutularak sivri uçlardaki hücre sularının yitirilmesi sağlanmış ve böylece mızraklar, boynuz uçları kadar delici ve dayanıklı olabilmıştır (Şenel, 2018, s. 164-166).

Devrimlerin atası olarak kabul edilen Neolitik Dönemde ise, avcılık-toplayıcılığı bırakan ve tarımsal bir hayat biçimini benimseyen insanlar için de ateşin önemli bir yeri ve konumu bulunmaktadır. Neolitik devirde ateş, ekim yapmak için yeni arazilerin açılması ya da mevcut arazilerin kısa sürede temizlemesine olanak sağlamıştır. Doğadaki malzemelerle kendi yaratıcılıklarının birleştiren neolitik dönem insanının başlatmış olduğu çömlek geleneğinde de ateşin yadsınamaz bir payı bulunmaktadır. Tüm bunlar insanın doğa üzerinde müdahale etme yetkisini artırmıştır (Sivrioğlu, 2017, s. 8; Şenel, 2018, s.164).

Önceki dönemde kullanılan Aşölyen el baltaları, Orta Paleolitik dönemde azalmış ve çağın sonuna doğru gözden kaybolmuştur. Bu alet yerini çeşitlenen yeni araç takımlarına bırakmış, gerçekten de söz konusu devirde “Musteriyen” ve “Lövalvaziyen” olarak adlandırılan iki kültür unsuru ön plana çıkmaktadır (Şenel, 2018, s.159).

Lövalvaziyen Taş Endüstrisi

Levallois Tekniği olarak da adlandırılan Lövalvaziyen Taş Endüstrisinin adı, ilk defa Paris yakınlarında Levallois-Perret' deki Seine taş ocaklarından ortaya çıkartılan alet gurubundan alınmıştır (Lewin, 2000, s. 151). Söz konusu bu alet gurubunu yapmak için önce yassı tabakalara sahip olan kaya parçaları bulunur ardından da yapılmak istenilen aracın dış yüzeyleri şekil alana dek özenle yontulur. Daha sonra ise ondan her bir vuruşta yonga denilen bir katman koparılır. Koparılan yongaların başka bir işleme tabi

tutulmasına gerek kalmadan alet olarak kullanılmaktaydı. Böylece kısa zamanda çok fazla alet üretimi gerçekleşmiş oluyordu. Alt Paleolitik dönemde on araç tipini aşamayan araç takımları Orta Paleolitik dönemle ön plana çıkan Lövalvaziyen alet takımıyla birlikte elliye aşmıştır. Bu durum Lövalvaziyen taş aletlerin ilk standartlaşma ve seri üretim etkinliği olarak kabul edilmesini sağlamıştır (Lewin, 2000, s.151; Şenel, 2018, s.163).

Orta Paleolitik dönemde insanlar arasında öteki dünya algısı oluşmaya başlamış ve ilk defa bu devirde insanlar, ölülerini leş yiyicilerine terk etmeyip çeşitli ritüeller eşliğinde onları gömmüşlerdir. Ele geçen mezarlarda çeşitli ölü hediyelerin varlığı tespit edilmiştir. Hediyeler arasında en sık rastlanılan geyik, keçi, bizon hayvanlara ait çene, ayak, boynuz gibi parçalar yer almaktadır. Ayrıca mezarlardaki diğer bir özellik ise çoğunlukla çocukların bulunması ve yanlarında daha çok erginlere ait taş aletlerin konulmasıdır (Yalçınkaya, 2009, s.14).

Anadolu Coğrafyasında Orta Paleolitik döneme ait yerleşim yerleri arasında Adıyaman'daki Şehremuztepe ve Piri, Ankara'daki Keçiören, Uzağıl ve Etiyokuşu, Antakya'daki Altınözü ve Şenköy, Antalya'daki Karain Mağarası, İstanbul'daki Yarımburgaz Mağarası, Pendik, Göksu yer almaktadır (Sevin, 2020, s.12).

Musteriyen Taş Endüstrisi: Birleşik Araçlar

Üst paleolitik dönemdeki araç-gereçler yongataş ve çekirdektaş olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Bunlardan çekirdektaşlar, bir taş parçasının yontulup şekil verilmesinden sonra kalan parça olurken, yongataşlar ise çekirdektaşlar yontulurken koparılan parçadır. Çekirdek taşlara oranla daha büyük boyutlu olan yongataşlar, başından beri bilinçli bir şekilde ustalıklarla koparılmış ve araç olarak kullanılmaya müsait olan aletlerdir (Şenel, 2018, s. 170).

Birleşik araçlar, çekirdek taşlardan çok yongataşların tahta, kemik boynuzu, vb. diğer nesnelerin birlikte kullanılmasıyla oluşturulmuş araçlardır. Günümüze kadar ulaşılabilmiş birleşik araçların boyutları, giderek küçülmekle birlikte daha keskin ve sivri bir hale gelmiştir. Bu durum Mezolitik dönemde ön plana çıkan minitaşlar olarak da adlandırılan mikrolit araçların oluşumuna denk sürmüştür (Şenel, 2018, s.170).

Üst Paleolitik dönemde; kemik, boynuz hatta diş gibi taş olmayan nesneler giderek daha fazla kullanılmıştır. Bahsi geçen devirde bıçaklar, hançerler, oltalar, öğütücüler, delikli iğneler, burinler (gravür kalemeleri) gibi araçların ortaya çıkması, avcı topluluklarını

maddesel kültürlerini yansıtmalarının yanı sıra simgesel kültürleri konusunda da ipuçları vermektedir (Şenel, 2018, s. 171).

Devrin insanları büyük boyutlu hayvanları yakalamak amacıyla organize olmayı başarmış ve bu amaçla mızrak vb. araçlar vasıtasıyla mamut gibi büyük ve tehlikeli hayvanları avlayabilmiştir. Mamut gibi büyük ve kalın kürklü hayvanları avlayabilecek duruma gelen insanların, emek verimliliği artmıştır. Bu ise onların birkaç hafta boyunca ava çıkmasına ihtiyaç duymamasını sağlamıştır. Boş zamana sahip olan insanlar bu zamanlarını doğayı değiştirmeye çalışarak değerlendirecektir. Bu durum çeşitli dinsel ve sanatsal yapıtların ortaya çıkmasını sağlamıştır. Gerçekten de bu dönemde gravür kalemler kullanarak çeşitli av sahnelerini betimlemek suretiyle ilk defa mağara resimleri yapılmıştır. Söz konusu bu resimler mağaranın girişinden ziyade daha çok mağaranın görünmeyen iç noktalarında yapılmıştır. Bu durum onların ortaya bir sanat eseri koymaya çalışmadığını göstermektedir (Şenel, 2018, s.182). Böylesi çalışmaların sebebi belki de avcı toplayıcı grupların toplanma merkezi gibi çok özel ritüellerin gerçekleştirildiği yerler olmasıdır (Kartal, 2019, s.43).

Güney Fransa sınırlarında yer alan Chauvet Mağarası'nda günümüzden 32000 yıl önce boyanan bir duvar atalarımızın sanat anlayışı hakkında bilgi vermektedir. Nitekim söz konusu bölgede Buzul Çağ'ına ait birçok imgenin yanı sıra duvarlarda gergedan, at, bizon gibi hayvanlar ile çeşitli simgeler yer almaktadır. Bölgedeki en eski aletler 2,5-2,6 milyon yıl öncesine kadar geriye gitmektedir (Çelebi, 2018, s. 146). Anadolu Coğrafyasında ise Malatya, Adıyaman palanlı mevki yakınlarında kayalar üzerinde tasvir edilen bir dağ keçisi sürüsü bulunmaktadır. M. Pittard, söz konusu buluntuyu Magdalenyen' e tarihlendirmektedir. Ayrıca bahsi geçen coğrafyada kompozisyon şeklinde betimlenen kaya resimleri de bulunmaktadır. Ancak bunlar Neolitik döneme tarihlenmektedir. Bunlara bir örnek Hakkâri sınırları içerisindeki Gevaruk vadisinde yer alan kaya resimleridir. Söz konusu kaya resimlerinden birinde çift boynuzlu keçi sürülerini uzun bir silah ile kovalayan bir insan, bir başka resimde dövüşen iki tekke yer almaktadır (Kınal, 1991, s. 17).

Taşınmaz sanat eserlerinin yanı sıra bir de taşınabilir sanat eserleri yapılmıştır. Söz konusu bu eserlerin en önemlileri insan ve hayvan heykelciklerinden oluşmuştur. İnsan heykelciklerinin başında ise venüs kadın heykelcikleri gelmektedir. Venüsler Eski Yunan'daki Aşk Tanrıçası olan Afrodit'in Roma'daki karşılığıdır (Şenel, 2018, s. 178). Venüs heykellerin birçoğu taşlara işlenmesine karışın fildişi, pişmiş toprak, kemik ve

boynuz gibi hammaddelere işlenen örnekleri de mevcuttur. Farklı hammaddelere işlenen bu kadın heykellerinde vurgulanan ortak nokta abartılı büyüklükteki göğüs, karın, kalça, kaba et ve kasıklardır. Buna rağmen yüz, el, kol, kulak ve gözlerin önemi azaltılmış ve söz konusu uzuvların işlenenleri ender hatta yok gibidir (Kartal, 2019, s: 42; Fagan, 2019, s. 259). Heykellerin ortaya çıkış sebebi insan-doğa ilişkisinde gizlidir. Nitekim avcılık yapan erkeklerin çoğu ya av sırasında ya da av esnasında aldığı yaranın enfeksiyon kapmasından dolayı ölmektedir. Ayrıca söz konusu çağda av hayvanlarının göç etmesi durumunda insanlar da onları takip etmek suretiyle göç ediyordu. Bu göç esnasında kadınlar taşınabilir mallarıyla göçe iştirak ediyordu. Ancak bebeklerin ya da küçük çocukların fazla olması bu göçü zorlaştırıyordu. Bu yüzden de kadınlar az çocuk getiriyordu. Ancak ikiz doğan ya da önceki bebeğin birtakım ihtiyaçlarını kendi başına gideremediği kadar küçük olması gibi durumlar karşısında küçük bebeğin ölümü gerçekleşebiliyordu. Bu yüzden de avcı-toplayıcı topluluklar az bir nüfusa sahip olmuş oluyordu (Diamond, 2016, 236,241). Ancak söz konusu devirde süre avı yapılmaktaydı. Bu avlar için en az 10 yetişkin erkeğe gereksinim vardı. İşte sırf bu nedenlerden dolayı nüfus artışına ihtiyaç duyulmaktaydı. Bilim insanları heykellerin sahip olduğu fiziksel özellikleri göz önüne alarak bunları doğurganlıkla ilişkilendirmiştir. Çünkü şişman kadınların gebeliği sembolize ettiği düşünülmektedir. Ve bu simgelerin doğurganlığı artıracağına dair bir inanç oluşmuş olmalıdır (Şenel, 2018, s. 179). Venüsler, Ukrayna'dan Güneybatı Fransa'ya kadar Avrupa'nın tamamına yayılmış olsa da söz konusu geleneğin nerede başladığı bilinmemektedir. Bununla birlikte ilk örnekleri Orta Avrupa'da ortaya çıktığı düşünülmektedir. Venüs heykelciklerinin en ünlüsü Avusturya'da ortaya çıkan 29.000 yıllık olduğu tahmin edilen Willendorf Venüs heykelciğidir (Fagan, 2019, s.254-255). Anadolu coğrafyasında, Hatay'ın Amik Ovasında yürütülen arkeolojik kazılar neticesinde Neolitik tabakalarda ele geçen heykelcik, sanat eseri bakımından Avusturya'da bulunan "Willendorf Venüsü" ile mukayese edebilecek bir mükemmeliyettedir (Kınal, 1991, s. 17).

Üst Paleolitik dönemin Anadolu'daki temsilcileri arasında Adıyaman'daki Şehremuztepe ve Piri, Antakya'daki Altınözü ve Şenköy, Antalya'daki Karain Mağarası, İstanbul'daki Yarımburgaz Mağarası, Haramidere ve Ağaçlı yer almaktadır (Sevin, 220, 12-13).

2.1.3. Üst Paleolitik

Günümüzden 50000-14000 yılları arasında yaşanan bu dönem bilim insanları tarafından Üst ya da Yukarı Paleolitik dönem olarak adlandırılmaktadır. Devrin başlangıcı günümüz modern insanın atası olan Çağdaş Tipte Homo Sapiens 'in bir alt türü olan ve Cro-Magnon olarak da adlandırılan Homo Sapiens türünün ortaya çıkış tarihi kabul edilmektedir (Şenel, 2018, s. 166). Aynı zamanda bu devirde, Homo Sapiens Amerika ve Avusturya'ya geçiş yapmıştır. Bu durum günümüz ırklarının oluşmasını sağlamıştır (M. Özdoğan, 2002c s. 55). Üst Paleolitik dönemin iklim yapısı ise devrin insanları için son kez çetin geçecekti. Çünkü bu dönemde Würm Glasiyal olarak da adlandırılan Son Buzul Çağı yaşanmaktaydı. Devrin insanları florada (bitki çeşitlerinde) ve faunada (hayvan çeşitlerinde) yaşanan değişimlerin yol açtığı sorunlara çözümler üretebilecek duruma gelmiştir (Şenel, 2018, s. 166). Florada ve faunada meydana gelen değişimlerden kaynaklı olarak av aletlerini ve stratejilerini değiştirmek zorunda kalan devrin insanları, Alt Paleolitik ve Orta Paleolitik dönemlere göre sivrilmiş ve herhangi bir grupla kıyaslanamayacak kadar daha yüksek donanımlara sahip olmuştur. Bu durum avcılık konusunda belli bir uzmanlaşmanın gerçekleşmesini sağlamıştır (Sivrioğlu, 2017, s.14; Childe, 2018, s. 56; Şenel, 2018, s. 167). Bu uzmanlaşmanın gerçekleşmesinde hiç kuşkusuz geliştirilen yeni alet teknolojisinin de yadsınamaz bir payı bulunmaktadır. Nitekim Üst Paleolitik dönemde birleşik araçlar ön plana çıkmıştır. Şimdi dilerseniz bu alet gurubu hakkında bilgi verelim.

2.2. Mezolitik Dönem

1865 yılında J. Lubbock'un ortaya atmış olduğu Eski Taş (Paleolitik) ve Yeni Taş (Neolitik) kavramları arasında bir geçiş dönemi olması gerektiğini savunan H. Westroop, 1866 yılında Mezolitik kavramını ortaya atmıştır. Böylece Taş devrine, Paleolitik ve Neolitik kavramlarından sonra bir de Mezolitik kavramı eklenmiştir (M. Özdoğan, 2018a, s.14). Bahsi geçen bu kelime adını Helen dilinde “Orta” anlamına gelen “Mesos” ile “taş” manasına gelen “Lithos” kelimelerinden almıştır (Sevin, 2020, s.14). Ancak çoğu bilim insanı bu kavramın varlığını kabul etmemektedir. Bu yüzden Mezolitik kavramı üzerinde herhangi bir görüş birliği bulunmamaktadır. Bu kavramın varlığını kabul etmeyen bazı bilim insanları onun Epipaleolitik yani Son Paleolitik Çağ, bazıları ise Preneolitik Çağ yani Ön Neolitik Çağ olarak adlandırmaktadır. Kimileri ise bambaşka bir görüş ileri sürmüş ve bu kavramın yalnızca Avrupa Kültürlerinin Üst (Yukarı) Taş Çağı

için kullanılabileceğini ileri sürmüştür (Şenel, 2018, s. 227). Bunun sebebi Türkiye'nin Üst Paleolitik Çağ'a ait ilişkin bilgilerinin çok kısıtlı olmasıdır (Kartal, 2009, s.4).

Mezolitik dönem, insanların önceki dönemden gelen kültür ve teknolojileri ile yeni çevre koşullarına uyum sağlama süreci olarak tanımlanabilir (M. Özdoğan, 2002d s. 60). Nitekim Son Buzul Çağı olan Würm Glasiyal Devri bu dönemde bitmiş ve ara dönem olarak adlandırılan Holosen Çağı başlamıştır. Bu dönemde yer yer çöller oluşmaya başlasa da devrin iklim yapısı günümüz iklimini andıran bir yapıya kavuşmaya başlamıştır. Bu durum hem bitki çeşitlerinde (flora) hem de hayvan çeşitlerinde (fauna) önemli bir değişimi de beraberinde getirmiştir (Sevin, 2020, s. 10). Nitekim Paleolitik dönemde avlanan hayvanların bir kısmı yeryüzünün ısınması sonucu ya mamutlar gibi nesli tükenmiş ya da diğer tundra hayvanları ve ren geyikleri gibi kuzeye çekilmiştir. Epipaleolitik dönemin sonunda yaşanan tüm bu gelişmeler yeni yiyecek kaynaklarının arayışını da beraberinde getirmiştir. Söz konusu dönemde kalın postlu hayvanlar yerini tavşan gibi küçük çevik hayvanlara bırakmıştır. Çünkü değişen iklim yapısı bu canlıların hayatta kalmasına olanak tanımıştır (Kaya, 2012, s. 31). Paleolitik dönemin hantal yapıdaki silahları bu yeni hayvan türlerini avlama konusunda işlevsizdir. Bu durum yeni teknolojik gelişmelerin ortaya çıkışını zorunlu kılmaktaydı. Gerçekten de Paleolitik dönemin ağır aletleri yerini Mezolitik dönemde "Mikrolit" denilen küçük dilgi aletlere bırakmıştır. Söz konusu bu alet gurubunun içerisinde zıpkın, balık oltası, orak, ok ve yay vb. aletler yer almaktadır (Erdoğan-Günel-Kılıcı, 2008, s. 10; Sevin, 2020, s. 14-15). Bilim insanları bu araçları, önceki dönem araçlarına göre daha küçük sonraki dönem araçlarına göre ise henüz cilalanmadığını bazalarak bu durumu, gerilemenin bir belirtisi olarak yorumlamıştır. Ancak daha sonra minitaşlar olarak da isimlendirilen mikrolit araçların bir gerilemeden ziyade bir ilerlemeye ait olduğu kavranmıştır (Şenel, 2018, s. 228).

Anadolu ve Yakındoğu bölgesinde Mikrolit Endüstrilerin varlığı günümüzden 22000 ila 20000 yıl önce kendisini hissettirirken Avrupa'da bu aletlerin yoğun olarak çıkabilmesi ancak günümüzden 10000 yıl önce mümkün olabilmıştır (Kartal, 2009, s.6).

Yakındoğu bölgesi, Avrupa ya da kutup bölgesinde yer alan buzullardan şiddetli bir şekilde etkilenmemiştir (Kartal, 2009 s. 21). Bu durumun sebebi Yakındoğu'nun diğer bölgelere oranla daha ılıman bir iklim kuşağında yer alıyor olmasıdır. Ilıman bir iklim kuşağı hiç kuşkusuz fauna ve florayı da etkilemiştir. Bu yüzden devrin insanları henüz üreticiliğe geçmemiş olsa dahi yerleşik yaşama geçmiş ve bu sayede yerleşik yaşamın ilk örnekleri bu çağda ortaya çıkmaya başlamıştır. Gerçektende bol balık, yabani hayvan,

küçük baş hayvan sürülerinin bulunduğu coğrafyalar, insanların yerleşik hayata geçmesinde önemli bir işleve sahip olmuştur (Şenel, 2018, s.229,238-239). Netice itibariyle MÖ 18000/16000-12000 yılları arasında tarihlenen Filistin sınırları içerisindeki Carmel Dağı'nın El-Kabarah Mağarası'nda yer alan Kebaran yerleşim yerlerinde ilk defa oval planlı kulübeler ortaya çıkmıştır. Yine Filistin bölgesinde yer alan ve günümüzden yaklaşık 20000 yıldan daha öncesine tarihlendirilen Ohalo II yerleşiminde de çalılarla kaplı 6 adet kulübe tespit edilmiştir. Bu kulübelerin ocak yerleri, mutfak artıkları, depoları, yanmış ahşap malzeme, yontma taş aletler, yiyecek olarak kullanılan bitki ve hayvan kalıntıları ile 1 adet mızrak ele geçen bulgular arasındadır. Ele geçen bulgulardan anlaşıldığı kadarıyla yöre halkı henüz üretime geçmemiş olup avcılık-toplayıcı bir yaşam biçimine sahiptir (Arslantaş, 2014, s. 337).

Yerleşik yaşamın ilk örneklerinin ortaya çıkmaya başladığı Mezolitik dönemde, “Azilyan”, “Hartum” ve “Natufu” olmak üzere üç kültür unsuru ön plana çıkmaktadır. Dilerseniz bu kültür unsurları hakkında bilgi verelim.

2.2.1. Azilyan Kültürü

Azilyan Kültürü adını Fransa'daki Mas d'azil yerinden almıştır. Avrupa'nın Üst Paleolitik döneme ait Magdalenyen kültürlerinin, günümüzden 12000-11000 yılları arasında yaşanan ılıman iklim koşulları nedeniyle Azilyan kültüre dönüştüğü düşünülmektedir. Bu dönüşümü tetikleyen olay ise buzul çağı sonrası oluşan ırmak ve ormanlaşma durumu, bahsi geçen kültürün ortaya çıkışını sağlamıştır. Bu yüzden de su kıyısı toplulukları Azilyan kültürün en iyi temsilcisi durumundadır. Üst Paleolitik dönemden kalma taşınmaz sanat statüsündeki gravürler ve mağara resimleri ile taşınabilir sanat kategorisindeki Venüs heykelcikleri bu kültürde neredeyse yok olmuştur. Bunların yerini yuvarlak ırmak taşları almıştır. Söz konusu bu taşlar ya boyanmış ya da üzeri zikzak gibi birbirine koşut geometrik şekiller çizilmiştir. Çok ilkel yapıda olan bu yapıtlar hakkında farklı yorumlar mevcuttur. Kimileri onarın hesap işlemi için kullanıldığını, kimileri simgecilik yani sembolizm olduğunu, kimileri de anımsatıcılık görevi gördüğünü iddia etmiştir (Şenel, 2018, s.242).

2.2.2. Hartum Kültürü

Hartum kültürünün insanları muhtemelen Akdeniz ırkı ile Negroid ırkının bir karışımı olan ve Sudan tipindeki halklardan oluşmaktaydı. Söz konusu bu halk yabancı tahılların yetiştiği bir yörede yaşarken, günümüzden 10000 yıl önce daha bitki ve hayvanları

evcilleştirmeden önce Afrika'nın ilk çanak ve çömleklerini yapmışlardı. Çevresel koşulların elverişli olmasından dolayı Nil balçığından ve Ekvator güneşinden yararlanılarak yapılan bu çömlek kaplar, insanlığın ilk çanak-çömlek örneklerinden birini oluşturmaktadır (Şenel, 2018, s.243).

2.2.3. Natufli Kültürü

Bu kültürün ismi, Kuzey Filistin bölgesinde MÖ 11000/10800-9000/8500 yılları arasında iskân edilen Natufian yerleşim yerine aittir (Arslantaş, 2014, s. 338). Yabani arpa ve buğdayın kendi kendine yetişebildiği bu bölgede, muhtemelen yöre halkı da bundan istifade etmiş olmalıdır. Gerçekten de ele geçen bulgular arasında devşirme bıçaklarının yanı sıra hayvanların ve havanellerinin varlığı bu yabani tahıllardan yararlandığını göstermektedir. Natufli kültür olarak da anılan bu bölge, MÖ 10000-8000 yılları arasında yerleşik yaşama geçmiştir. Ancak bu yerleşim yerleri önceki avcı-toplayıcı yerleşim yerlerinden farkı çiftçilerin kalıcı olarak ikamet ettikleri yerleşim yerleri idi. Bu yüzden söz konusu bölge geç avcı toplayıcı bir yaşam biçimi ile çiftçi yaşayış biçimi arasında “geç avcı kültür” olarak varlık göstermekteydi. Natuf yerleşim yerlerine ait yapılardan günümüze kadar ulaşılabilenler yuvarlak planlı yapılardır (Şenel, 2018, s. 243). Bahsi geçen yerleşme birimlerinde karşımıza çıkan önemli özelliklerden biri, barınak içi ocak alanlarının ortaya çıkmış olmasıdır. Muhtemelen bu durum, elde edilen besinin yalnızca konut içinde tüketilmeye başlandığının bir göstergesi olmalıdır (Arslantaş, 2014, s. 338). Arkeologlar geniş köy alanların yanında geniş gömüler ile karşılaşmıştır. Gömüler üzerinde yapılan incelemeler sonucunda gömü armağanı olarak adlandırılan kişisel süs eşyaları ortaya çıkarılmıştır. Arkeologlar bu armağanların nitelik ve nicelik olarak farklı olduğunu saptadı (Şenel, 2018, s. 244). Hem ölü armağanların nitelik ve nicelik olarak farklı olması hem de barınak içi ocakların ortaya çıkmasının bir sonucu olarak eşitlikçi paylaşım modelinin besin ekonomisi açısından yavaş yavaş değişmeye başlaması, bu durumu özel mülkiyetin düşüncesinin ve toplumsal hiyerarşinin ilk örneklerinin oluşmaya başladığı şeklinde yorumlanabilir (Arslantaş, 2014, s. 338; Şenel, 2018, s. 244). Mezolitik dönemin Anadolu'daki temsilcileri arasında Beldibi, Belbaşı, Karain, Öküzini (Antalya), Baradız (Burdur), Tekkeköy (Samsun), Şarklı Mağara (Gaziantep), Söğüt Tarlası, Birisi Mezarlığı (Şanlıurfa) yer almaktadır (Sevin, 2020, s.15).

Taş Devri kültürleri içerisinde yer alan Neolitik dönem, çalışmamızın esas konusunu teşkil ettiğinden dolayı bu dönemi ayrı bir başlık altında ele almayı uygun gördük. Şimdi dillerdeniz esas konumuz olan Neolitik Devrim’ e giriş yapalım.

3. NEOLİTİK DEVRİM VE TOPLUM ÜZERİNDEKİ YANSIMALARI

3.1. Neolitik Kavramın Ortaya Çıkışı

Batılı tarihçiler, Tevrat ve İncil’de adı geçen yerleri bulmak ve söz konusu kaynaklarda anlatılan olayların doğruluğunu kanıtlamak amacıyla 18.yy’dan itibaren bir süreliğine de olsa Yakındoğu bölgesine gelmiş ve burada çeşitli arkeolojik kazılar gerçekleştirmiştir. Ayrıca aynı dönemlerde gelişen Endüstri Devrimi ile Avrupa’da yoğun bir hammadde ihtiyacı doğmuş, jeologlar bu hammaddelere ulaşmak amacıyla pek çok kazı yapmış ve bunun sonucunda çeşitli fosiller ile karşılaşmıştır. Başlangıçta bu fosillere farklı yorumlar getirilmiş, ancak 19. yy’da insan elinden çıkmışa benzeyen yeni taşların bulunmasıyla ortaya yeni tartışmalar çıkmıştır. Önceleri bu taşların yıldırım düşmesi sonucu şekil değiştirildiği düşünüldüğünden dolayı bunlara “Yıldırım Taşları” adı verilmiştir. Zaman içerisinde bu buluntular, Avrupa kentlerinde bir moda haline dönüşmüş ve müzelerde sergilenmiştir. Ancak elde edilen arkeolojik malzemelerin, hangisinin daha eski hangisinin günümüze daha yakın olduğu bilinmediğinden dolayı, buluntuların müzelerde nasıl tasnif edileceği önemli bir sorun haline gelmiştir (M. Özdoğan, 2002b, s. 24-27). 1816 yılında Kopenhag’daki Ulusal Kuzey Eski Eserler Müzesine (National Museum of Northern Antiquities) müdür olarak atanan Danimarkalı Christian Jurgensen Thomsen, kazılarda elde edilen kalıntılar üzerine bir sergi düzenlemesi gerekmiştir. Thomsen ise insanların bir dönem araç ve silah yapmak amacıyla önce, taş sonra tunç ve daha sonra da demir kullanmış olduğuna inanmış ve bu sayede “Taş Çağı”, “Tunç Çağı” ve “Demir Çağı” olarak kabul edilen “Üç Çağ Sistemi” ortaya çıkmıştır. 1835 ve 1865 yıllarında yapılan stratigrafik gözlemler Thomsen’in bu sıralamasını haklı çıkarmış ve bu durumun, yalnızca İskandinavya ile sınırlı olmadığı anlaşılmıştır (Güngördü, 2017, s.175-176; Childe, 2019, s. 32-33). Thompsen’ ın üç çağ sistemini benimseyen İngiliz arkeolog John Lubbock ise ilk kez 1865 yılında yayımlanan Prehistoric Times (Tarihöncesi Zamanlar) adlı eserinde Taş Devrine Neolitik kavramını eklemek suretiyle geliştirmiştir (Tekin, 2017, s. 91). Bahsi geçen bu kelime, köken itibari ile Helen dilinde “yeni” manasına gelen “Neos” kelimesi ile “taş” anlamına gelen “Lithos” kelimeleri ile ilişkilidir (Başbal, 2017, s.12). 1816 yılında Thomsen’in ortaya attığı “Üç Çağ Sistemi”

ve buna bağılı olarak 1865 yılında Lubbock 'un “Neolitik” kavramı, sadece teknolojik bağlamdan ibaret olan bir tasniftir. 1915 yılına gelindiğinde ise E. Smith Neolitik kültürün tarım ve çiftçiliğin başlangıcıyla ilişkilendirilmesi gerektiğini ileri sürmüştür (M. Özdoğan, 2018a, s.15). Bu kavramın en çarpıcı tanımı ise Avusturya kökenli İngiliz Marksist Arkeolog Vere Gordon Childe tarafından yapılmıştır. Childe “Man Make Itself” (Kendini Yaratan İnsan) adlı eserinde, Neolitik dönemi avcı toplayıcıların, bitkileri tarıma alıp hayvanları evcilleştirmeye başladığı yeni bir sosyo-ekonomik düzenin başlangıcı olarak görmekte ve bu dönemi bir “devrim” olarak adlandırmaktadır (M. Özdoğan-Karul, 2020, s. 25). Childe 'ın devrim sözcüğünü kullanmasındaki temel etken, insanoğlunun alışkanlık ve geleneklerinde yaşanan radikal değişimlerdir (Braidwood, 1995, s.163). Nitekim Neolitik dönemde, insanoğlu ilk defa doğa üzerinde fiziki bir müdahalede bulunmak sureti ile kendi besinini üretmiş ve tüketici bir toplum yapısından, üretici bir toplum yapısına geçiş yapmıştır. Söz konusu dönemde yaşanan bu gelişmeler, birdenbire gerçekleşmemiş olup bunların oluşumu birkaç bin yılı bulmuştur. Bu yönüyle Neolitik dönem bir devrim olduğu kadar bir süreci de ihtiva etmektedir. Neolitikleşme sürecinin başlamasındaki temel etkenlerden biri iklimdir. Nitekim bir coğrafyacı olan Pompelly, Orta Asya'da bugün çöl ortamına sahip olan bölgede, Neolitik olarak tanımlanabilecek yerleşim birimleriyle karşılaşmış, bu durum ilk yerleşimlerin, tarım ve hayvancılığın başlangıcına yol açan nedenler arasında doğal çevre ortamı-iklim değişimleriyle olan ilgisi gibi farklı bir boyutunu ortaya çıkarmıştır (M. Özdoğan, 2004, s.45). Bu hususta yapılan çalışmalar sonucunda bilim insanları, dünya üzerinde dört buzul (Pleistosen) çağı ve üç de buzullar arası ılıman bir iklim (Holosen) çağının yaşandığını ortaya koymuştur. Nitekim Son buzul çağ olan Würm glasiyal IV devrinin sona ermesi, iklim olaylarının iyileşmesini sağlamıştır. İklim olayların iyileşmesi ise su seviyelerin artışı sağlanmış ve buna bağılı olarak da nehirler oluşmuştur. Buzulların erimesi sonucu artan su seviyeleri bazı kıyı bölgelerin sular altında kalmasına neden olurken, bazı bölgelerde ise yoğun bir ormanlaşmaya sebebiyet vermiştir. Ancak hemen belirtilmelidir ki, iklim olayların iyileşmesi, tarımın başlaması için yeterli bir sebep değildir. Çünkü daha önce de belirtildiği gibi dünya üzerinde dört buzul dönemi ve üç buzullar arası ılıman bir iklim dönemi yaşanmıştır. Eğer, yalnızca iklim iyileşmeleri tarıma başlamak için yeterli bir sebep olmuş olsaydı, insanlar önceki ılıman iklim dönemlerinde de tarıma başlamış olurdu. Braidwood (1990), insanın tarıma geçebilmesinin ancak belli bir kültür seviyesine ulaşabilmesi ile mümkün olabileceğini savunmuştur. Fakat dünya üzerindeki buz katmanları aynı anda oluşup erimeye başlamadığı gibi insanlar da aynı anda belli bir

kültür seviyesine erişmemiştir. Bu yüzden Prehistorik dönemde yaşayan farklı halklar, yiyecek üretimine farklı zamanlarda ve farklı şekillerde geçiş yapmış, ya da Avusturalya'nın yerli halkları gibi bazı kavimler ise hiç geçmemiştir. Kimi toplumlar başka halklardan bağımsız bir şekilde kendi kendilerine tarıma geçerken, bazı toplumlar ise bunu komşularından öğrenmiştir (Diamond, 2018, s.92). Peki ya tarım ilk hangi bölgede ve nasıl ortaya çıktı? Bu sorunun cevabı birçok bilim insanı tarafından da merak edilmiştir. İsveçli bir arkeolog olan Gustaf Oscar, tarihöncesi kültürel gelişimin Yakındoğu'da ortaya çıktığını ve gelişimini tamamladıktan sonra Balkanlar ve İtalya üzerinden Avrupa'ya taşındığını ileri sürmüştür (Tekin, 2019, s. 28). Bu konuda Mellaart ise “tarım ve hayvancılığın kökenleri, bitki ve hayvanların yabani türlerinin doğal olarak yetiştiği yörede yani Yakındoğu'da aranmalıdır”. Ona göre, uygarlık Yakındoğu'da üç bölgede ortaya çıkmış, bunlar: Zagros dağlarının batı yamaçlarıyla yöredeki vadiler, Mezopotamya'nın Türkiye sınırları içerisinde yer alan dağlık bölgeler ve Güneydoğu Anadolu yaylalarıdır (Çakı, 1999, s. 40-41). Neolitik dönemi bir “devrim” olarak adlandıran Gordon Childe ise Neolitik kültürün ortaya çıkışını “Vaha Kuramıyla” açıklamaya çalışmıştır. Ona göre; Neolitik dönem ilk olarak Nil, Mezopotamya ve İndus gibi büyük nehirlerle sulanan coğrafyalarda ortaya çıkmıştır (M. Özdoğan-Karul, 2020: s.5). Ancak bu görüşler Braidwood' lara (Lina Braidwood-Robert Braidwood) kadar yalnızca kuramlar üzerinde kalmıştır. Braidwood' lar işe neolitik kavramını tartışmaya açarak başlamıştır. Kelime anlamı “Yeni Taş Dönemi” olan bu kavramın yaşamsal olarak bir şey ifade etmemesinden dolayı Braidwood' lar, Neolitik dönemin üç ayağı olduğunu savunmuş ve bunların yerleşik köy yaşantısı, tarım ve hayvancılık olduğunu, bundan dolayı bu dönemin “İlk Tarımcı Köy Toplulukları Dönemi” (Diyarbakır sınırları içerisinde yer alan Çayönü ve Körtiktepe kazıları bu görüşü derinden sarsmıştır) olması gerektiğini savunmuştur. Söz konusu bilim insanları, görüşlerinin her zaman geçerli olmayacağını savunmuş ve bu görüşlerinin doğru olup olamayacağını öğrenmek amacıyla önce kuzey Irak ardından da Batı İran'da yoğun bir alan çalışması başlatmıştır. Ayrıca söz konusu bilim insanları, tarihte ilk defa arkeolojik kazılarda doğa ve Fen bilimleri alanında uzmanlaşmış kişiler ile bir arada çalışmış ve bu kişilerin yalnızca bilgilerinden istifade etmekle kalmamış, aynı zamanda yürütülen projenin karar mekanizmasında da bu kişileri etkin kılmıştır. (M. Özdoğan, 2004, s.47). Yukarıda bahsi geçen bilim insanları, 1944 yılında Mısır bilimci J. H. Breasted tarafından Bereketli Hilal olarak adlandırılan bölgede ilk köy yerleşimlerin ortaya çıktığını bitkilerin ve hayvanların bu

bölgede kültüre alınmaya başladığı konusunda hem fikirdir. Dilerseniz bitki ve hayvanların kültüre alınması ve insanların yerleşik hayata geçişi hakkında bilgi verelim.

3.2. Bitkilerin-Hayvanların Kültüre Alınması ve Kalıcı Yerleşimlerin Ortaya Çıkışı

Tarım, günümüzden yaklaşık 10000 – 9000 yıl önce Yakındoğu merkezinde, 10000 yıl önce Yeni Gine merkezinde (Papua Yeni Gine), 9000 - 4000 yıl önce Orta Amerika merkezinde, 8500 yıl önce ilk defa Kuzey Çin'in Sarı Irmak bölgesinin orta havzasında oluşan ve daha sonra bu bölgelerden 8000 - 6000 yıl önce kuzeydoğu ve güneydoğu' bölgesine yayılan Çin merkezinde, 6000 yıldan fazla bir süre önce olduğu düşünülen Güney Amerika merkezi ve son olarak günümüzden 4000 - 1800 yıl önce Kuzey Amerika merkezinde (Orta Mississippi Vadisi'nde) ortaya çıkmıştır (Mazoyer-Roudart, 2016, s. 79,82). Bilim insanları, tarımın bir dönem Ortadoğu'daki tek bir noktadan başlayarak tüm dünyaya yayıldığını düşünmekteydi. Ancak bugün tarımın bağımsız bir şekilde ortaya çıktığı konusunda mutabık kalmışlardır. Nitekim Orta Amerika'daki insanlar, Ortadoğu'daki insanlardan bağımsız bir şekilde mısır ve fasulyeyi kültüre almıştır. Benzer şekilde Çinliler pirinç, darı ve domuzları evcilleştirirken, Kuzey Amerika'daki ilk bahçıvanlar da kabak bulmak amacıyla toprağı eşelemekten bıkip kendi balkabağını yetiştirmeye başlamıştır'' (Hararı, 2022, s.92).

İnsanların; tarım, hayvancılık ve yerleşik yaşama geçmesindeki temel etkenlerden biri yeryüzünde meydana gelen çevresel/iklimsel değişimleridir. Bunlar kaynakların kısıtlılığı, nüfus artışı, sosyal rekabet gibi birbirinden farklı ancak bir o kadar da birbiri ile ilişkili faktörlerden oluşmaktadır (Karul, 2019, s. 36-37). Nitekim Paleolitik dönemde avlanan hayvanların bir kısmı, yeryüzünün ısınması sonucu ya nesli tükenmiş ya da ren geyikleri ve diğer tundra hayvanları gibi kuzeye çekilmiştir (Mazoyer-Roudart, 2016, s.83). Bu durum, av hayvanlarının kıtlığına sebebiyet vermiştir (Kınal, 1991, s. 15). Epi-Paleolitik (Mezolitik) dönemin sonunda yaşanan tüm bu gelişmeler, yeni yiyecek kaynakların arayışını da beraberinde getirmiştir (Siddiq, 2019, s.66). Bu durum ise insanların kendi besinini üretmesine imkân tanımış ve böylece Neolitik Devrim sürecine giden yol açılmıştır. İnsanlık tarihinin en uzun devri olan paleolitik dönemde, yaşamını toplayıcılık ile idame ettirmeye çalışan devrin insanları, daha önce toplamış olduğu yabani bitkileri, süreç içerisinde tanımış ve onun hangi koşullar altında, ne tür bölgelerde yetişmeye elverişli olduğu konusunda, artan bilgi ve birikimini Neolitik dönemde

kullanarak, yabani buğday, arpa, darı, fiğ ve mercimekgiller gibi ürünleri ekip-biçmek sureti ile evcilleştirmiştir (Childe, 2010, s. 58-59).

İnsanların yabani arpa, buğday gibi tahıl türlerinin evcil tahıl türlerine dönüştürmesi bazı sorunları beraberinde getirmiştir. Bilindiği üzere yabani tahılların başakları kırılğan bir yapıya sahiptir. Rüzgârın sallamasıyla bile birçok başak tanesi kırılıp tohumları dağılabilirdi. Ayrıca insanların elle ya da orakla yolmaları sonucunda da yine birçok tohum tanesi dağılabilirdi. Bu yüzden devrin insanları her kuşakta daha az kırılğan bir yapıya sahip olan başaklar ile iri tanelerini seçerek bunları tohum olarak kullanmıştır. Bu durum başakların daha kırılğan olmayan ve iri tanelere sahip ürünlerinin ortaya çıkması konusunda ciddi bir artış sağlamıştır. Söz konusu devirde yaşanan bir diğer sorun ise tohum tanelerin kapçıklarında kolay kolay ayıklanmamasıdır. Devrin insanları bu sorunu çözmek için çeşitli yöntemler denemiştir. Bunlardan biri yine seçici üretim yoludur. Bu yöntemle göre kapçıklardan tanelerini kolayca bırakanlar tohum olarak kullanılmaktaydı. Ayrıca Neolitik dönem insanları bu yöntem dışında başka yöntemler de geliştirmiştir. Bunlardan biri demetlerin ateşte tutulup başakların yanması sonucu kapçıkların taneleri bırakma yöntemidir. Böyle bir yöntem sonucunda tahıl taneleri de ister istemez az çok pişmiş olacaktır. Kavrulan tahılın ağızda farklı bir tat bırakması nedeniyle günümüze kadar kavruğa çerezi miras olarak gelmiştir. Tohumların kapçıklarından ayrılması için uygulanan bir diğer yöntem ise başakların suda bekletmesi yöntemidir. Buna göre suda bekleyen taneler suyu emecek ve bunun sonucunda şişerek kapçıklarından çıkacaktır. Bu işlemin bir yan ürünü olarak suyu emen tanelere sıcaklık uygulanması durumunda embriyon canlanıyor ve filizlenme gerçekleşiyor, bu sırada tanedeki karbonhidratın dönüşmesi sonucu malt şekeri oluşmaktadır. Şekere ulaşan maya bakterileri, onu tüketirken alkolü oluştururlar. Ancak ilk tarımcı topluluklar bütün bu biyokimyasal gelişmelerden habersiz bir şekilde suya batırdıkları başakların ya da tanelerin bekletilmesi sonucu kendilerini bir hoş eden besinin nasıl oluştuğunu kavramıştır. Muhtemelen bunun sonucunda alkol üretimi de gerçekleşmiştir (Şenel, 2018, s. 252-253). Nitekim Neolitik dönem yerleşim yerlerinde alkol kullanımının mevcut olduğu yapılan arkeolojik kazılarda belgelenmiştir. Örnek vermek gerekirse Şanlıurfa sınırlarında yer alan Göbeklitepe’ de ritüeller sırasında içilmek üzere 160 lt kapasiteye sahip tekneler içerisinde fermantasyon tekniği ile bira yapıldığı tespit edilmiştir (Seyirci-Çağ, 2018, s.706).

Bilim insanları Neolitik dönemde ilk tohumun, bir kadın tarafından atıldığını düşünmektedir. Nitekim daha paleolitik dönemde kadın ve erkek arasında bir iş bölümü

gerçekleşmiş, buna göre; erkekler avlanırken, kadınlar ise buğday ve arpanın atası sayılabilecek bitkileri toplamış, zaman içerisinde hangi bitkinin neye iyi geldiğini tespit edebilecek duruma gelen kadınlara, şifacı bir gözle bakılmıştır (Childe, 2018, s. 71). Bu durum kadına bir Şaman olma kutsiyeti de katmıştır.

Günümüzde olduğu gibi Neolitik dönemde de ekim yapmak isteyen insanlar, öncelikle ekim yapacağı araziye temizlemek ve tarım için elverişli hale getirmek mecburiyetindedir. Ancak her toplumun kendisine has bir ürün çeşidi ve verimi ortaya koyması, ürün yetiştirmenin toplumdaki topluma farklılık arz ettiğini göstermiştir. Bunun sebebi her bölgenin sahip olduğu coğrafi konum, özel konum ya da o toplumun kendisine has bir bilgi birikimin, ziraat faaliyetleri üzerinde etkili olmasıdır. Günümüzde dahi Asya, Afrika ve Güney Amerika'daki bazı toplumlar, ekim yapmak amacıyla ormanların bir kısmını temizlemiş, ancak toprak sürme ve gübreleme gibi işlevlerini yerine getirmemiş, buna rağmen bir sonraki yıl tekrar ürün ekmiştir. Bu durum ürünlerin gözle görülür bir şekilde verimsizleşmesine kadar devam etmiştir. Bölgedeki bütün topraklar verimsizleşince insanlar, verimli topraklar bulmak amacıyla yeni yerlere göç etmek mecburiyetinde kalmıştır. Bahsi geçen tarım türüne, çapa ekimi ya da bahçe kültürü denilmektedir. Bu konuda coğrafya bilgini Strabon, Alman kabilelerin her an yer değiştirmeye hazır olduklarını söylemektedir (Childe, 2010, s. 58-59).

Bazı toplumların sahip olduğu özel konum sayesinde; nehirlerin, ırmak vadilerinin ya da sellerin getirmiş olduğu zengin malzemelerden yani alüvyal topraklardan tarım yapılmıştır. Bu topluma verebilecek en güzel örnek hiç kuşkusuz Mısır'dır. Söz konusu bölgede Doğu Sudan bölgesinden Hadendoa'ya ve oradan da Nil Vadisine her güz ardında bıraktığı çamurda, akdarı tohumlar atılırdı, domuzlar ise bunları yemek amacıyla tırnakları ile kazardı bunun sonucunda tohum taneleri çamurla kaplanır ve daha sonra filizlenme gerçekleşirdi (Akın-Esgici, 2015, s.36; Childe, 2010, s.59). Sellerin yaşanması sonucu Mısır'daki topraklar sulanmakla kalmaz aynı zamanda yeni topraklar da gelirdi. Nitekim sular yavaşlayıp yatak düzeline çamur (yeni alüvyal toprak) yol boyunca toprağa çöker ve bol çamurlu bir katman oluşur, bir yıl önceki ekinin, topraktan çekip aldığı bütün kimyasal maddeler de bu çamurun içinde vardır. Böylece toprak her yıl yenilenmiş ve gübrelenmiş oluyordu (Childe, 2010, s.59). Bu durum Nil vadisindeki arazilerin verimli olmasını sağlamıştır. Süreç içerisinde insanlar, ekmiş olduğu tarlaları sulamak amacıyla nehirlerin taşma sürelerini hesaplamaya çalışmıştır. Buna bağlı olarak sonraki dönemlerde ise Mısır'da Güneş Takvimi ortaya çıkmıştır. Yani takvimin icadını

doğrudan doğruya tarım tetiklemiştir (Childe, 2020, s.3-4; Akın-Esgici, 2015, s. 36). 365 günü bir yıl olarak kabul eden bu takvimde, ekin ayına domuz-temmuz ayı denildiğini ve temmuz ayının isminin de buradan geldiği düşünülmektedir (Akın-Esgici, 2015, s. 36).

Mısır kadar şanslı olmayan Mezopotamya Coğrafyası'ndaki tarlalar, halk tarafından sulanmaktaydı. Halk tarlaları kolayca sulayabilmek amacıyla MÖ 6500 yılında su kanalları aracılığıyla sulamalı tarıma geçmiştir. Su kanallarının mimarı, Kalkolitik Çağ'da (yani Geç Neolitik dönemde) Mezopotamya bölgesine gelen ve söz konusu bölgeyi bir köy kültüründen şehir kültürüne taşıyan Sümerlerdir. Bahsi geçen bu medeniyet, MÖ 6500 yılında ilk gerçek sulama kanalı yapmak amacıyla Mezopotamya'nın güneyini kazmıştır. Döşenmesi kadar bakımı da titizlik isteyen sulama kanalı ağları, sayesinde kentlerin etrafında bostan gibi ürünlerin yetişmesi mümkün olmuştur (Bordreuil-Chatonnet -Mihel, 2015, s. 21-22).

Neolitik dönemde, yaşanan bir diğer önemli gelişme ise daha paleolitik dönemden itibaren, insanlar tarafından avlanan hayvanların bir kısmının evcilleştirilmesidir. Paleolitik dönemde avcılık yapan insanlar, av hayvanlarını uzun bir süre gözlemleme şansına sahip olmuş, bu durum ileriki dönemlerde evcilleştirilecek olan hayvan hakkında bir bilgi birikimin oluşmasını sağlamıştır. Nitekim Mezolitik dönemde, hayvanların evcilleştirilmesi hususunda ilk adımlar atılmış ve köpek bu adımda evcilleştirilen ilk hayvan olmuştur.

Yapılan araştırmalara göre hayvanların evcilleştirmesi konusunda üç tür yöntem tespit edilmiş, bunlar: komşuluk yaşam yolu, yönlendirilmiş yol ve avcılık yoludur. Komşuluk yaşam yoluyla evcilleştirilmeye göre; hayvanlar, insanların yerleşim bölgelerine bıraktığı çöplerle beslenmiş ya da insanların yerleşim bölgelerine getirmiş olduğu diğer hayvanları, avlamak amacıyla sürekli insanlarla temas içinde olmuş ve sonunda evcilleşmiştir. Bu hayvan türlerine kedi ve köpek örnek olarak verilebilir. Nitekim yapılan çalışmalara göre, insanlarla sürekli temas içerisinde olan köpeğin, günümüzden yaklaşık 15000 yıl önce yani daha Neolitik dönem başlamadan önce evcilleşmiştir. Köpek, Neolitik dönem öncesi evcilleşen ilk ve tek tür olması açısından önemlidir. Bu canlının ilk izleri Güney Asya dışında Batı Asya, Avrupa, Afrika, hatta Arktik Amerika'da da genetik kökleri bulunmuştur (Siddiq, 2019, s. 69-70).

Evcilleşen bir diğer canlı türü olan kedinin, evcilleşmesini tarım tetiklemiştir. Kedilerin evcilleşmesi günümüzden yaklaşık 5000 yıl önce Mısır ve Habeşistan'da gerçekleşmiştir

(Armutak, 2015, s. 30). Nitekim insanların, tarıma geçmesiyle birlikte elde edilen ürünlerin fazlası depo ya da ambarlarda muhafaza edilmiştir. Ancak fare gibi zararlı kemirgenlerin bu depoları, istila etmesi sonucu tahıllar zarar görmüştür. Depolardaki farelerin kediler tarafından yenmesi, insanlar tarafından memnuniyetle karşılanmış (Siddiq, 2019, s.70), bir zaman sonra kediler, toplumda sevilen, sayılan bir canlı haline gelmiş ve evcilleşme burumu bu sayede gerçekleşmiştir. Antik Mısır'da kedilerin çok özel bir yeri vardı. Yaşarken kutsal sayılan kediler, öldükten sonra da mumyalanırdı. Ayrıca söz konusu medeniyette Bastet adlı kedi tanrıça bolluk ve bereketi temsil ettiğinden dolayı bu tanrıçaya ait idoller de evleri süslemiştir (Armutak, 2015, s. 30-31).

Evcilleştirmenin bir diğer yöntemi olan, yönlendirme yolu ile bazı yabani hayvanların evcilleşmesi gerçekleşmiştir. Buna göre; bazı evcilleşmiş hayvanlar vasıtasıyla dört tür yabani hayvan, onları takip etmek sureti ile evcilleşmiştir. Bu hayvanlar eşek (*Equus asinus*), at (*Equus caballus*) tek hörgüçlü deve (*Camelus dromedarius*) ve iki hörgüçlü deve (*Camelus bactrianus*) 'dır. Anadolu coğrafyasında iki hörgüçlü devenin herhangi bir türü evcilleştirilmemiştir. Ancak Anadolu'da sürü hayvanların evcilleştirilmesinden 4000-5000 yıl sonra bu hayvanlar da evcilleşmiştir (Siddiq, 2019, 71).

Bizzat insanlar tarafından gerçekleştirilen ve evcilleştirmenin bir diğer yolu ise av yolu ile evcilleştirmedir. Buna göre; insanoğlu paleolitik dönemden itibaren besin elde etmek amacıyla avcılık ile ilgilenmiştir. Bu durum yiyecek kaynaklarının değişmeye başladığı, Neolitik dönemin başlarına kadar halen önemini koruyan bir eylemdi. İnsanlar, av hayvanı olarak genellikle büyük ve orta boyutlu otobur canlıları tercih etmiş ve süreç içerisinde ise toynaklı av hayvanları ön plana çıkmıştır. Ancak insanoğlunun değişen yeni şartlardan kaynaklı olarak, avcılık ile tarımcılığı aynı anda sürdürmesi imkansızdı. Çünkü avcılık uzun saatler gerektiren bir eylemdir. Bazen bütün çabaların boşa gitme ihtimali de vardır. Ayrıca avcılık gerçekleşse dahi avlanan hayvanın eti, hızlı bir şekilde tüketilmeli, aksi takdirde et kısa zaman içinde bozulacaktır. Tüm bunlara rağmen taze et ihtiyacını karşılamak isteyen Neolitik dönem insanı, ya etleri uzun süre bozulmadan muhafaza edecek yöntemler geliştirecek ya da yabani hayvanı tüketmek isteyeceği zamana kadar bir yerde canlı olarak muhafaza edecektir. Bu dönemin insanı, etleri uzun süre muhafaza etmek amacıyla dumanla kurutma veya tuzlama tekniğini kullanmak durumundaydı. Bu ise maliyetli ve riskli bir durumdur. Çünkü kurutma işlemi uzun bir süre almaktadır. Ayrıca tuzlama tekniği için de tuzun bulunması gerekmektedir. Bu işlemler sonucunda işlenen et; kuşlardan, fare ve diğer kemirgenlerden ya da diğer etçil hayvanlara karşı

korunmalıydı. İşte bu yüzden Neolitik dönem insanı, yabani hayvanları canlı olarak bir yerde muhafaza etmeyi tercih etmiştir (Siddiq, 2019, s. 70-73). Bilindiği üzere önceki devirlerde mızrak, ok ve yay gibi aletlerle avlanılacak hayvana saldırılır ve öldürdükten sonra ikamet edilen kamplara götürülürdü. Ancak hayvanın canlı bir şekilde kamp yerine götürmek demek avcılık konusunda yeni yöntemlerin geliştirilmesi demektir. Mezolitik devirde de göç eden hayvanları takip eden erkekler, hangi hayvanın daha tehlikeli hangisinin uysal ve tehlikesiz olduğunu tespit edebilmiştir. Hayvan sürülerinin azalmaya başladığı bir dönemde uysal ve tehlikesiz hayvanlar dar vadilere sürülmüş (Şenel, 2018, s. 257), ya da çeşitli tuzak alanlarının olduğu bölgelere çekmiştir. İstenilen yere gelen hayvanların başka bir yere gitmemesi için etrafı çeşitli çitler ile kapatılmıştır. Gerçekten de 2013 yılında yapılan yüzey araştırmaları sonucunda Şanlıurfa’da 10-100 dekar genişliğinde 13 adet tuzak alanı tespit edilmiştir. Tektek Dağları ve çevresinde bulunan tuzak alanların Neolitik dönemin PPNB evresinden itibaren ortaya çıktığı hususunda yaygın bir görüş vardır. Söz konusu tuzak alanları genellikle aynı formda yapılmış ve “T” şeklindeki dikili taşların yer aldığı kült merkezlerinin çevresinde ortaya çıkmıştır. Çanak Çömleksiz Neolitik Döneme tarihlendirilmesi yapılmış olan Karahan Tepe, Sefer Tepe ve Harbetsuvan Tepesi bu tuzak alanlarının tespit edildiği yerler arasındadır. Bahsi geçen tuzak alanlarının bir benzeri de Suriye ve İsrail’ de karşımıza çıkmaktadır. Diğer bölgelerde (Suriye ve İsrail) ortaya çıkan tuzak alanları Kalkolitik Çağ’a tarihlenirken, Şanlıurfa sınırları içerisinde yer alan tuzak alanları Neolitik yerleşim yerlerine daha yakın olması nedeniyle Neolitik döneme tarihlendirilmektedir. Ayrıca Şanlıurfa sınırları içerisinde yer alan tuzak alanları diğer bölgelere oranla, çok büyük boyutlardaki taş bloklarla yapıldığı için daha bir ön plana çıkmaktadır (Çelik-Tolon, 2018b, s. 30,33-34). Söz konusu tuzak alanları sayesinde avlanılan hayvanlar zarar görmeden canlı bir şekilde ele geçirilmiştir. Başlangıçta bu hayvanlarla ilgilenmeye ihtiyaç duymayan insanoğlu, süreç içerisinde bu hayvanları çoğaltmak amacıyla uzun süre tutsak etmek istemiş ve onlarla daha fazla ilgilenmiştir. Sürekli insanlar ile bir arada yaşamaya başlayan bu canlılar zaman içerisinde onlara bağımlı hale gelmiş ve evcilleşme durumu bu sayede gerçekleşmiştir. Batı Asya’daki arkeozoolojik bulgular koyun (*Ovis orientalis*), keçi (*Capra aegagrus*), domuz (*Sus scrofa*) ve sığırın (*Bos taurus*) bu yol ile evcilleştiğini bildirmektedir. Anadolu ve Batı Asya’da toynaklı hayvanların idaresi 12000 yıl önceye kadar gidebilir. Güneydoğu Anadolu ve Kuzeybatı Irak’ta ele geçen bulgulara göre Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem insanı tarafından yabani koyun, keçi ve domuzun evcilleştiği, sığırın ise günümüzden yaklaşık 10500 yıl önce Fırat vadisinde benzer bir

sürecin geçirdiği bilinmektedir (Siddiq, 2019, s. 70-73). Başlangıçta koyun, keçi ve sığır gibi hayvanlar belirli bir alanda yalnızca etinden istifade etmek amacıyla çoğaltılması planlanmış, ancak zaman içinde insanoğlu, onun yalnızca etinden değil hem sütünden hem yününden hem de gücünden faydalanmasını bilmiştir. Söz konusu hayvanlar çeşitli beklentiler (yün, süt elde etme ve gücünden yararlanma vs.) sayesinde uzun bir süre hayatta kalabilmiş, ancak buna bağlı olarak ise et tüketimi de azalmıştır (Şenel, 2018, s. 259).

Anadolu'daki en önemli Neolitik yerleşmelerden biri olan Konya-Çatalhöyük'te yapılan arkeolojik kazılar neticesinde Tabaka VI 'da yün veya tiftik olduğu anlaşılamayan kumaş parçalarına rastlanmış, ayrıca Tapınak II 'de ise küçük bir heykelcik ele geçirilmiştir ve bu heykelciğin üstünde ise hem alt hem de üst ucu püsküllü kısa bir etek bulunmaktadır. Dokumalar kömürleştiği için renkleri konusunda net bir bilgi olmasa dahi, kilimi anımsatan duvar boyamaları sayesinde, kumaş boyacılığın mevcut olduğu da düşünülmektedir. Çatalhöyük'te tekstil kullanıldığına dair bir diğer önemli arkeolojik delil ise radyokarbon ölçümlerine göre, bölgede MÖ 6000'lere kadar tarihlendirilmesi yapılmış olan kumaş, sayesinde dokuma tekniğinin de öğrenildiği bilinmektedir (Evecen-Beydiz, 2018, s. 311). Çatalhöyük dışında Mersin sınırları içerisinde yer alan Yümektepe kazıları sonucunda, dokumacılıkta kullanıldığına inanılan kahverengi büyük ağırlık taşları ele geçirilmiştir. Bu durum Yümektepe sakinlerinin dokumacılıkta belli bir seviyeye eriştiğini göstermektedir (Kınal, 1991, s. 14). Anadolu 'nun yanı sıra Mısırda' da dokumacılığa dair birtakım deliller ele geçirilmiştir. Söz konusu coğrafyada bazı dokuma parçaları tespit edilmiştir. Gevşek bir yapıda olan bu dokuma parçaların yanı sıra birçok kazıyıcının da bulunması, elbise yapmak amacıyla derilerin işlendiği anlaşılmaktadır (Childe, 2020, s. 46).

Hayvanların gücünden yararlanma ise hem tarım alanında hem de taşıma ve ulaştırma alanında da görülmektedir. Bu duruma bir örnek olarak, önceleri tarlalarda saban yapmayıp yalnızca tohum serpmiştir. Ancak insanoğlu, tohumların kuşlar tarafından yenmemesi ve ürünün daha verimli olması amacıyla tohumları toprağa gömmeyi gerekli görmüştür. Bunun sonucunda insanlar saban işine girişmiş, ancak saban işinin zor olması nedeniyle sığır gibi güçlü hayvanların evcilleştirilmesinden sonra bu görevi onlar üstlenmiştir. Sabandan sonra birçok alanda hem taşıma hem de ulaştırma konusunda bu hayvanlardan yararlanılmıştır (Şenel, 2018, s. 250,259).

Hayvanların etinden, yününden ve gücünden faydalanılmasının yanında bir de bilimsel çalışmaların ortaya koymak amacıyla yine hayvanlardan istifade edilmiş, gerçekten de Antik Yunan ‘da ilk kez din dışı laik bir düşünce yerleşmeye başladığında Aristoteles ve Hipokrates gibi birçok bilim insanının doğuşu gerçekleşmiştir. Söz konusu bilim insanları anatomik ve fizyolojik alanlarda yürüttüğü bilimsel çalışmalarında öncelikle hayvanları kullanmaya başlamış ve hayvanlar bilimsel çalışmanın bir materyali haline gelmiştir (Armutak, 2015, s. 34-35).

Zaman zaman insanlar, hayvanları kendi amaçları uğruna kullanmayı abartarak ona zarar verecek boyutlara ulaşmıştır. Bu yüzden tarihte ilk defa hayvan haklarının korunmasına yönelik kanunlar Eski Babil döneminin ünlü kralı Hammurabi tarafından alınmıştır. Hammurabi adı geçen kanunlarında, veterinerlerin alacakları ücretlere kadar detaylı bir bilgi vermekle birlikte hayvan haklarını korumaya yönelik maddeler de eklemiştir. İlk defa kanun maddelerinde teşhis ve tedavide başarılı olamayan veterinerin ödemesi gereken cezalar belirtilmiştir (Armutak, 2015, s. 28).

Bilim insanları önce bitkilerin mi yoksa hayvanların mı kültüre alındığı konusunda ihtilafa düşmüştür. 19 yy’da aralarında Lewis Henry Morgan’ın da bulunduğu bir grup bilim insanı önce hayvanların evcilleştirildiğini düşünmekteydi. Ancak arkeolojik kazıların artması sonucu yapılan yorumların bir kısmı geçerliliğini yitirmiş ve 20. yy ’ın ilk yarısına gelindiğinde ise bitkilerin hayvanlardan önce kültüre alındığı konusunda yaygın bir görüş kabul edilmiştir. Bu savı desteklemek amacıyla çeşitli teoriler ortaya atılmıştır. Buna göre; insanlar, hayvanları uzun süre dar bir alanda kapatmış olsa dahi yılın bazı mevsimlerinde onlara yiyecek tedarik etmek zorundadır. İnsanların yalnızca çevredeki otları toplamakla söz konusu hayvanları beslenmelerini sağlayamazdı. Ancak besin üretimine geçtikten sonra elde edilen sap-saman ve gerektiğinde ise tahıl tedariki ile beslenmesini sağlayabilirdi. Günümüzde bu konu hakkındaki yaygın görüş, bazı bölgelerde hayvanların bitkilerden önce bazı yerelerde ise sonra evcilleştirildiği yönündedir. Yani ikisinin kültüre alıma tarihleri birbirinden çıkarılamayacak kadar yakın olduğudur (Şenel, 2018, s. 256-257). Nitekim Eriha’ da (Filistin) henüz bitkilerin kültüre alınmamasına karşın yabani tahıllar bölge halkının önemli bir besin kaynağını oluşturuyordu. Bölgede çok sayıda ele geçen öğütme taşları ile ezgi taşları bu duruma delil olarak gösterilebilir. 1990’ların başlarında ortaya çıkan Çayönü (Diyarbakır: 10200-6200, Nermik (Kuzey Irak: 9800-8270), Hallan Çemi (Batman: 9700-9270), Kermez Dere (Kuzey Irak: 9600-8750) ve M’ lafaat (Kuzey Irak: 9200-8840) gibi yerleşim

yerlerin coğrafi konumu, flora ve faunada görülen farklılıklar sebebiyle bahsi geçen bölgelerde farklı bir Neolitikleşme süreci yaşamıştır. Avcı-toplayıcılar tarafından kurulan Hallan Çemi 'de tahılın gündelik hayatın beslenmesinde belirleyici bir rol üstlenmediği ancak hayvanların yavaş yavaş evcilleştirilmeye başlandığı saptanmıştır (Çıvgın, 2016, s.769).

Neolitik dönemde, insanlar ekmiş olduğu tarla ve bahçelerini yabani hayvan ve dış düşmanlara karşı korumak amacıyla, ekili alanların yanına bir de küçük kulübeler yapmıştır. Bu durum yerleşik yaşamın başlangıcı olmuş ve ilk köy yaşantısı bu sayede ortaya çıkmış gibi yaygın bir varsayım bulunmaktadır. Bu varsayıma göre insanlar önce bitki ve hayvanları kültüre almış ve buna bağlı olarak yerleşik hayata geçmiştir. Her ne kadar bazı Neolitik dönem yerleşim yerleri bu görüşü destekleyecek veriler sunsa da bazı yerleşim yerleri de bunun her zaman mümkün olamayacağını göstermiş hatta bazıları insanların yerleşik hayattan ziyade göçebelğe dahi itmiştir. Nitekim insanların yalnızca hayvancılığa geçmesi göçebe bir yaşamın ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Sudan halkı Mezolitik dönemde yerleşik yaşama geçmiş ve çanak çömlek imal etmekteydi. Ancak Neolitik döneme hayvanları kültüre aldıklarında çanak çömlek kullanımı ortadan kalkmış ve göçebelik bir yaşam biçimi başlamıştır. Aynı şekilde Orta Asya'da da bilhassa Baykal ve Baykaş gibi göllerin bulunduğu havzalarda Mezolitik Dönemde yerleşik bir yaşantı mevcut iken, Keltiminar olarak adlandırılan Neolitik kültürün ortaya çıkışıyla söz konusu yerleşik yaşam göçebe çobanlığa dönüşmüştür (M. Özdoğan, 2022, s.51- 52)

Ayrıca insanların yalnızca tarım ya da tarım ve hayvancılığı da birlikte sürdürmesi de belli bir süreden sonra yeni bir bölgeye göçü zorunlu hale getirmektedir. Çünkü söz konusu bölgede artan nüfusla birlikte yeni arazilerin açılması ve evlerin inşa edilmesi zaruri hale gelmektedir. Aynı şekilde koyun ve keçi gibi hayvanların kontrolsüz bir şekilde evcilleştirilmesi ve bu hayvanların kontrolsüz bir şekilde otlanması gibi yaşanan tüm bu gelişmeler, doğal çevrede kolay bir şekilde yenilenmeyecek büyük bir tahribatın oluşumuna yol açmaktadır. Bu durum insanların daha verimli bölgelere göç etmesine neden olmuştur. Ancak bazı bölgeler var ki insanlar henüz bitki ve hayvanları kültüre almamasına rağmen yerleşik hayata geçmiştir. Bu tür yerleşimlerin ortaya çıkmasında bölgenin sahip olduğu iklimin flora ve fauna üzerindeki etkilerin yadsınamaz bir payı bulunmaktadır. Hiç kuşkusuz bu tür yerleşimlere verebilecek en güzel örnek Eriha/Jericho, Çayönü gibi yerleşim yerleridir. Dilerseniz şimdi Neolitik dönemde inşa edilen evler hakkında bilgi verelim.

Neolitik dönem insanının inşa ettiği evler, genellikle balçıktan, kamıştan, ağaç gövdelerinden, taşlardan ya da üzeri balçıkla örtülü söğüt dallarından yapılmıştır (Childe, 2018, s.74). Bu devirdeki yerleşim yerlerinin etrafında sur olmamakla birlikte evler, aralık bırakılmaksızın yan yana inşa edilmiştir. Evlerde kapı olmamasına karşın damdan açılmış bir delikten, merdiven yardımıyla girilip-çıkılabilmektedir. Böylece surun yerini tutacak bir mekanizma oluşmaktadır (Memiş, 2009, 11; Memiş, 2017a, s.12). Söz konusu bu dönem yerleşmelerine verebilecek en güzel örnek hiç kuşkusuz Konya-Çatalhöyük'tür. Bölge MÖ 6800-5700 yılları arasında yaklaşık 10000 kişiye ev sahipliği yapmaktaydı. Bu nüfus, sonraki dönemlerde bir kentin sahip olabileceği ortalama bir nüfusa denk gelmektedir (Memiş, 2021a, s.5).

Neolitik devirdeki bu evleri yapmak ve tarımda kullanmak üzere çeşitli aletlere ihtiyaç duyulmuştur. Bu dönemdeki aletlerin yapı maddesi her ne kadar Paleolitik ve Mezolitik devirlerde kullanılan obsidiyen taşı olsa da Neolitik devirde kullanılan aletler, paleolitik dönem araç gereçlerinden farklı olmuştur. Nitekim Paleolitik ve Mezolitik dönemde kullanılan taş aletler, daha kaba ve perdahlı olurken, söz konusu devre gelindiğinde ise yaşanan çeşitli gelişmelerden kaynaklı olarak, bu aletler ya işlevini yitirmiş ya da geliştirilmeye ihtiyaç duyulmuştur. Neolitik dönemdeki aletleri geliştirmek amacıyla tüm yüzeyleri sürtmek ve parlatmak suretiyle pürüzsüz ve cilalı bir hale getirilmiş, sürtme taşından yapılan en ilginç buluntular arasında taş kaplar ve heykeller bulunmaktadır (M. Özdoğan, 2002e s. 72- 73,76). Taş aletlere, verilen bu yeni şekilden kaynaklı olarak Neolitik dönem, cilalı taş devri olarak da anılmaktadır. Nitekim ev yapmak amacıyla kullanılan cilalı taş balta, arkeologlar tarafından Neolitik dönemin ayırt edici özelliği olarak kabul edilmektedir (Childe, 2018, s.74). Daha önce orağa gereksinim duymayan insanoğlu, ekip-biçme işi ile ilgilenmeye başladığı zaman, bu alete ihtiyaç duymuş ve orak elde etmek amacıyla çakmak taşının kesici kenarı olan bıçakları, boynuz saplara geçirilerek, orak elde etmiştir (M. Özdoğan, 2002e, s. 72- 73,76). Ancak bu aletin ilginç bir yönü var, o da ilk ortaya çıktığı dönemlerden itibaren yapı malzemesi değişse dahi şekli hiçbir zaman değişmeden günümüze kadar gelmeyi başarmış olmasıdır. Şekli pek fazla değişmeden günümüze kadar gelebilen bir başka araç ise çapadır. Neolitik dönemde bu alet geyik boynuzu ya da ağaç dallarının çatallı dallarından yapıldığı düşünülmektedir (Şenel, 2018, s. 251). Ayrıca bu dönemde kadınlar tarafından buğdayı una çevirmek için ilk defa bazalt taşı alet olarak kullanılmıştır.

Bilim insanları, 19.yy'ın ikinci yarısından itibaren Neolitik toplulukların, tarımcılıkla geçindikleri kilden çanak-çömlek konusunda uzman olduklarına inanmaktaydı (Tekin, 2017, s. 92; M. Özdoğan 2018: s.15). Çünkü onlara göre; ziraatın keşfedilmesinin yaratacağı ilk sorun depolama ihtiyacıydı (Çakı, 1999, s.43). Bu yüzden devrin bilim insanları, çömlek sanatının ortaya çıkışını yerleşik yaşamın bir göstergesi olarak kabul etmiş ve bunları eserlerinde sıkça dile getirmiştir. Nitekim bir antropolog ve sosyal teorisyen olan Lewis Henry Morgan, Ancient Society (Eski Toplum I) adlı eserinde Tarih Öncesini; vahşet, barbarlık ve Uygarlık olmak üzere sosyolojik açıdan üç kısma ayırmış ve son yabancılık çağı sonu, barbarlık çağının başlangıcını, çömlekçilik sanatının ortaya çıkışı ile başlatmıştır (Morgan, 1994, s.68-69). Marksist felsefenin kuramcılarında biri olan Friedrich Engles ise Morgan'ın bu görüşünü kabul eder ve Neolitik dönemi, çömlekçiliğin başlangıcı ile ilişkilendirir. Bu görüş 20.yy'da genel olarak kabul görmüştü. 1952-1958 yılları arasında Amerikalı Kethleen Kenyon tarafından Filistin' in Eriha/Jericho kentinde yürütülen kazılar neticesinde bu görüş önemini yitirmiştir. Eriha kazılarında, insanların tarım ve hayvancılığa geçmesine rağmen çanak çömleğin kullanılmadığı bir zaman diliminin de olduğu kanıtlanmıştır (Tekin, 2017, s. 92). Bu nedenle Kenyon, cıvalı taş devrini kendi içerisinde Seramikli Neolitik Dönem ve Seramik Öncesi Neolitik Dönem olmak üzere iki kısma ayırmıştır (Güngördü, 2017, s. 176). 1950'li yıllardan itibaren Kıbrıs, Irak, Ürdün ve Pakistan'da yapılan kimi arkeolojik kazılarda insanların tahıl üretmeye ve hayvanları evcilleştirmeye başladığı, buna rağmen çömlekçiliğin olmadığı dönemlerin ortaya çıkması (Çakı, 1999, s. 44), benzer şekilde Yakındoğu bölgesinde, Neolitik çağ ait kimi kazılarının artmasıyla birlikte insanların, hayvanları ve bitkileri kültüre aldığı buna rağmen çömlek geleneğinin oluşmadığı dönemlerin ortaya çıkması, Kenyon' un bu görüşünü haklı çıkarmış ve bilim camiası bu sayede Seramik Öncesi Neolitik Dönem kavramı ile tanışmıştır (Güngördü, 2017, s. 176). Dilerseniz öncelikle Çanak-Çömlek Öncesi Neolitik Dönem ve yerleşim yerleri hakkında bilgi verelim ardından da Çanak-Çömlekli Neolitik döneme ve yerleşim yerlerine geçiş yapalım.

3.3. Çanak-Çömlek Öncesi Neolitik Dönem

MÖ 10000 yıllarında başladığına inanılan bu dönemin ne zaman sona erdiği konusunda farklı görüşler olsa da MÖ 7000 yıllarında meydana gelen köklü bir değişimle sonlandığı konusunda genel bir görüş hakimdir (Tekin, 2017 s. 92). MÖ 10500-MÖ 7000 yılları arasında yaşanan bu dönemde, henüz kilin su geçirmediği bilinmediğinden dolayı çanak-

çömlek geleneği oluşmamıştır. Erken Neolitik devir olarak kabul edilen bu dönem Keramiksiz, Akeramik, Seramiksiz, Aseramik veya Çanak-Çömleksiz Neolitik dönem olarak da adlandırılmaktadır (Başbal, 2017, s. 14). Aseramik Neolitik dönem insanları ihtiyaç duydukları kap-kacakları taş ve ahşaptan karşılamaya çalışmıştır. Ancak ahşabın çürüme potansiyelinin yüksek olmasından dolayı bunların çok az bir kısmı günümüze kadar ulaşılabilmiştir. Her ne kadar insanoğlu Neolitik dönemde ilk defa çeşitli bitki ve hayvanları kültüre almaya başlamış olsa da Paleolitik ve Mezolitik dönemlerden itibaren devam eden avcılık-toplayıcılık bu devirde halen önemini koruyan bir eylem olarak karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu dönemde obidisyen ticaretini bir kenara bırakırsak, genel olarak devrin insanları kendi kendilerine yetebilen, içe dönük, kapalı bir ekonomik modele sahip olmuştur. Hane temelli üretim biçimi olarak da bilinen bu sisteme göre; her hane kendine ait bir birimdir. Bu tanımı yapan ölçütler ise, üretimin fazlasının muhafaza edecek büyük depolara sahip olmama, günlük hayatta kullanılan nesnelerin yerel olması ve sosyal statü farklarına işaret edebilecek çeşitli yapıların ve diğer bulguların olmayışı, bu sistemin kriterleri arasında yer almaktadır (Aksoy, 2018, s.1482).

Çanak-Çömlek Öncesi Neolitik dönemde yaşanan bir diğer önemli gelişme ise yerleşim merkezlerinde görülen ev içi ölü gömme geleneğidir. Nitekim Şanlıurfa sınırları içerisinde yer alan Nevalı Çori, Aseramik döneme tarihlendirilmesi yapılmış olan konut olarak tanımlanan yapıların tabanların altında, intramural tarzda, hocker pozisyonunda gömülere rastlanılmıştır. Bazı bireylerin yanında ölü hediyelerinin bulunduğu basit toprak mezarlarla da karşılaşmıştır. Benzer şekilde Suriye'nin kuzeyinde yer alan Abu Hureyra'nın seramik öncesi dönemdeki tabakalarda evlerin tabanlarının altında, Hocker konumunda gömülü iskeletlerin bulunduğu basit toprak mezarlara rastlanılmış, söz konusu mezarların %40'ında ölü hediyeleriyle karşılaşmıştır. Ayrıca iskeletlerde alçı izi ve aşı boyası tespit edilmiştir (Güngördü, 2017, s.180-181).

Seramik öncesi ev içi ölü gömme geleneklerine bir istisna olarak Kuzey Irak sınırları içerisinde yer alan Nermik 9 yerleşmesi verilebilir. Nitekim söz konusu yerleşim merkezinde, ev dışı mezarlara rastlanılmıştır (Güngördü, 2017, s.176).

Kethleen Kenyon, Eriha/Jericho 'da yürüttüğü kazılarda Seramiksiz Neolitik dönemin iki aşamalı olduğunu fark etmiş ve bu yüzden bu dönemi, Çanak-Çömlek Öncesi Neolitik Dönem A (PPNA) ve Çanak-Çömlek Öncesi Neolitik Dönem B (PPNB) olmak üzere iki kısma ayırmıştır. Ancak Yakın Doğuda yapılan arkeolojik kazıların artmasına paralel olarak artan verilerden dolayı Çanak-Çömleksiz Neolitik dönem ile Çanak çömlekli

Neolitik dönem arasında bir geçiş dönemi olmasına ihtiyaç duyulmuş ve bu sayede Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem C (PPNC) literatüre girmiştir (M. Özdoğan, 2022, s. 50-51). Özellikle Levant, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde bu evreler (PPNA, PPNB ve PPNC) ön plana çıkmaktadır. Ancak bütün bu evrelerin (PPNA, PPNB, PPNC) tamamı yalnızca Diyarbakır sınırları içerisinde yer alan Çayönü bölgesinde görülmektedir (Harmankaya, 2022, s. 15). Dilerseniz öncelikle bu evrelere kısaca bir temas edelim ardından da dönemin yerleşim yerleri hakkında bilgi verelim.

3.3.1. Çanak-Çömlek Öncesi Neolitik Dönem A (PPNA) (MÖ 10300-8800)

Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem A evresinde Yakınoğu bölgesinde besin kaynaklarının üretimi konusunda ilk adımlar atılmış ve bu amaçla devrin insanları orta cüsseli hayvanları, baklagilleri ve tahılların doğal yaşamına müdahale ederek besin kaynaklarını kendilerine yakın tutmuştur. Ayrıca söz konusu devirde toplumlar sahip olamadığı ancak gereksinimi duyduğu doğal kaynakları (tuz, bitüm/asfalt, obsidiyen, deniz kabukları) takas usulü ile temin etmeye başlamıştır. Bu durum toplumların teknolojik ve kültürel açıdan birbirine yaklaşmasını sağlamıştır. Önceki devirlerde başlayan kalıcı yerleşim yerleri, PPNA dönemde sayıları 150-300 kişiyi barındırabilecek arkaik tipteki köylere ulaşmıştır. Bu durum mimari alanında çeşitli gelişmelerin yaşanmasını da sağlamıştır. Nitekim mimari alanındaki ilk büyük atılım, Ürdün sınırları içerisinde yer alan Wadi Feynan yerleşim yerinde karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu yerleşim yerinde toprağa yarı gömülü olarak inşa edilmiş geniş kamusal binalar ortaya çıkmıştır. Oval yapıdaki odaların tamamının ise ritüel merkezi olduğu düşünülmektedir. Bu tür kamusal alanların bir örneği de Güneydoğu Anadolu sınırları içerisinde yer alan Göbeklitepe’de (Şanlıurfa) bulunmaktadır. MÖ 10000 yılın sonlarına doğru inşa edilen yapının içinde kabartma figürlü sütunlardan oluşan bir kült merkezi bulunmaktadır. Bu durum henüz avcı-toplayıcı bir konumda bulunan grupların bir anıtsal binalar yapmayı öğrendiğini göstermektedir. Çanak-Çömlek Öncesi Neolitik Dönemin A evresinde herhangi bir savaş izine rastlanılmamıştır (Çıvgın, 2017, s. 38).

3.3.2. Çanak-Çömlek Öncesi Neolitik Dönem B (PPNB) (MÖ 8800-7000)

Neolitik dönemin asıl başlangıç evresi bu dönemdir. Nitekim PPNB evresinde Anadolu coğrafyası, Suriye ve Güney Levant’ı aşarak besin üretiminde büyük bir ilerleme kaydetmiş ve besin üretimin öncelikli merkezi haline gelmiştir. Bu dönemde arpa, gernik buğdayı, bezelye, nohut, siyez, mercimek, keten ve burçak olmak üzere sekiz bitki

evcilleştirilirken domuz, koyun, keçi ve sığır olmak üzere dört tane hayvan da evcilleştirilmiştir. Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönemin B evresini en iyi yansıtan yerlerden biri Kuzeybatı Ürdün’de kurulan Ain Ghazal yerleşim yeridir. MÖ 8800-7500 yılları arasında bahsi geçen yöre halkının tükettiği yiyeceklerin %50’ sini av hayvanları oluşturulurken, MÖ 7500-7000 yılları arasında av hayvanları besin ekonomisinin yalnızca %25 ‘ini oluşturmuş geriye kalan %75 ise evcil hayvanlardan karşılanmıştır. PPNB evresinde bu kadar çok gelişme yaşanmasının sebebi holosen çağının getirmiş olduğu ılıman ve yağışlı bir iklimidir (Çıvgın 2017: s. 40).

PPNA evresinde oraya çıkan arkaik köyler, PPNB evresinde genişlemiş ve tarihte ilk kez erken köyler olarak karşımıza 10-15 hektarlık yerleşim yerleri olarak çıkmıştır. Önceki evrenin oval planlı yapılar yerini, dört duvarlı yapılara bırakmıştır. Ayrıca bu evrede toplumsal eşitsizlik yönüne bir takım ciddi gelişmeler de yaşanmıştır. Erken köy yerleşim yerlerinin merkezinde kamusal binaların ortaya çıkması veya tapınak benzeri özel yapıların yönetimi ve mevcut dini bilgilerin kuşaktan kuşağa aktarılmasını sağlayacak bir seçkinler gurubunun ortaya çıkması, bu duruma bir delil olarak gösterilmektedir. Nitekim hayatta iken saygı duyulan bazı kimselerin ölümünden sonra kafatası kesilmek suretiyle kille sıvanmıştır (Çıvgın 2017: s. 40-41).

PPNB evresinde ölü göme yani defin usullerinde birtakım değişiklikler yaşanmıştır. Daha önce bahsettiğimiz ev içi ölü gömme geleneği, bu dönemde sayıları artarak devam etmiş ve bu duruma bağlı olarak kuyu mezarlar ortaya çıkmıştır. Devrin insanların ölülerini bir hasıra sarmalaması ya da hasır üzerine yatırması, ölülerin kafatasları üzerinde farklı işlemlerin yapılması ve insanlarla hayvanların birlikte gömülmesi de bu yeni usullerin içerisinde yer almaktadır (Çıvgın 2017: s. 41).

3.3.3. Çanak-Çömlek Öncesi Neolitik Dönem B’nin Sonu ve Çanak-Çömlek Öncesi Neolitik Dönem C (PPNC) (7000-6500)

PPNC evresinde artan nüfusa paralel olarak köy yerleşim yerlerin, sayısı ve yüz ölçümü de artmıştır. Neolitik döneme ait tüm unsurlar bu dönemde yerleşmeye başlamıştır. Nitekim önceki dönem, çiftçi-çobanlığın bir hazırlık evresini oluştururken MÖ 7000 yılından sonra ise çiftçi-çoban evresini oluşturmaktadır. Hakikaten de MÖ 7000 yılından önce ekilen ürünlere pek de bir tarım denilemez çünkü bu ürünler ya tek tür tahıl ya da bakliyattan oluşmaktaydı. Ancak söz konusu türlerin yapısal yani morfolojik evrimleşmesi Yakındoğu bölgesinde MÖ 7000 yılını bulmuştur. Aynı durum hayvanların

evcilleştirilmesi için de geçerlidir. MÖ 7000 yılına kadar hayvanlar tek tür olarak beslenmiştir. Ancak hayvanların gerçek manada evcilleşmesi ve yabani türlere göre yapısal (morfolojik) bir farklılığa ulaşması MÖ 7500 yılında gerçekleşebilmiştir. Bu evrede yaşanan gelişmelerden biri de giysi yapımında kullanılmak üzere yün ve keten imalatının artmasıdır. MÖ 7000 yılından sonra Yakınoğu Bölgesi'nde hayvancılık ve ekim alanında yaşanan bu önemli gelişmelerinin yanı sıra sözü edilen devirde insanoğlu doğadaki nesneler ile kendi yaratıcılıklarının bir ürünü olan çanak-çömlek imalatına başlamıştır. Tüm bu gelişmelerin yaşandığı bir dönemde kriz sonrası yaşanan ani bir çöküş nedeniyle söz konusu yerleşim yerleri boşaltılmış, ticari ağlar zayıflamış ve yöre halkı farklı yerlere göç etmek mecburiyetinde kalmıştır. Bilim insanları bu dönemi PPNB'nin çöküşü olarak adlandırmıştır. Neolitik dönemin geniş bir alana yayılmasından sonra ani bir şekilde önce gerileme ardından da bir çöküş yaşamının sebebi muhtemelen bahsi geçen devirde meydana gelen küresel bir iklim değişikliğidir (Çıvgın, 2017, s. 42-43).

Erken Neolitik dönemin en önemli temsilcileri arasında Göbeklitepe, Eriha/Jericho Çayönü, Jerf el Ahmar gibi yerleşim yerleri bulunmaktadır. Dilerseniz şimdi bu yerleşim yerlerine giriş yapalım.

Göbeklitepe

Şanlıurfa şehir merkezinin 15 km kuzeydoğusunda yer alan ve Örencik köyünün 2,5 km doğusunda bulunan bu höyük, Germuş dağ silsilesinin en yüksek noktasında konumlanmaktadır. 9 hektarlık bir alana yayılan Göbeklitepe, 15 metre yüksekliğinde olup 300 metre çapındadır (Dietrich-Notroff, 2017, s. 66). 1962 yılında İstanbul ve Chicago Üniversiteleri tarafından yürürlüğe giren Güneydoğu Anadolu Tarih Öncesi Araştırmaları Projesi kapsamında, İstanbul Üniversitesi Prehistorya Anabilim Dalı Başkanı Prof. Dr. Halet Çembel ve Alman Arkeoloji Enstitüsünden Prof. Dr. Robert J. Braidwood 'un yapmış oldukları yüzey araştırmaları sonucu bulunmuştur. Söz konusu bölge 1980 yılında Peter Benedict tarafından bilim dünyasına tanıtılmıştır. Bir antropolog olan Benedict, sahanın Bizanslılara ait bir Orta Çağ mezarlığı, bölgedeki tek ağaç durumunda olan dut ağacının ise bir ziyaret yeri olduğu kanısına varınca, tarih öncesi dönemlere ışık tutma gayesinde olan ekip için, saha önemini yitirmiştir (Kılıç-Eser, 2020, s. 1989; Ayhan, 2020, s. 68). Bu yüzden tepe 1995 yılına kadar kendi haline terkedilmiştir (Schmidt, 2002, s. 74). 1983 yılında yapımına başlanan Atatürk barajı sebebiyle bölgede

yer alan höyükler için kurtarma kazıları gerçekleştiriliyordu. Bu amaçla 1979 yılında keşfedilen Nevali Çori’ de, kurtarma kazıları yapan Prof. Dr. Klaus Schmidt ve Arkeolog Michael Morcsh, adı geçen bölgede ele geçirilen eserleri Şanlıurfa Müzesine getirmekteydi. Müzede yer alan bir heykel, Schmidt’ in dikkatini çekmiş ve bu konuda yaptığı araştırmalar sonucu, heykelin Göbeklitepe’ de 8 yıl önce bir çiftçi olan Şafak Yıldız tarafından getirildiğini tespit etmiştir (Ayhan, 2020, s.69,71). 1994 yılında bölgeyi ilk defa ziyarete gelen Klaus Schmidt, buradaki kalıntıların Nevali Çori ile büyük benzerlik taşıdığını tespit ederek Göbeklitepe’nin Neolitik döneme ait bir keşif olduğunu şu sözlerle ifade etmiştir: *“Göbekli Tepe’de, çok sayıda buluntu ve yapıları gördükten sonra höyüğün dışındaki geniş kaya yüzeylerindeki izleri ve höyüğün içindeki yapı izlerini bir bütün olarak yorumladıktan sonra, buranın büyük olasılıkla Neolitik Çağ’a ait görkemli bir dağ kutsal alanı olduğu sonucuna vardık.”* (Schmidt, 2007, s. 113). Schmidt Göbeklitepe için; *“onu ilk gördüğüm anda iki seçeneğim olduğunu anladım. Ya oradan uzaklaşıp kimseye söylemeyecek ya da ömrümün geri kalanını orada çalışarak geçirecektim”* (Mlodinow, 2018, s. 47). Arkeoloğun ikinci seçeneği seçmesinin bir sonucu olarak, 1995 yılında Şanlıurfa Müze Müdürü Adnan Mısırlı ve Heidelberg Üniversitesinde Prof. olarak görev yapan Arkeolog Harald Huptmann’ ın danışmanlığında Göbeklitepe kazıları başlatılmıştır (Rızvanoğlu, 2014, s.17; Uslu, 2019, s. 22). Huptmann ’ın emekli olmasından dolayı 2007 yılından itibaren Göbeklitepe kazıları Bakanlar kurulu kararı ile Klaus Schmit başkanlığında yürütülmüştür (Rızvanoğlu, 2014, s.17; Uslu, 2019, s. 22). 2009 yılında Alman Araştırmaları Vakfı (Deutsch Forschungsgemeinschaft) tarafından finanse edilen *“Yukarı Mezopotamya Tarih Öncesi Toplulukları ve Geçim Kaynakları”* adlı bir araştırma projesinin uzun süreli odak noktası olmuştur. Schmidt 2014 yılında geçirdiği kalp krizi sonucu vefat etmesine kadar söz konusu bölgede, kazı başkanı olarak görev yapmaya devam etmiştir (Clare, 2019, s. 22). Şu anda bölge kazıları, İngiliz Arkeolog Lee Clare tarafından sürdürülmektedir. 1995 yılından itibaren aralıksız bir şekilde sürdürülen Göbeklitepe kazıları, muhtemelen 30 yıl ve belki de daha fazla bir sürede tamamlanması beklenmektedir.

Bilim insanları, yerleşik yaşamın yalnızca ovalarda ve su kenarlarında ortaya çıkabileceği konusunda mutabık kalmışlardır. Ancak Şanlıurfa’da son yıllarda yapılan çalışmalara göre; Çanak-Çömleksiz Neolitik dönemin içinde farklı bir evrenin varlığına işaret eden yerleşim tipleri tespit edilmiştir. Söz konusu bu yerleşmelerin yüksekliği 600-1000 metre

arasında değişen, dağlık kesimlerde inşa edilen yapılardan oluşmaktadır. Daha çok avcı-toplayıcı gruplar tarafından inşa edildiği anlaşılan bu yapılardan biri de Göbeklitepe'dir (Çelik, 2018, s. 213; Çelik, 2019, s. 41). Bölge, düz kireç taşı platondan yukarıya doğru yükselerek bir göbeği anımsatmasından dolayı höyük Göbeklitepe olarak anılmıştır. Ancak yöre halkı söz konusu bölgeyi "Kara Harabe" manasına gelen Xerawreşk olarak anmaktadır. Schmidt, Göbeklitepe'nin, doğuda Balık Vadisine, güneyde Harran Ovasına, batı ve kuzeyde ise Urfa çevresindeki diğer tepelere hâkim bir konumda bulunması sebebiyle söz konusu yapıyı bir dağ tapınağı (Schmidt, 2002, s.74) olarak telakki etmiştir. Schmidt'in Göbeklitepe 'yi bir tapınak olarak düşünmesinin altında yatan nedenler arasında; özenle oyulmuş yekpare T biçimli sütunların varlığı, özel yapılara sahip olma, yerel yapıların ve güvenilir su kaynakların bulunmamasıdır. Ancak 2015-2016 yıllarında alanın kuzeybatı kesiminde K10-13 ve K10-23 açmaları nedeniyle yapılan derin sondaj çalışmaları sonucu, birçok yapı ortaya çıkarılmıştır. Doğal kireçtaşı kayanın hemen üzerine inşa edilmiş olan bu yapılarda, bir dizi ocak, alışılmadık derecede yüksek kemik aletler ile taş ve kemik boncuk yapımına dair kalıntılar ele geçirilmiştir. Ayrıca bölgede bir yağmur suyu tahliye borusu doğal ana kayanın hemen üzerine inşa edilmiştir Söz konusu kalıntıların yaşını hesaplamak için henüz C14 metodu kullanılmamış olsa da arkeolojik ve stratigrafik değerlendirmeler, buluntuların yüksek olasılıkla PPNA evresine ait olduğu düşündürmektedir (Clare, 2020, s. 83). Ancak kemik, ocak vb. kanıtların varlığı sadece konut yapıların varlığı olarak görmek doğru olmayabilir, nitekim söz konusu kalıntılar bölgede yapılan şölenlerle ilişkili olmalıdır.

Göbeklitepe'de yer alan yapıların sayısı 20'yi bulmaktadır. Şu ana kadar yapılan arkeolojik çalışmalar sonucu; A, B, C, D, E, F, G, H, I olmak üzere toplamda dokuz tabaka ortaya çıkarılmıştır. Bunlardan 5 tabaka (A, B, C, D ve G) yerleşmenin doğu kesiminde, bir tabaka (F) yerleşmenin güneybatı tepesinde, iki tabaka (H ve I) yerleşmenin kuzeybatı yamacında ve son tabaka (E) ise yerleşmenin batı düzlüğünde ortaya çıkarılmıştır (Dietrich-Notroff, 2017, s. 71). Geriye kalan 11 yapı ise jeomanyetik ve geodir yöntemlerle yapılan toprak üstü ölçümler sonucu yerleri belirlenmiştir.

Göbeklitepe'nin erken dönemlerine (PPNA) ait mimari yapılar, yuvarlaktan ovale doğru bir evrim göstermektedir. Dairesel planlı olan yapılar, insanların yaşadıkları evlerden oldukça farklıdır. Nitekim yapıların tam ortasında birbirine paralel bir şekilde iki tane büyük "T" biçimli stel bulunurken, etrafını ise sayıları 10-12 arasında değişen daha küçük "T" biçimli steller çevrelemektedir. Daha küçük olan bu stellerin boyu 2,50-3

metre arasındadır. Bazı stellerin üzerinde el, kol gibi uzuvların bulunması, bunların insan olduklarını düşündürmektedir (Clare, 2019, s.23). Ayrıca bazı bilim insanları bunların tanrı çifti olduğu üzerinde durmaktadır. Nitekim söz konusu coğrafyanın inanç dünyasında, tanrı çiftlerini merkeze alan ve aile gruplarından oluşan tanrılar panteonu bulunmaktadır. Bu tanrılar şehirleri korumakla kalmayıp her şehir bir tanrı ile özdeşleşmişti. Bu inanç sistemi, tapınak mimarisi ve tanrı kültü bakımından Göbeklitepe ile de uyumaktadır (Kurt-Göller, 2017, s.1114, 1117-1118).

Bölgedeki dikilitaşlar birbirine duvar ve sekiler ile bağlı olup merkezde yer alan iki büyük yapı, “T” biçimli stelle bakacak şekilde tasarlanmıştır. Duvar ve sekiler, yapıların iç ve dış kısımlarını belirlemektedir (O. Dietrich-Notroff, 2017, s. 71). İç çeper boyunca uzanan sekiler, terazzo olarak da adlandırılan, kirecin cilalandırılmasıyla oluşturulan tabanda yer almaktadır (Hayden, 2017, s.30). Terazzo yapılar genellikle tapınaklarda kullanıldığı için tapınaklarla özdeşleşmiştir. Terazzo yapıların su geçirmeme özelliği olduğundan dolayı yapılar, sıvı (alkol, su, süt, kan, yağ, sirke vb.) ritüellere uygundur. Nitekim bölgede suyun tahliyesini yapmak amacıyla tabanda çeşitli delikler bulunmaktadır. Bu durum Göbeklitepe’nin ritüel amaçlı inşa edildiğine dair delil olarak gösterilmektedir (Kurt-Göller, 2017, s.1124-1125). Göbeklitepe’nin inşa edildiği dönemlerde henüz yazı icat edilmediğinden dolayı bölgede ne tür ritüellerin yapıldığını ne yazık ki bilmiyoruz.

Ağırlığı yaklaşık 50 ton, uzunluğu 7 metreye varan “T” biçimli dikilitaşlar, 300-400 metre uzaklıktaki bir taş ocağından, şu an bulunduğu mevkiye getirilmiştir (Schmidt, 2007, s. 112; Ayhan, 2020, s. 85). Ancak daha tekerleğin icat edilmediği bir dönemde, tonlarca ağırlığındaki bu steller nasıl taşındı? Ne yazık ki bu tür sorular henüz cevaplanmış değildir. Hiç kuşkusuz bu yapıların inşa edilmesi, taşınması ve yeri geldiği zaman bunları koruma altına almak amacıyla üzerini toprakla kapatmak ve yeri geldiğinde tekrar inşa etmek, elit bir sosyal sınıfın varlığına işaret etmektedir. Göbeklitepe kazılarında önce karmaşık toplumların yerleşik yaşamla yani tarımla birlikte ortaya çıktığı yaygın bir şekilde kabul edilmekteydi. Ancak Göbeklitepe halkı, henüz bitki ve hayvanları kültüre almamasına rağmen görkemli yapılar inşa etmiş, şaşırtıcı sanat eserleri bırakılmış ve yapılarında zengin bir sembolizmin izlerini görmek mümkündür (Ayaz-Çelik-Çakmak, 2022, s.125). Göbeklitepe’deki bu görkemli yapıları yapmak için kaç kişi çalıştı? Bu soruyu cevaplamak amacıyla Norveçli bir doğa araştırmacısı olan Thor Heyerdahl’ın Paskalya Adaları’nda edindiği deneyimini referans

olarak gösterebiliriz. Heyerdahl, Paskalya Adaları'nda 100 tona kadar ulaşılabilen heykellerin taşınmasında 500-700 kişinin çalışması gerektiğini hesaplamıştır. Göbeklitepe' de benzer sayıda insanın çalıştığını varsayarsak, bölgenin ve bölgede yaşayan olayların, yöre halkı için büyük önem taşıdığını kavrayabiliriz (Schmidt, 2007, s.112). Tüm bunlar Göbeklitepe'nin en başından beri oldukça gelişkin bir mimarlık teknolojisine sahip olduğunu, sosyal açıdan iyi örgütlenmiş topluluklardan meydana geldiğini göstermektedir (E. Özdoğan-Uludağ, 2022, s.11). Peki bu kadar çok sayıda insanın bir araya gelip böylesi görkemli bir yapıtı inşa etmesi, akıllara başka bir soruyu da gündeme getirmektedir. Hangi motivasyon kaynağı bu kadar çok insanın organize olmasında etkili olmuştur? Maalesef bu ve benzeri sorular henüz cevaplanmış değil ancak kazılar halen devam ettiğinden dolayı elde edilen yeni bulgular ışığında bu tür soruların cevaplarına ulaşabilmemiz ihtimaller dahilindedir.

Göbeklitepe'deki "T" biçimli dikili taşların üzerinde el ve kol tasvirlerinin bulunmasına karışın yüzleri betimlenmemiştir. Tam olarak neyi sembolize ettiği bilinmeyen bu dikili taşların tanrıları, ataları ve ruhları temsil ettiği düşünülmektedir (Kurt-Göller, 2017, s. 1116). Göbeklitepe'de, Şamanist bir dünyanın varlığı söz konusudur. Nitekim "T" biçimli stellerin üzerinde yenen-yenmeyen, avlanılan-avlanılmayan yani doğada mevcut olan canlılar, kuşundan böceğine kadar hepsi bulunmaktadır (M. Özdoğan, 2022, s.19). Doğadan ilham alınarak yapılan ve büyük çoğunluğu-natüralist bir karaktere sahip olan bu kabartmalar, tek başlarına nispeten daha karmaşık bir yapıya sahiptir (Maglı, 2019, s. 72). Çoğunlukla hayvan imgelerinin yer aldığı bu stellerin üzerinde kabartma tekniği ile daha çok yaban domuzu, akrep, sırtlan, tilki, yılan ve kuş (ördek, akbaba, turna vb.) gibi hayvanların yanı sıra eşek, boğa, keçi, koçbaşı, böcek ve örümcek gibi hayvanların betimlemeleri de yer almaktadır (Kurt-Göller, 2017, s. 1121). Bahsi geçen bu hayvanlara ait kemikler de kazılarda ortaya çıkarılmıştır (Karul, 2019, s. 41). Göbeklitepe'nin kimi tabakalarda bazı hayvan motifleri daha bir ön plana çıkmaktadır. Örneğin yerleşmenin A tabakasında yılan motifi, B tabakasında tilki imgeleri yaygın bir şekilde görülürken, C tabakasında domuz motifi, D tabakasında kuş imgeleri ve özellikle de akbaba motifi daha bir ön plana çıkmaktadır. H tabakasında ise kedi motifi yer almaktadır (L. Dietrich-Meister- O. Dietrich- Notroff- Kiep- Heep- Beuger- Schütt, 2019, s. 6). Söz konusu hayvanların bazı tabakalarla temsil edilmesi, yapıların farklı gruplar tarafından inşa edildiği düşüncesini uyandırmaktadır. Bu düşünceye göre her grup, kendi totem hayvanını resmetme çabası işine girmiş olmalıdır (Karul, 2019, s.41).

Dinler Tarihçisi olan Mircea Eliade'ye göre; arkaik dönemlerdeki dinsel düşünce, tarihin bazı dönemlerinde belirli koşullar altında bir gelişme ve derinleşme gösterebilmektedir. Yüksek bilinç düzeyinin bir göstergesi olan soyut simgelerin Göbeklitepe'de kullanılması, devrin insanların bilinç düzeylerini ve düşünce derinliğini açık bir şekilde gösterebilmesi açısından önemlidir (Kurt-Göler, 2017, s. 1124).

Göbeklitepe'de hayvan sembolizmle birlikte erkek sembolizmi de bariz bir şekilde görülmektedir. Nitekim gerek Anadolu da ve gerekse Avrupa coğrafyalarına ait Neolitik dönem yerleşim yerlerinde, yaygın bir şekilde görülen Ana Tanrıça inancına karşın, Göbeklitepe' de erkek sembolizmi ön plandadır. T biçimli stellerin üzerinde yer alan hayvanların eril canlıların oldukları vurgulanmıştır. Erkek sembolizmi yalnızca Göbeklitepe'ye ait bir unsur değildir. Özellikle Şanlıurfa kent merkezinin 19 km mesafede bulunan ve Karaköprü 'ye bağlı Yağunburç köyünün Sayburç mahallesinde ortaya çıkan yapı erkek sembolizmin gücünü göstermesi açısından önemli bir örnek teşkil etmektedir. Sayburç' un kuzey alanın çukur tabanlı yuvarlak planlı AA yapısının içinde, yan yana sıralanmış beş figür yer almaktadır. Beş figürden doğudaki üçü önden betimlenen bir insan ve iki yandan insana yönelen leoparlar bulunmaktadır. Leoparın ağızları açık ve her ikisi de ileriye doğru atak pozisyonunda yer almaktadır. İki leoparın arasında kalan insan yüksek bir kabartma tekniği ile yapılmış olup sağ eli ile fallusunu tutar halde tasvir edilmiştir (E. Özdoğan-Uludağ, 2022, s.11,20).

Erkek figürlerinin yanı sıra bölgede varlığı bilinen yalnızca bir tane kadın figürü vardır (M. Özdoğan, 2022, s. 19). Aslanlı dikilitaş yapısı üzerinde yer alan bu kadın figürü erkek figürler gibi özenle yapılmamıştır. Basit bir kaya çizimi gibi duran figürün, yüz hatları çok sınırlı tutulmuş, pelte gibi küçük memeleri, üst gövdenin yanına sarkan sıska kolları ile bacaklarının iki yana açılmış olması, vücudun sere serpe bir duruşta teşhir edilmesine neden olmaktadır (Fred-Hodder, 2018, s.62-63). Göbeklitepe'nin sonlarına doğru ortaya çıkan bu kaya çiziminde abartılı büyüklükteki kadınlık organı, onun cinsel birleşmeye hazır durumda olduğunu göstermektedir (Avşar, 2020, s.11). Ancak bazı bilim insanları, bu çizimi cinsel bir birleşmeden ziyade yaşanan bir doğum olayını anlattığını savunmaktadır. Eğer figür bir doğum olayını betimliyorsa bu bir ters doğum olayıdır. Çünkü bilindiği üzere normal bir doğumda bebeğin önce kafası gelir, ancak ters bir doğumda önce bebeğin ayakları gelir ki bu durum istenmeyen bir doğum olayıdır. Sebebi ise anne ve bebeğinin hayatta kalma ihtimalinin çok düşük olmasıdır. Kabartmanın bir doğum olayını anlattığını kabul eden insanlar, bölgeye uzun bir süre boyunca çocuğu

olmayan kadınların ziyaret ettiğini savunmaktadır. Klaus Schmidt ise bu grafiti, avcı toplayıcı erkeklerin tarım toplumuna geçmeye başladığı ve dolayısıyla kadının önem kazandığı bir toplumsal düzene geçişin işaretleri olduğunu düşünmektedir (Avşar, 2020, s.11). Dinler Tarihi alanında çalışmalar yürüten Karl W. Luckert, Aslanlı Loca' daki bu oymayı, Göbeklitepe'nin Toprak Anası olarak görmüş ve Malekula'da görülen, tanrının anatomisi ile kurtuluşa erişme olgusunun bir benzerinin de Göbeklitepe' de olabileceği üzerinde durmuştur. Ona göre, iki tane büyük varoluş gizemi vardır. Bunlar yaşam ile ölümdür. İnsan da dahil olmak üzere birçok memeli en alta bulunan iki delik ile temsil edilmektedir. Deliklerden biri ölü artıkları çıkarırken bir diğeri dünyaya yeni bir yaşam getirmektedir. Hem dişil hem de eril varlıklar bu varoluş gizemine sahiptir. Erkekleri fallusları yaşam silahıdır, kadınların vajinası dönlenmesi gereken yaradır. Bu durum aynı zamanda yeni bir yaşamın başlangıcı ve yavrulama anlamına geliyor ve doğal olarak hayat ölüme karşı zafer kazanıyordu (Luckert, 2022, s. 142, 147).

Göbeklitepe'de yer alan "T" biçimli dikilitaşlar yalnızca bu höyüğe ait özel bir yapı değildir. Nitekim Söz konusu bu dikilitaşlar Şanlıurfa sınırları içerisinde yer alan Nevalı Çori, Hamzan Tepe, Karahan Tepe, Sefer Tepe, Taşlı Tepe, Ayanlar Höyük, Kurt Tepesi, Habbetsuvan Tepesi ve Şanlıurfa-Yeni Mahallede de bulunmaktadır (Çelik, 2019, s. 41-42). Özellikle Karahantepe' deki çalışmalar, Göbeklitepe'nin benzersiz bir yer olmadığını, söz konusu bölgede bu tür başka yapıların olabileceğini göstermesi açısından önemlidir (Karul, 2022, s. 8).

Göbeklitepe'nin PPNA evresindeki yapılar daha güçlü ve görkemli, ancak PPNB evresine girildiği zaman bu sistem yavaş yavaş çökmeye başlıyor. Nitekim dörtgen bir yapıda olan PPNB ait binalar, daha ufak ve mütevazı bir hale gelmiştir. Yani o görkemli ve ihtişamlı yapılar hayvanların kültüre alınmasıyla çöküyor (M. Özdoğan, 2022, s. 24). Göbeklitepe'nin inşa edildiği dönemde avcı-toplayıcı toplulukların hayvanlarını ehlileştirdiği dönem arasında 2000 yıllık, aynı topluluğun tarımı ehlileştirip yerleşik düzene geçişi arasında ise yaklaşık 3000 yıllık bir zaman farklılığı vardır. Klaus Schmidt, bu bilgiye dayanarak Neolitik Devrim'in Göbeklitepe'de doğduğunu ve buradan dünyaya yayıldığını söylemektedir (Kılıç-Eser, 2020, s. 1990). Göbeklitepe'de çok sayıda hayvan kemiği ele geçirilmiştir. Bu durum bölge halkının düzenli toplantılar, etkinlikler, şölenler gibi geniş ölçekli sosyal etkinlikler düzenlediğini göstermektedir. Ayrıca Bölgenin besininde yer alan tek taneli küçük kırmızı buğday ile gernik buğdayı üzerinde yapılan

analizler sonucu, söz konusu besinlerin Karacadağ bölgesinde evcilleştirildiği tespit edilmiştir (Notroff-O. Dietrich-Peters- Pöllath- Ç. Schimdt, 2015, s. 62, 68).

Bölgede ölü gömme gelenekleri hakkında bilgi edinmek mümkündür. Göbeklitepe’de vefat eden kişilerin gömülmesinin ardından, ölen kişilerinin kafatasını almak amacıyla mezarların tekrar açıldığı anlaşılmıştır. Bu yüzden çoğu iskelet kalıntısında kafatası bulunmamaktadır. Söz konusu uygulama Erken Neolitik dönem toplulukların çoğunda görülen bir uygulamadır. Bu uygulama muhtemelen kafatası kültürle ilişkilidir. Ölü gömme türleri hakkında da çeşitli farklılıklar bulunmaktadır. Örnek vermek gerekirse gövde yan tarafa doğru yatırılmış ya da bir yerleşmede olduğu gibi silindir biçimde bir çukur içerisinde, dik durmuş dizleri çene altında bükülü vaziyette yerleştirilmiştir (Watkins, 2015, s.77).

Göbeklitepe’ nin inşa edilmesi, artık insanların kendilerini bir yere ait olduğunu hissetmeye başladığını göstermektedir. Nitekim 1930’ların ortasında Abraham Harold Maslow’un ortaya attığı “İhtiyaçlar Hiyerarşisi Piramidi” teorisine göre; bundan önceki devirlerde, insanlar hayatta kalma ve güvenlik ihtiyacını karşılamaya çalışıyordu. İlk defa Göbeklitepe ile insanlık, Abraham Maslow’un İhtiyaçlar Hiyerarşisi Piramidinin üçüncü basamağı oluşturan; “bir yere ait olma, birine ya da bir duyguya/bir güce bağlanma” etabını gerçekleştirmiştir. Böylece maden ve madeni eşya, insan için hem soyut hem de somut manada “yaşam” anlamına gelmeye başlamıştır (Kılıç-Eser, 2020, s.1990).

Eriha/Jericho

Ürdün Nehrinin 10 km Batı’sında ve Lut gölünün (Ölü Deniz) 12 km kuzeyinde kurulan Eriha, ismi, Tell es-Sultan’da MÖ 2. binyıldan kalma bir Mısır bok böceği üzerinde keşfedilmiştir. Bu yüzden Eriha/Jericho, Tell es-Sultan ile özdeşleşmiştir. Bölge, Ain es-Sultan, Ain Deuk ve Ain Nuweima olmak üzere üç kaynak tarafından sulanan bir vadide yer almaktadır. Vadideki su kaynakları aynı zamanda zengin malzemeye sahip olan alüvyal toprağı berberinde getirmiştir (Taha, 2021, s. 4). Bu durum Eriha’nın MÖ 9000 yılından sonra kurulan bir eski bir yerleşim yeri olmasını sağlamıştır. Bölgedeki ilk kazılar, 1868 yılında bir İngiliz Subay mühendisi olan Charles Warren tarafından gerçekleştirilmiştir. Eriha’daki ilk büyük ölçekli kazılar ise 1907-1909 yılları arasında Alman bir arkeolog olan Carl Watzinger ile Alman Protestan ilahiyatçısı Ernst Sellin başkanlığında yapılmıştır. Yakınoğu üzerinde yaptığı çalışmaları ile tanınan İngiliz Arkeolog John Garstang da 1930-1936 yılları arasında Eriha ‘da kazı başkanı olarak

görev almıştır (Taha, 2010 s.36). Eriha'nın Tunç Çağı sonuna ait savunma sistemlerini ortaya çıkaran Garstang, bunların İncil'in Yeşu Kitabında tasvir edilen yapılar olduğunu ve MÖ 1400 ca yılından kaldığını ileri sürmüştür. Ancak yapılan stratigrafik gözlemler sonucunda yapıların MÖ 8000 civarında inşa edildiği ortaya konulmuştur. Garstang yürüttüğü çalışmada her ne kadar daha kontrollü bir kazı sürdürmeyi başarsa da Tunç Çağı tahkimatını tarihlendirmesini kaçırmıştır (Taha, 2010, s.36). İngiliz Arkeolog Kethleen Kenyon, 1952-1958 yılları arasında Eriha' da kazı başkanı olarak görev almıştır. İlk defa arkeolojide stratigrafi kavramını uygulayarak kazıların seyrini değiştirmiştir (Alfonisi-Cinti-Mauro-Marco, 2012, s.639; Wagemakers, 2014, s.117; Temiztürk, 2019, s.412). Kenyon 'un Eriha'da elde ettiği bulgular, genel kanıların tekrar gözden geçirilmesine sebebiyet vermiştir. Nitekim 19. yy 'ın ikinci yarısından itibaren bilim insanları, “Neolitik Kültür Paketi” olarak tanımladıkları kriterler arasında çanak-çömlek geleneğinin oluşmaması da yer almaktaydı. Ancak yapılan kazılar neticesinde, Eriha' nın en erken tabakalarında henüz çanak-çömlek geleneğinin oluşmamasına karşın bölge halkı yerleşik ve yüksek duvarlarla çevrili evlerde ikamet etmekteydi. Bu durum genel kanılar ile çelişmekteydi. Çünkü bilim insanları, tarlaların sulanması, evlere suyun taşınması yağın ve tahılın depolanması için çömleği Neolitik dönemin ayırt edici bir unsur olarak kabul etmekteydi (McGregor, 2021, s.29). Eriha kazıları ise Neolitik dönemde var olduğu düşünülen unsurların, tekrar gözden geçirilmesine sebebiyet vermiş, bu yüzden Kenyon, söz konusu devri kendi içerisinde seramikli ve seramiksiz olmak üzere iki kısma ayırmıştır. Başka coğrafyalarda yapılan kimi arkeolojik kazılar neticesinde, Kenyon 'un bu görüşü haklı çıkmış ve bu sayede Neolitik Devir, kendi içerisinde Çanak-Çömleksiz ve Çanak-Çömlekli Neolitik devir olarak bilim dünyasındaki yerini almıştır. Kenyon yapmış olduğu stratigrafik değerlendirmeler sayesinde Natufian kültürden Bizans dönemine ait bütün tabakalar araştırılmış ve kronolojik sıralaması yapmıştır (Wagemakers, 2014, s.117). Kenyon, Eriha 'a kazı raporunu beş cilt halinde yayınlamıştır (Taha, s. 36).

1997-2000 yılları arasında Lorenzo Nigro ve Nicolo Marchetti Eriha kazılarını yürütmüş, bahsi geçen kazılar 2009 yılından itibaren Filistin-İtalyan ortak bir arkeolojik kazı ve restorasyon çalışması olarak yapılmıştır. 2005 yılına gelindiğinde ise Hamdan Taha ve Jihad Yasine yönetimindeki kazılar, Roma'daki La Sapienza ile Filistin'deki MOTA-DACH tarafından yeniden başlatılmıştır.

Natufian Kültürüne ait bir yerleşim yeri olan, Eriha'nın en erken tabakaları Mö 10000-8000 yılları arasına tarihlenmektedir. Göbeklitepe' nin keşfinden önce söz konusu bölge, en erken Neolitik dönem yerleşim yeri olarak kabul edilmekteydi. Eriha, Anadolu'daki birçok Neolitik dönem yerleşim yerinin aksine  n Neolitik dönemden itibaren sürekli isk na açık bir bölge olmuştur. PPNA evresine ait yapılar yuvarlak planlı olup, kerpiçten yapılmıştır. Konutların  zeri genel olarak dal kafes ve çamurdan inşa edilmiştir. Zaman içerisinde oda sayısında belli artışlar gözlenebilmektedir (Mellaart,1988, s.26). Bu yapılar içerisinde dikkatleri en çok üzerine çeken, yuvarlak kuleli yapı olmuştur (Taha, 2010, s. 36-37). Jericho Kulesi ya da Jericho Duvarı olarak da adlandırılan bu yapı, 1930-1936 yılları arasında John Garstang tarafından gerçekleştirilen arkeoloji kazı çalışmaları sonucunda ortaya çıkarılmıştır. İnsanlığın en eski yapılarından biri olarak kabul edilen Jericho (Eriha) Kulesi, 18,5 metreye kadar korunmuş olup içinde en tepeye çıkılabilecek bir merdiven bulunmaktadır. Söz konusu merdiven yirmi sekiz basamaklı ve çatısı eğimlidir. Bir metreden daha geniş olan bu merdivenin her basamağı tek parça taştan yapılmıştır. Basamakların altında 3,94 metre uzunluğunda bir geçit, kulenin 1,70 metre yüksekliğindeki kapıya uzanmaktadır. Yapının en tepesinde yer alan su kanalı, kuzey ucundaki kavisli birimlere bağlanılmıştır (Mellaart, 1988, s. 27). Ancak söz konusu kulenin hangi amaç doğrultusunda inşa edildiği kesin olarak bilinmemektedir.

Jericho/Eriha yerleşimi, PPNA evrelerinde görülen oval planlı yapılar, PPNB evresinde dikdörtgen plana kavuşmuştur.  nceki dönemlere göre daha büyük inşa edilen bu evlerin duvarları, güneşte kurutulan karakteristik el yapımı kerpiçler kullanılarak yapılmıştır. Duvar ve zemin daha pürüzsüz hale getirilmek amacıyla kaplanmıştır. Kireçle sıvanan evlerin tabanları, hasır ile kapatılmaktaydı. Ana odaya ek olarak çok odalı olan bu evlerde, odalara serilmek üzere kullanılan hasırlar veya halılar yuvarlak bir şekilde yapılmıştır. Bu durum önceki dönemin geleneklerinin bir uzantısı olduğu şeklinde yorumlanmıştır (Mellaart, 1988, s.34; Wagemakers, 2014, s.119-120). Jericho/Eriha, PPNB evresinden itibaren savunma sistemi görülmektedir. Bu durum Eriha halkının etrafında güçlü komşuların yaşamaya başladığını göstermektedir. Gerçekten de yerleşim yerinin; coğraf  konumu, vahalara yakınlığı ve  evre koşullarının elverişli bir yapıda bulunması sebebiyle dikkatleri üzerine çeken bir bölgedir. Bu durum onun işgallere açık olmasını sağlamıştır. Jericho halkı da bu işgallerin önüne geçmek amacıyla etrafı yüksek duvarlarla çevrili binalarda ikamet ediyordu. M  7000 yıllarına tarihlenen bu surlar, 8,5 m genişliğunde olup herhangi bir kazma ve çapa yardımı olmadan 2,10 m derinliğuindeki

bir hendeğin içine oyulmuştur (Mellaart, 1988, s.26). Ayrıca söz konusu savunma sistemi 9 m uzunluğunda bir burç ile korunmuştur (Çıvgın, 2016, s. 768). Yapılan savunma sistemi yeterli gelmemiş olacak ki bölge, bu tarihten itibaren terk edilmiş ve Çanak-Çömlekli Neolitik dönemde tekrar iskana açılmıştır.

Natufian kültürden Demir Çağına kadar inşa edilen Jericho/Eriha binaları, masif çamur taşı kayalar ve güneşte kurutulmuş tuğladan yapıldığından dolayı söz konusu binalar dayanıksızdır. Nitekim bölgedeki binalarda görülen çatlama ve kırılmalar nedeniyle incelemeler yapılmış, bunun sonucunda MÖ 8000-6000 yılları arasındaki katmanlarda bir deprem yaşandığı Kenyon tarafından tespit edilmiştir. Bilhassa Garstang, MÖ 7500-6000 yıllarında yaşanan yüzey kırılmasının PPNB evresini etkilediğini ortaya koymuştur. Nitekim bu evrede bir enkazın altında başı kopuk bir iskelet kalıntısı ortaya çıkarılmıştır. Garstang, iskeletin başının vücuttan kopmuş olmasını, kafa kesilme yanılması gösterildiğini, ama gerçekteki sebebin ise bir kırık olduğunu belirtmiştir. Son 11000 yılda yaşanan deprem olayın ardından bölge halkı yeni evlerini, bu enkazların üzerine inşa etmiş, bu durum Jericho antik kentinin 10 metre yükseklikteki bir höyüğe dönüşmesini sağlamıştır (Alfonisi-Cinti-Mauro-Marco, 2012, s.643-645).

Eriha/Jericho halkı, henüz bitki ve hayvanları kültüre almamasına rağmen yerleşik hayata geçmiş, gerçekten de yapılan arkeolojik kazılarda çok sayıda orak, orak bıçakları, el değirmenleri, havanlar, dibek ve havan ellerinin ele geçmesi bu duruma delil olarak gösterilebilir. Kazılarda ele geçen bu alet ve silahlardan anlaşıldığı üzere bölge halkının geçimi avcılık ve balıkçılık üzerine kuruluydu. Bölge halkı, besiciliğe geçene kadar, avcılık-toplayıcı ile çiftçiliği birlikte sürdürdüğünden dolayı, karma bir ekonomiye sahip olmuştur (Çıvgın, 2015, s. 88). Ayrıca bölge de toplumsal hiyerarşinin varlığını kanıtlayacak bir veri de bulunmamaktadır.

Eriha' da ticaretin varlığına dair deliller mevcuttur. Ön Neolitik dönemden itibaren çakmaktaşı kullanılmasına karşın yerleşimin Erken Neolitik döneme ait tabakalarında, ilk defa obsidiyen ile karşılaşmıştır. Suriye, Ürdün, Irak ve Kıbrıs' da obsidiyen yatağının bulunmadığı göz önüne alındığı takdirde, Eriha' nın bu dönemde Anadolu ile bir ilişki kurmaya başladığı anlaşılmaktadır. Ölü denizin 200 metre aşağısında bulunan Eriha, tarım konusunda fazla gelişmemiştir. Hububat ihtiyacını muhtemelen alışveriş vasıtasıyla karşılamaya çalışmıştır (Mellaart, 1988, s. 25). Nitekim yerleşiminde kesin olmamakla beraber depolamayla bağlantılı kanıtlar tespit edilmiştir. Jericho kulesinin yanında çapları 3-4 metre arasında değişen iki tane dairesel çamur kurulumu ortaya

ıkarılmıştır. Kenyon, Jericho 'daki bu buluntuların farklarından yola çıkararak, bunların depolama yapıları olduğu şeklinde yorumlamıştır. Söz konusu bu depolama alanları yalnızca Jericho yerleşim yerine özgü yapılar değildir. Buluntular Dhra, Gilgal, Netiv lo Hagdud gibi pek çok yerleşim yerinde de ortaya çıkmıştır. Gilgal' de yapılan kazılar sonucunda, 11 evin altında 260.000 yabancı arpa ve 120.000 tane de yabancı Yulaf ortaya çıkarılmıştır (Kuijt-Finlasyon, 2009, s. 10968-10969). Alınan bu ürünlere karşılık Jericho/Eriha halkı da devrin toplumlarının ihtiyaç duyabileceği, sülfür, sakız ve tuz gibi l denizden çıkan ürünleri denetimlerine almıştır (Mellaart, 1988, s.30).

Eriha' da l gömme konusunda birtakım geleneklerinin olduğu yapılan arkeolojik kazılar neticesinde tespit edilmiştir. Eriha' daki evlerinin tabanlarının altında l gömüler ve sıvalı kafatasları ile karşılaşılmıştır. Yerleşmede boyalı alçıyla, insan yüzünün özelliklerini taşıyan bir dizi kafatası rneği de bulunmaktadır. Sergilenmek üzere kullanılan bu kafatasları, alçı, marn, zift, kolajen, deniz kabuğu gibi uygulamalara tabi tutulduğu anlaşılmıştır. Ayrıca kullanılan bu kafataslarının göz, kulak, ağız gibi yüz detaylarını yeniden yapmak amacıyla boya, alt çene kemiğine sahip olmayan kafataslarının modelini yapmak amacıyla da alçı kullanılmıştır. Eriha'da ele geçirilen 12 kafatasının 9'u alçı ile modellenmiştir. şu ana kadar Levant bölgesinde (Filistin) yapılan çalışmalarda, PPNB evresine ait 9 yerleşim yerinde toplamda 78 adet kafatası modeli ile karşılaşılmıştır. Söz konusu kalıntılar Eriha, Tell Ramad, Nahal Hemar, Ain Gazal, Yiftahel, Beisamoun, Abu Sawwan, Kfar Hahorsen gibi Erken dönem yerleşim yerlerinde tespit edilmiştir. Ancak bu kalıntıların atalar kültüyle bir ilişkisi bulunmamaktadır. Nitekim kafatası üzerinde uzun yıllar boyu bilimsel araştırmalar yürüten Michelle Bonogofsky, l bireylerin dişlerini kullanarak belirlediği yaş ve cinsiyete dayalı çalışmasında, kafataslarının tamamının erkeklere ait olmadığını ve aralarında ocuk sahibi olamayacak kadar küçük yaştaki bireylere ait kafataslarının bulunduğunu dolayısıyla bu kişilerin biyolojik ata olamayacağını saptamıştır.

Jerf el-Ahmar

Suriye' nin Halep şehrinin batısında yer alan Jerf el-Ahmar, Fırat Nehri 'nin akış yönünün sol tarafında yer alan bir höyüktür. Tirsin Barajı inşası sebebiyle, bölgedeki arkeolojik alanların tespit edilmesi ile bağlantılı bir maden arama kampanyası sırasında, 1989-1993 yılları arasında Amerikalı T. MC. Clellan ve Avusturyalı M. Mottram tarafından bahsi geçen barajın 2 km kuzeyinde keşfedilmiştir. 1995-1999 yılları arasında Fransız Arkeolog

Danielle Stordeur 'un bilimsel danışmanlığında başlayan Jerf el-Ahmar kazıları, Suriye-Fransız karma bir ekip tarafından gerçekleştirilmiştir (Tekin, 2019, s. 186). 1995-1998 yılları arasında yapılan kazılar sonucu ortaya çıkan kalıntılar, Jerf el-Ahmar' ın yalnızca PPNA dönemine ait bir yerleşim yeri olduğunu düşündürmekteydi. Ancak 1998-1999 yılları arasında genişletilen kazılar sayesinde bahsi geçen yerleşim yerinin terk edilmeden hemen önce PPNA-PPNB geçiş evresine ait birtakım karakteristik özellikler barındırdığı anlaşılmıştır (Stordeur-Abbés, 2002, s.563-564).

Jerf el-Ahmar, doğu ve batı olmak üzere iki höyükten oluşmaktadır. Her iki höyükte PPNA-PPNB geçiş evresinin varlığı tespit edilmiştir. Ayrıca söz konusu iki alan Mureybet kültürünün etkisi altında kalmıştır. Danielle Stordeur ve Frédéric Abbés' e göre iki yerleşim alanı birbirinin devamı niteliğindedir (Stordeur- Abbés, 2002, s.563-564). Ancak iki alanın birlikte iskân edildiğine dair elde herhangi bir veri olmamasına rağmen iki yerleşim biriminde özel ve kamusal binaların varlığı tespit edilmiştir. Danielle Stordeur tarafından kamu binası olarak adlandırılan yapılar, evlerden farklı inşa edilmiş olup sosyal, dini, ekonomik gibi pek çok fonksiyona sahip, kolektif kullanıma açık binaları tasvir etmektedir.

Gerçekten de yerleşimin Doğu yakasında PPNA dönemine ait E47 olarak adlandırılan bir kamu binası ile yine aynı höyüğün PPNA-PPNB geçiş evresine ait EA47 ve EA53 olmak üzere iki tane ve toplamda üç adet kamu binası gün yüzüne çıkarılmıştır. Benzer şekilde Jerf el-Ahmar' ın Batı höyüğünde PPNA-PPNB geçiş evresine ait olan EA30 ve EA100 olmak üzere iki adet kamusal bina ortaya çıkarılmıştır (Kodaş, 2015, s. 10-11, 17).

Dilerseniz şimdi Jerf el-Ahmar' ın Doğu höyüğü hakkında bilgi verelim ardından da Batı höyüğe giriş yapalım.

Bünyesinde en az 9 tabaka barındıran doğu höyük, ca 500 yıl boyunca kesintisiz bir şekilde iskana açık olmuştur. Jerf el-Ahmar' ın yerleşime açılan bu ilk alanın ilk dört tabakasında yuvarlak planlı mimari yapılar görülürken, alandaki en eski üç kata ait evler ise yalnızca düzleştirilmiş zemin üzerine hafif gömülü olarak inşa edilmiştir. Yuvarlak planlı olan bu evler aynı zamanda mimari yönden de alt bölümlere ayrılmamıştır (Gebel-Rollefson, 2023, s. 1; Stordeur- Abbés, 2002, s.567; Tekin, 2019, s. 186). Yerleşimin III /E tabakasına ait bütün mimari yapılar ateşe verilmiş olmasına karşın burada özel bir yapı, son derece iyi korunmuş bir şekilde tespit edilmiştir. Bölünmemiş yuvarlak bir hücrede olan bu yapı, içerisinde, üç yaban öküzü kafatasının duvarda asıldığını gösteren

bir bütün yaban öküzü kafatası bulunmaktadır. Ayrıca söz konusu yapının içerisinde kafalardan biriyle ilişkili bir kolyede bulunmuştur. Küçük bir ocağın etrafında fazla miktarda dövücü ve keskin uçlu cilalı bazalt bir balta ile karşılaşmıştır. Bu balta, Neolitik döneme ait bilinen en eski cilalı balta olmaktadır (Gebel-Rollefson, 2023, s. 1). Jerf el-Ahmar'ın Doğu yapısının bir sonraki tabakası olan II/E evresindeki mimari yapılar, PPNB evresine kadar varlığını sürdürecektir olan karmaşık bir planla zenginleştirilmiştir. İki odadan oluşan bu evlerde ante ve tenteli avlu da yer almaktadır. Alanın I/E seviyesinde ilk defa iskân sırasında inşa edilen tüm yapılar güneye uzanan köyde, bir arada yer almaktadır. Aynı zamanda bölgede çok amaçlı ilk topluluk binası da bulunmaktadır. Söz konusu bu yapı, teraslar halinde düzenlenmiş olup yuvarlak, gömülü ve radyal bir geometriye sahip alt bölümlere ayrılmaktadır. Yerleşimdeki yuvarlak ya da yarım daire yapıları E/0 tabakasından itibaren yerini gerçek manada dikdörtgen planlı yapılara bırakmaya başlamıştır. Doğu yapısının I/E ve II/E tabakaları dışındaki diğer tabakalar, kültürel özellikler bakımından tamamen Mureybet ile özdeşleşmektedir (Stordeur- Abbés, 2002, s.568). Yerleşimin son iskanında taş levhalı bir yapı karşımıza çıkmaktadır. Bir taş uzmanı olan Frédéric Abbés tarafından yapının PPNA-PPNB geçiş dönemine ait olduğu hızlı bir şekilde yorumlandı. Bu tabakalardaki evler, ilk sıralar seviyesinde korunmuş olup önceki tabakalara göre daha az çeşitlilik göstermektedir. Bir ila üç odaya sahip olan bu binalar, dikdörtgen veya oval plana sahiptir.

Jerf el-Ahmar'ın Batı höyüğü altı tabakadan oluşmaktadır. Söz konusu alanın ne zaman iskân edildiği kesin olarak bilinmemektedir. Nitekim bu bölgedeki en eski mimari yapıları hakkında bilgi edinmek güçtür. Çünkü yerleşimin bu yakasındaki en geniş açmalar günümüze en yakın olan tabakalarda gerçekleştirilmiş olup en eski tabakalar olan VI' dan IV/W' ye yalnızca sondaj çalışmalarıyla bilinmektedir. Muhtemelen doğu höyüğün II. katına tekabül eden dönemden önce Batı höyük yerleşmeye başlamamıştır (Gebel-Rollefson, 2023, s.1). Söz konusu höyüğün IV/W evrelerinden itibaren doğrusal bölmelere sahip yuvarlak planlı evler görülmektedir. III/W tabaksındaki mimari planlar daha iyi bir durumdadır. Bahsi geçen bu tabakada hem dikdörtgen hem de kavisli mimari tarzlar bir arada kullanılmıştır. Jerf el-Ahmar'ın Doğu Höyük'ün I/E tabakasından olduğu gibi Batı Höyük'ün II/W seviyesinde de benzer bir durumun varlığı tespit edilmiştir. Yerleşimin bu seviyesinde bir düzine ev çıkmıştır. Dilerseniz bahsi geçen bu kamu binalarından biri olan EA30 binası hakkında kısaca bilgi verelim.

MÖ 9119-8484 yılları arasına tarihlenen EA30 kamu binası, PPNA-PPNB evresine ait olmasına karşın Orta Fırat bölgesinin PPNA kamu binaların devamı niteliğindedir. Yuvarlak planlı olan EA30 binası, Mureybet, Tel Abr 3 ve Dja' de yer alan kamu binaları ile yakın zaman dilimlerinde inşa edilmiş olup benzer mimari özellikler barındırmaktadır. Yüzey seviyesinden yaklaşık 2 m derinliğe yarı gömülü bir şekilde inşa edilen bu yapı, yaklaşık 40 metrelik bir alana yayılmaktadır. Yarıçapı 7, 5 metreden oluşan EA30 yapısının inşası için 110 m³ 'lük bir alanın kazılması ve toprağın atılması gerekmektedir. 150-200 tonluk bir toprağın işlenmesine denk gelen bu çalışma, önemli bir iş gücü ihtiyacını gerekli kılmaktadır. Bu durum Jerf el-Ahmar sakinlerinin kollektif bir çalışma yürüttüğüne işaret etmektedir (Kodaş, 2015, s. 11-12).

EA30 yapısının bütün kalıntıları incelendiğinde söz konusu yapının inşaatında planlı mimari geometrik izlerle karşılaşmak mümkündür. Nitekim yapının merkez noktasıyla ilişkili çokgen şekli oldukça doğru bir şekilde tasarlanmıştır. Ayrıca merkez noktasından çıkan çizgiler farklı uzamsal eleman tiplerini (platformlar, hücre kümeleri ve iki duvar arasındaki boşluk) ayıran iç duvarın yüzeylerine karşılık gelmektedir. Bu durum köşelerin arasından geçen sabit aralıkların tasarımında bazı ölçü birimlerinin kullanıldığını göstermektedir (Haklay-Gopher, 2020, s.38).

Jerf el-Ahmar' ın merkezinde yer alan bu yapının içerisinde ölü gömme uygulamaları konusunda birtakım bilgiler edinmek mümkündür. Neolitik dönem toplulukların genelinde görülen kafatası kültü burada da görülmektedir. Yuvarlak bir çeperin iç kısmında dikdörtgen planlı odalar olup binanın düz çatısını desteklemek amacıyla ahşap direklerin kullanıldığı anlaşılmıştır. 9 direğe ait bu altı odalı binanın 1. hücresinde ortaya çıkan başsız bir iskelet ve izole edilmiş bir kafatası tespit edilmiştir (Kodaş, 2015, s. 15; Tekin, 2019, s. 188). Bir kadına ait olduğu anlaşılan başsız iskeletin boynun omurlarında herhangi bir kesik izinin olmaması, Jerf el-Ahmar 'ın da diğer Neolitik dönem topluluklarda görülen, kafatasının başın iskelet üzerinden veya yumuşak dokular yok olduktan sonra alındığını göstermektedir (Kodaş, 2015, s. 15-16).

MÖ 9200-8700 yılları arasında iskân edildiği anlaşılan bölgede ortaya çıkan kamusal binalar, toplanma ve törensel amaçlar doğrultusunda kullanıldığına dair şüphe bırakmamaktadır. Bahsi geçen yerleşim yerinde ortaya çıkan arkeolojik bulgular, birkaç yüz kilometre kuzeyde yer alan Göbeklitepe ve Nevalı Çori ile yakın benzerlik göstermektedir (Gebel-Rollefson, 2023, s. 3; Tekin, 2019, s. 189). Dilerseniz şimdi bahsi geçen höyük hakkında bilgi verelim.

Jerf el-Ahmar' ın Batı höyüğüne ait evler, EA 30 binasının etrafında örgütlenmiş bir köy modeli oluşturmaktadır. EA 30 binası inşaatında gösterilen özen ve çeşitli detaylandırmalar onu diğer yapılardan ayırmaktadır. Hem topluluk hem de ev içi kullanım birimlerinden oluşan bu yapının kuzeyinde ve güneyinde bulunan bazı evler açık avlu özelliği barındırmaktadır. EA 30 yapısının etrafı ve güney-kuzey yönünde bulunan boş alanlar “açık ortak yaşam” alanı işlevi üstlenmiştir. Belli bir organizasyona göre inşa edilen bu köyde, üç ayrı yerleşim birimi bulunmaktadır. Bunlar, evler, küçük avlular ve ortak açık alana sahip olan EA30 kamu yapısıdır (Kodaş, 2015, s.14).

Jerf el Ahmar' ın Batı yakasının II. tabakasında mutfak organizasyonuna dair kanıtlar yalnızca bir yapının içerisinde bulunmuştur. EA 10 binasının içerisinde bol miktarda tahıl kalıntısı ve bu tahılları işleyemeye yarayan aletler tespit edilmiştir. Ancak aletlerin yoğunluğu ve büyük boyutlu olduğu göz önüne alındığı takdirde bunların bir hane halkına ait olmaktan çok daha kalabalık kitlelere ait olduğu anlaşılmaktadır. EA 30 binasının etrafındaki müşterek alanlarda da mutfak binası bulunmaktadır.

Jerf el-Ahmar' ın litik endüstrisi çoğunlukla çakmaktaşına dayanmaktadır. Buna karışın bölgede obsidyen kullanıldığı da bilinmektedir. Yerleşim yerinin yakınlarında herhangi bir obsidyen yatağı bulunmadığı ve bu bölgedeki obsidyenlerin ise ithal yoluyla Jerf el-Ahmar' a getirildiği tespit edilmiştir. Nitekim Jerf el-Ahmar' ın PPNA dönemine ait obsidyenlerin %42 'si Göllü dağı volkanik masifinin doğu kısmı (Kapadokya bölgesinde) ve Bingöl/Van alanlarından getirilmektedir. PPNB evresinin sonlarına doğru ise obsidyen Levant bölgesinden gelmiştir. Jerf el-Ahmar' da gerek obsidyen ve gerekse çakmaktaşı olsun ikisinde aynı pullama teknolojisi kullanılmıştır (Abbés-Gurlet-Cauvin-Delerue-Dubernet-Poupeau-Stordeur, 2003, s.162-163).

Çayönü

Diyarbakır ili sınırları içerisinde yer alan Çayönü, Ergani ilçesinin 7 km güneybatısındaki Hilar köyünün kuzeyinde, Boğazçay'ın kuzey yakasında yer alan bir höyüktür. Söz konusu bu yerleşim yerinin eski adı, Kote-berçem'dir. 160x350 metre boyutunda olan bölge, 4.5-7 kültür dolgusuna sahiptir. Önceleri Kuzey Zagros Bölgesi özellikleri taşıyan Çayönü, daha sonra Yukarı Fırat Kültürleriyle ilişki kurmuş, zamanla Orta Fırat kültürünü benimsemiş ve en sonunda kendisine has bir gelişim veya yozlaşma dönemi geçirmiştir. Türk-Amerikan ortak bir çalışması olan Güneydoğu Anadolu Karma projesi kapsamında, 1963 yılında Chicago Üniversitesinden Prof. Dr. Robert J. Braidwood ve

İstanbul Üniversitesi'nden Prof. Dr. Halet Çambel tarafından yapılan yüzey araştırmaları sonucu tespit edilmiştir. Söz konusu bilim insanları, 1964 yılında adı geçen bölgede arkeolojik kazılar yapmaya başlamıştır (A. Özdoğan 2002, s.77; A. Özdoğan, 2019, s. 80). Braidwood, Çayönü kazılarının bir ya da iki mevsim süreceğini düşünmekteydi. Çünkü bahsi geçen devirde Neolitik dönem 'e ait kazılarda, tarıma alınan tahıllar, besin üretimiyle ilgili aletler ve evcilleştirme sürecindeki hayvan kemiklerinin tespit edilmesi yeterliydi. Aranılan kalıntıları sınırlandırmak, Braidwood 'a özgü bir yöntem değildi. Nitekim 1950'li yıllarda Neolitik dönem 'in basit çiftçilerden oluştuğu ve görkemli kalıntılara sahip olamayacağı konusunda genel bir kanı bulunmaktaydı. Ancak Çayönü kazıları o dönem için beklenenlerin ötesinde çok şaşırtıcı sonuçlar vermiş ve kazılar, 1964, 1968, 1970, 1971 (laboratuvar çalışması), 1972, 1978, 1982, 1983 ve 1991 yılının sonlarına kadar toplamda on yedi sezonu olarak sürmüştür (Yalman, 1998, s. 10; M. Özdoğan, 2004, s. 47).

Fırat ve Dicle kültürleriyle buluşan Çayönü, Anadolu, Mezopotamya ve Zagros bölgeleri içerisindeki en geniş kazılara sahip olan Çanak-Çömleksiz Neolitik dönem yerleşim yeridir. Söz konusu bölge Çanak Çömleksiz Neolitik dönemden, Kalkolitik Çağ' a kadar sürekli iskân edilmiştir. Ancak en uzun süreli yerleşme Çanak-Çömleksiz Neolitik dönemde yaşanmıştır. Nitekim MÖ 10200-8100 yılları arasında çanak-çömleksiz, MÖ 8100-7500 yılları arasında ise Çanak-Çömlekli Neolitik dönem yerleşim yeri olarak kullanılmıştır. MÖ 4380-4260 yılları arasında ise Tunç çağında iskân edilmiştir. Çayönü, Pre-Neolitik (Ön-Neolitik) dönem dışında, Neolitik dönem 'in tüm gelişim safhalarını (PPNA, PPNB ve PPNC) gözlemleyebileceğimiz ender yerleşim yerlerinden biridir. Bölge sakinleri daha çanak-çömlek yapımını bilmediği bir dönemde, çevrede buldukları doğal bakırı ısıtarak takı ve küçük aletler yapmayı başarmıştır. Çayönü bu yönüyle de Neolitik döneme aykırı bulunmuştur (M. Özdoğan, 2015, s. 46; M. Özdoğan, 2010, s. 142). Bölge kazıları, 1986-1991 yılları arasında Prof. Dr. Mehmet Özdoğan başkanlığında devam etmiştir. Çayönü bölgesinde, günümüze kadar süren arkeolojik kazılar neticesinde 60 yapı katı tespit edilmiştir (Yalman, 1998, s. 11; Özdemir, 2017, s.251). Başlangıçta tarım ve hayvancılığı bilmeyen Çayönü sakinleri, yabancı bitki ve hayvanlarla yaşamını idame ettirmekteydi. Süreç içerisinde çiftçiliği öğrenerek besin üreticiliğine geçen bölge halkı, artı ürün üretme imkanına sahip olmuştur. Nitekim önceleri buğday ve baklagilleri yabancı bir şekilde tüketen halk, zaman içerisinde bu tür besinleri, tarıma alarak sofralarını daha da çeşitlendirmiştir. Ayrıca yabancı koyun, keçi, domuz ve daha sonra da sığırn

evcilleştirilmesi sonucu, oluşan yeni ekonomik yapı, bölge halkının toplumsal yapısına yeni boyutlar kazandırmıştır. Çayönü 'de yaşanan bu gelişmeler sayesinde ilk köylerin temelleri atılmıştır. Süreç içerisinde daha karmaşık bir yapıya kavuşan köyler, gelişkin bir toplumsal yapının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu durum farklı meslek erbapların ve sosyal sınıf farklılıklarının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Zaman içerisinde büyüyen bölge, Mehmet Özdoğan'ın deyiimiyle ‘‘Çayönü Kültür’’ ’ün doğuşunu sağlamıştır (Özbek, 2004, s. 7,11).

1978-1988 yılları arasında Almanya-Karlsruhe Üniversitesi Mimarlık Tarihi Enstitüsünden Wulf Schirmer başkanlığındaki bir heyet, bölgedeki mimari yapıları incelemek üzere Diyarbakır'a gelmiştir (Mutluay, 2010, s. 25; Özdemir, 2017, s.250). Yapılan incelemelere göre; Çayönü bölgesinde küçük yuvarlak çukur tabanlı, saz ve örgü kulübeler evresi, ızgara planlı yapılar evresi, kanallı yapılar evresi, taş döşeli yapılar evresi, hücre planlı yapılar evresi ile geniş odalı yapılar evresi gibi pek çok mimari yapının gelişimine sahne olunmuştur. Dilerseniz öncelikle bu mimari yapılar hakkında kısaca bilgi verelim daha sonra bölgedeki diğer gelişmelere temas edelim.

A- Küçük Yuvarlak Planlı, Çukur Tabanlı, Saz ve Örgü Kulübeler Evresi

MÖ 10200-9400 yılları arasına tarihlenen ve ilk köy yerleşim özelliği taşıyan bu yapılar, 20-25 m² büyüklüğünde olup yuvarlak çukur tabanlı saz ve örgü kulübelerden oluşmaktadır. Açık hava özelliği taşıyan kulübelerin bir kısmının etrafı, kil ile sıvanmış ve üzeri ince ağaç, dallarla örtülmüştür. Bölgede yer alan bazı yapıların duvarları, kamış dal gibi malzemelerle örülmüş, deri ile kaplanmış ve sıvama işlemi için de çamur kullanılmıştır. Çayönü 'deki bazı kulübelerin tabanlarında, taş temelli yapılar görülürken bazılarında da görülmemektedir. Yuvarlak ya da oval planlı olan bu yapılarda, dam ve duvar ayrımı bulunmamaktadır. Yuvarlak planlı yapılar Çayönü'nün ilk yapılarını teşkil etmektedir. Ayrıca bölgedeki diğer yapılar bu evrenin üzerine inşa edilmiştir. Bu evreye ait kazılarda, yabani tahılların yanı sıra çok sayıda çakmaktaşı aletlerin ele geçirilmesi, bölge halkının avcılık ile meşgul olduğunu ve henüz üretici bir toplum yapısına sahip olmadığını göstermektedir (Özdemir, 2017, s. 253).

B-Izgara Planlı Yapılar

MÖ 9400-9200 yılları arasına tarihlenen ızgara planlı yapılar, genellikle 35-42 m² arasında olmasına karşın, bu yapıların en büyüğü 110 m² çapında olup terazzo tabandan

oluşmaktadır (Özdemir, 2017, s.253). Bölgede Terazzo yapının ortaya çıkması, Çayönü ekibi için şaşırtıcı bir durumdur. Çünkü o tarihe kadar terazzo yapının neolitik döneme ait olmadığı konusunda dönemin bilim insanları tarafından genel bir görüş hakimdi. Çayönü’ de ortaya çıkan bu yapı, uzun bir süre boyunca arkeolojinin ayıbı olarak görülmüş, hatta “Buraya Romalar mı karıştı?” da denilmesine sebep olunmuştur (M. Özdoğan, 2022, s. 14).

Kuzey-güney yönünde inşa edilen evlerin, tabanlarında bulunan taşların üzeri dallarla örtülüp çamurla sıvanmıştır. Bu uygulama neticesinde tabanlar ızgara görünümü almaktaydı. Toprak zeminden yüksek bir yapıya kavuşan tabanlar, devamlı bir hava akımına maruz kaldığından dolayı rutubetin oluşumu engellenmiştir. Ayrıca söz konusu yapıların, su baskınlarının önüne geçmek amacıyla inşa edildiği de düşünülmektedir (Başbal, 2017, s. 15; Özdemir, 2017, s. 253-254; A. Özdoğan, 2019, s. 82). Bu durum dünyadaki “ilk radyal temelli mimari” olarak nitelendirilebilecek yapılardır (A. Özdoğan, 2019, s. 82). Yerleşimdeki binalar üç bölümden oluşmaktadır. Bunlardan ilki, kuzey bölümde yer alan dibi taşlarıyla döşenmiştir. Bu ilk bölüm esas yerleşim alanını oluşturmaktadır. İkinci kısım, köşelerinde ocak bulunan sıvalı bir alan, üçüncü ve son bölümde ise güney kısımda yer alan ve farklı amaçlar doğrultusunda kullanılmak üzere iki kısımdan meydana gelen bir bölümdür. Bu evrede ilk defa ocaklar kapalı mekânlara taşınmıştır. Yalnızca ocaklar değil home office olarak adlandırabileceğimiz deri, terzi, işleme merkezi süs eşyası yapım yeri vb. birçok üretim atölyesi ev içinde yer almaktadır (A. Özdoğan, 2019, s. 82)

Yuvarlak planlı evrenin üzerinde yer alan ızgara planlı yapılar, önceki dönemin aksine dörtgen bir plandadır. Bu yönüyle Çayönü, mimarlık tarihinde, yuvarlak planlı yapıdan dörtgen planlı yapıya geçiş aşamasını tüm yönleriyle gözler önüne sermektedir (Mutluay, 2009, s.29). Devrin yaygın görüşüne karşı Çayönü ’de, basit planlı yapıların yanı sıra görkemli yapılar da ortaya çıkmıştır. Nitekim kült merkezlerinin etrafında büyük bir meydan bulunmaktadır. Meydan’ın çevresinde yer alan evler, diğerlerinden daha büyük ve daha zengin buluntulara sahiptir. Ardından daha normal evler ve daha sonra da atölyeler gelmektedir. Ayrıca yürütülen arkeolojik kazılarda, statü eşyası olarak kabul edilen ve ustalık isteyen eşyalar da ele geçirilmiştir. Tüm bunlar Çayönü bölgesinde, bariz bir sosyal sınıf farklılıklarının olduğunu göstermektedir (M. Özdoğan, 2022, s. 19). Söz konusu evrede insanlar ölülerini tek, ikili ve üçlü bir şekilde boş kulübelere, evlerinin tabanlarına ya da kullanılmayan alanlara gömmekteydi. Bu evrede yaşanan bir diğer

gelişme ise ilk defa kilden yapılan insan heykelleri ve nermik uçlarının varlığıdır (Özdemir, 2017, s. 254). Dönemin sonlarından itibaren einkorn buğdayı kısmen kültüre alınmaya başlanmıştır. Ketenini liflerinden ve yağından bu dönemde yararlanılmaya başlanmıştır (A. Özdoğan, 2019, s. 82).

C-Kanallı Yapılar Evresi

MÖ 9100-9000 yılları arasında tarihlenen kanallı yapılar evresi, taş bloklar üzerinde inşa edilen kerpiçten yapılar görülmeye başlanmıştır. Söz konusu bu yapıların ana bölümleri, ızgara planlı yapılarla aynı yöntemle yapılmıştır. Dikdörtgen bir yapıya sahip olan evler, diğer yapılarda olduğu gibi üç bölümden oluşmaktadır. Bu bölümlerden ocak ve iş alanları dışarıya taşınmıştır bırakılmıştır (Özdemir, 2017, s. 254-255). Izgara planlı yapılar evresinde ortaya çıkan ev içi atölyeleri yerini profesyonel atölyelere bırakmıştır (A. Özdoğan, 2019, s. 83). Çayönü yerleşmesinin doğu kesiminde halkın ortak kullanım alanları görülürken güney kesiminde ise 1.000 m² büyüklüğe sahip olan ateş çukurlarının yanı sıra büyük binaların görüldüğü alanlar bulunmaktadır. Çayönü bölgesinin en önemli yapılarından biri olarak kabul edilen Kafataslı Yapı, bu evrenin başına tarihlendirilmektedir (Özdemir, 2017, s. 254-255). Bu evrede ölü gömülmeden önce yakılması adeti ortaya çıkmıştır. Büyük bir olasılıkla ölünün yakılması kötü ruhları kovma amacıyla ortaya çıkmış olmalıdır. Önceki dönemlerden farklı olarak bu evrede, hafif malzemelerden yapılmış kulübelerin bulunduğu bölgelerde geniş avlular yer almaktadır. Yerleşimin doğu kesiminde sonraki dönemlerde meydan olarak tanımlanacak olan alan yavaş yavaş oluşmaya başlamıştır (Yalman, 1998, s.14). Her ne kadar kanallı yapılar evresinde keçi, koyun ve sığırın evcilleştirme girişimleri olsa da avcılık halen önemini koruyan bir eylem olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle geyik avı bu bölgede ön plana çıkmaktadır (A. Özdoğan, 2019, s. 84).

D-Taş Döşemeli Yapılar Evresi

MÖ 9000-8600 yılları arasında yaşanan bu dönem, kanallı planlı yapılar evresinin bir devamı niteliğindedir. Bahsi geçen dönemdeki evler, toprak kazılmadan örülmüş, bu durum sel taşkınlıkların sona erdiği şeklinde yorumlanmıştır. Taban yapının duvarları inşa edildikten sonra taşlarla döşenmiştir. Bu dönemdeki evlerin boyutları önceki dönemlere göre küçülmüş, nitekim taş döşemeli planlı evresindeki yapıların, ortalama boyutları 30-35 m² alanı kaplamaktadır. Bu evredeki yapılar kil ve çamurla sıvanmış ve

çatı da ahşaplarla desteklenmiştir. Yapılar genel olarak üç bölümden oluşmakla birlikte bölümler arasında geçişler yapılmıştır (Özdemir, 2017, s. 255).

E-Hücre Planlı Yapılar Evresi

MÖ 8600-8300 yılları arasında ortaya çıkan hücre planlı yapılar evresinde, taş temeller üzerine ilk defa kerpiç duvar, örgü malzemesi olarak kullanılmıştır. Böylece önceki dönemlerde ince dal ve çamurla yapılan duvarlar yerini uzun yıllar boyunca dayanabilecek kerpiç yapılarına bırakmıştır (Başbal, 2017, s.15). Önceki dönemin tek katlı evleri bu dönemden itibaren iki katlıya çıkmıştır. Devrin insanların üst katlara merdiven vasıtasıyla çıktığı düşünülmektedir. Hücre planlı yapılar, Çayönü yerleşim yerinin doğu ve batı kesiminde yer almaktadır. Bölgenin batı kesimindeki yapılar, kuzeydoğu-güneybatı yönünde inşa edilmiştir. Ufak boşluklar bırakılarak teras duvarın arkasında yapılmıştır. Söz konusu yapılar sekiz bölümden oluşmaktadır. Yapıların bodrum katlarında ölü gömme alışkanlığı ortaya çıkmıştır. Ayrıca ev içi ölü gömme geleneği bu evreden itibaren yavaş yavaş azalmaya başlamıştır. Çünkü yerleşim yeri dışına taşınan mezarlarda yürütülen arkeolojik kazılar neticesinde, yiyecek ve takı gibi pek çok ölü armağanı ile karşılaşmıştır.

F- Geniş Odalı Yapılar Evresi

MÖ 8.000-7500 yılları arasına tarihlenen geniş odalı yapılar, Çayönü yerleşim yerinin en üst evresinde yer almaktadır. Yerleşimin doğu kesiminde yer alan bu yapılar evresi, önceki dönemlere oranla daha özensiz bir şekilde inşa edilmiştir. Evlerde kapı açıklığı olmamasına karşın seki benzeri taş örgü yapının içerisine girilip-çıkılmak amacıyla kullanıldığı düşünülmektedir. Erken evrelerde görülen temel üzerinde kerpiç yapı, sonraki dönemlerde gözden kaybolmaktadır. Nitekim ilk defa çukur taban açılmış ve evlerin duvarları temel olarak bu çukura yerleştirilmiştir. Önceki dönemlerde törensel amaçlar doğrultusunda kullanılan meydan, zamanla önemini yitirerek halkın kullandığı sıradan bir meydana ve çöplüğe dönüşmüştür. Bu durum inanç sisteminin çöküşüyle ilişkili olmalıdır (Mutluay, 2009, s. 31). Ayrıca söz konusu evrede ölü gömme gelenekleri konusunda birtakım değişiklikler de yaşanmıştır. Zira bu dönemde ev içi ölü gömme geleneği yerini yerleşim dışı ölü gömme geleneğine bırakmıştır (Özdemir, 2017, s. 256).

Çayönü, konut mimarisinin yanı sıra kült yapılarıyla ön plana çıkan bir yerleşim yeridir. Nitekim ızgara yapılar evresinin sonlarına doğru, kanallı planlı yapılar evresinin ise başlarında, Saltaşlı yapılar ortaya çıkmaktadır. Söz konusu bu yapı, başlangıçta konut olarak nitelendirilmiş, ancak yere döşenen yassı taşlardan dolayı kült bina olarak kabul edilmiştir. Dibi kireç benzeri bir kille sıvanan Saltaşlı yapı, suya ya da kanlı ayinlere uygun bir şekilde tasarlanmıştır. Söz konusu yapının duvar ile tabanın birleştiği noktada, yassı taşlar dik bir şekilde yerleştirildiğinden dolayı süpürgeliği andıran bir alan da bulunmaktadır. Mekânın arka duvarına doğru 2 tane dikilitaş yerleştirilmiş, diğer dikili taşlar ise doğuya yerleştirilmiştir. Bahsi geçen bu dikili taşlar Çayönü bölgesinin en eski dikili taşlarını oluşturmaktadır. Muhtemelen bölge sakinleri bu dikili taşlar önünde ibadet etmekteydi (Özcoşar-Karakaş-Öztürk-Polat, 2017, s. 13). Çayönü kazılarında görev alan Robert John Braidwood, saltaşlı yapı ortaya çıktığı zaman, onu normal bir konut olarak kabul etmiştir. Yapıda yer alan dikili taşları ise tavanı destekleyen kaba sütunlar olduğunu düşünmüştür. Braidwood 'un bunları özel bir yapı olarak görmemesinin sebebi, neolitik dönemin basit çiftçilerden oluştuğu ve görkemli yapılara sahip olmayacağı konusundaki dönemin yaygın görüşü yatmaktaydı. Bu durum aşağı yukarı 10 yıl boyunca yani kafataslı yapının ortaya çıkışına dek sürmüştür. Kafataslı yapının içinde yaklaşık 400 tane kafatasının çıkması üzerine Braidwood pes etti ve “*Neolitik dönemde özel şeyler var.*” denildi. Kafataslı yapının ardında Şanlıurfa-Nevali Çori’ de hiç reddedilmeyecek heykellerin, anıtsal yapıları, totemleriyle ortaya çıkmasının ardından ortalık birdenbire rahatlamıştır (M. Özdoğan, 2022, s. 14).

Çayönü yerleşim yerinde tespit edilen bir diğer dini yapı Kafataslı yapıdır. Kanallı yapılar evresinden itibaren varlığı tespit edilen bu yapı, 2000 yıl boyunca aktif bir şekilde kullanılmıştır. Bu süre boyunca yapı içerisinde 450 adet kafatası tespit edilmiştir. Bu durum yalnızca belli seçkin kişilerin kafataslarının bu yapıya, yerleştirildiğini düşündürmektedir. Ölüler evi olarak da adlandırılan Saltaşlı yapıda, baş iskelet üzerinden yumuşak dokular yoklanmadan alınmıştır. Bu durum ölen kişinin cesedinin çürümesi için belli bir alanda bekletildiğini ve çürüyen bedenden kafatasının alındığını göstermektedir. Muhtemelen ölülerin kafataslılarından ayırmadan önce birtakım çürütme işlemlerinin yapıldığı düşünülmektedir. Ölüler evine gömülen bu kişilerin, bedenlerinin nerede olduğu konusunda bir malumatımız bulunmamaktadır. Söz konusu bölgedeki kafatasları, bebek, çocuk, genç, yaşlı gibi her yaş gurubuna ait insanlara rastlamak mümkün ancak kafatasların çoğu genç kadın ve ereklere aittir (Özbek, 2009, s. 19; Özdemir, 2017, s.259).

Kafataslı yapılar, taş döşemeli yapılar evresinin sonuna doğru meydana gelen bir yangın sonucu kullanılamaz hale gelmiştir. Mehmet Özdoğan yangının bir kaza sonucu ortaya çıkmadığını bilinçli bir şekilde yakıldığını savunmuştur. Çünkü söz konusu yapının tüm çıkış noktaları bilinçli bir şekilde taşlarla örülerek kapatıldıktan sonra bilinçli bir şekilde yakılmıştır (Özbek, 2009, s. 20).

3.4. Çanak-Çömlekli Neolitik Dönem

Geç Neolitik devir olarak bilinen bu dönem Seramikli, Keramikli ve Çanak-Çömlekli Neolitik dönem olarak adlandırılmaktadır. MÖ 7.000-MÖ5.500 yılları arasında Kuzey Levant ve kuzey Mezopotamya’da çanak-çömleğin icadı ile başlamış ve MÖ 5.500 yılında taş aletlerin yanında az miktarda da olsa bakırın kullanılmasıyla yani Kalkolitik Çağ’ın başlamasıyla sona ermiştir (Memiş, 2009, s. 11; Memiş 2017a, s. 13; Çivgin, 2019, s. 318). Neolitik dönemde tarım ile yaşamını idame ettirmeye çalışan insanoğlu ekim ve hasadın belli aylarda yapılmasından dolayı önceki dönemlere göre daha çok boş zamana sahip olmuştur. Devrin insanları bu boş zamanları değerlendirmek amacıyla doğayı kendi lehine göre değiştirmeye çalışmıştır. Bu amaçla ham topraktan çanak-çömlek yapmıştır (Braidwood, 1995, s.165). Gerçekten de söz konusu devirde yaşanan en önemli gelişmelerden biri kilin su geçirmediği insanlar tarafından fark edilmesidir. Devrin insanları, kilin su geçirmediğini fark etmiş ve ihtiyaç duyduğu kap-kacakları temin etmek amacıyla önce kile şekil vermiş ardından onun sertleşebilmesi için ateşte pişirerek kimyasal yapısını değiştirmiştir. Nitekim Kerkük sınırları içerisinde yer alan Jarmo’ nun çanak-çömleksiz neolitik dönem evrelerinde, toprağın içinde oyulmuş ilkel sarnıçlar görülmüştür. Söz konusu keşif seramik endüstrisine doğru atılmış bir adımdır (Kınal, 1991, s. 12-13).

Çanak-Çömlek Yapımı

Çeşitli yabancı maddelerin arındırılmasıyla daha yağlı ve esnek hale gelen kilin, suyu emmemesi ve pişirme işlemi sırasında çatlamaların ortaya çıkmaması için yumuşak olmayan çeşitli öğeler, mineraller (taş, kum vb.) ile bitkiler (saman, kıyılmış ot) eklemiştir. Böylece kilin yağ oranı azalmış ve elde edilen hamurun daha homojen bir yapıya kavuşması sağlanılmıştır. Biçim alana kadar yoğurulan hamur, üst üste konulan levhalar ya da kolombinler sayesinde kabartılır ve çeşitli motifler işenirdi. Söz konusu motifler sonraki dönemlerde Hassuna, Samarra, Halaf, Ubeyd gibi çeşitli kültürlerin

ortaya çıkışını sağlamıştır. Kap biçimi verildikten sonra kurutulmaya bırakılır, sonra yüzeyinin düzleşmesi ve boyanın homojen bir şekilde dağılmasını sağlamak amacıyla kil banyosu da denilen çömlekçi çamuruna batırılır ardından da bir tutam ot, kemik ya da bir tahta parçasıyla cilalanırdı. Seramiğin son şeklini vermek için ateşte pişirmek gerekiyor, bunun içinde çömleğin üzeri çalı-çırpı gibi kolay tutuşabilen maddeler ile kaplanıp işlem gerçekleştirilirdi. Ancak daha iyi bir sonuç almak için bu kaplar üzeri kil tabakası ile kapalı çukurlara yerleştirilir, bu şekilde oksijensiz bir ortamda pişen çömleğin hamuru kahverengi, gri veya siyahımsı renkler alırdı. Eğer açılan pencerelerde oksijen girişi sağlanırsa oksitlenen çömleğin rengi beyaz ile kırmızı arası açık bir renk alırdı (Bordreuil-Chatonnet-Michel, 2015, s. 38-39). Böylece hububatın muhafaza edilmesi için çanak-çömlek üretimi gerçekleşmiş oluyordu. Depolama imkânının bu yolla sağlanabilmesinden dolayı gıda tedarikinde karşı karşıya kalınan raslantısal faktörler en aza indirgenmiştir (Panafieu, 2020, s.140). Ayrıca seramik kullanım alanlarına göre sınıflandırılmaktadır. Servis ya da sergileme amacıyla kullanılan seramikler, açık tabaklar, kupalar, çeşitli derinliklere sahip maşrapa ve kaselerden oluşurken, stoklama yapmak amacıyla kullanılan seramikler ise çeşitli boyutlardaki kapalı testiler ve stoklama küplerinden oluşmaktadır (Bordreuil-Chatonnet-Michel, 2015, s. 40). Devrin insanları, tarımsal ürünlerin fazlasını, süt ve diğer süt ürünlerini (peynir, tereyağı, yoğurt vb.) bu çömleklerde muhafaza edilmiştir.

Aslında Yakındoğu bölgesinde çanak-çömlek geleneği her ne kadar MÖ 7000 yılında başlamış olsa da bu durum dünyanın diğer bölgeleri için geçerli değildir. Nitekim günümüzden yaklaşık 22000 yıl önce Çin' in Yang Se bölgesinde çanak-çömlek yapıldığı bilinmektedir. Benzer şekilde günümüzden 20000 yıl önce Japonya'daki Jomon Kültürü'nün su ürünlerine dayalı beslenmesinden kaynaklı olarak çanak-çömlek kullanımı gerçekleşmiştir. Ayrıca Sibiry Kamçatka' da paleolitik dönemde avcı toplayıcıların çanak-çömlek yaptığı bilinmektedir (M. Özdoğan, 2022, s. 51)

Zaman içerisinde çanak-çömleklere uygulanan çeşitli renklendirmeler ve bezemeler sayesinde Neolitik dönemin kültür unsurları ortaya çıkmıştır. Mezopotamya' nın Neolitik dönem kültürleri olarak da anılan bu kültürler, Halaf, Samarra ve Hassuna olmak üzere üç kısma ayrılmaktadır. Dilerseniz öncelikle kilin başka alanlarındaki kullanımlarından bahsedelim ardından da bu kültürler hakkında kısaca bilgi verelim.

Kile şekil vermeyi öğrenen insanoğlu ondan yalnızca çanak-çömlek ya da ihtiyaç duyduğu başka aletleri yapmamış, aynı zamanda inandıkları tanrı ve tanrıçanın idollerini

de yapmıştır. Daha Üst Paleolitik dönemden itibaren yaşanan doğa olaylarından kaynaklı olarak insanlar kendilerinden üstün bir varlığın mevcudiyetini kabul etmiş ve bu amaçla etrafındaki nesneleri kutsal saymıştır. Neolitik devire gelindiğinde ise insanlar ekilen ürünlerin kendisine yararlı bir besin olarak döndüğünü görmüştür. Ancak toprağın verimsiz olduğuna da şahitlik eden devrin insanları, bunu doğanın bir parçası olduğunu görememiş ve var olan sürecin devam etmesini sağlamak amacıyla ana tanrıça denilen bereket kültünü geliştirmiştir (Demirdağ, 2017, s.6). Kadının şifacı bir yanının bulunması ve sürekli çocuk doğurma özelliği nedeniyle tarımdaki bereketi simgelemiştir. Bu yüzden söz konusu tanrıça kadın ile özdeşleşmiş ve bu tanrıçaya ait heykeller de kadın formunda olmuştur. Heykellerde abartılı göğüs ve kalça bulunmakla beraber ana tanrıça bazen genç yaşta, bazen doğum yapar halde ve bazen de yaşlı bir kadın formunda betimlenmiştir. Çeşitli heykellerin yanı sıra tanrıça kimi zaman seramiklere kimi zaman da vazolarda işlenmiştir. Muhtemelen tanrıça vazo ve kapların içindeki yiyeceği korumak ve bereketini artırmak amacıyla bu nesnelerin üzerine tasvir edilmiş olmalıdır (Sarıkcıoğlu, 1986, s.15).

Konya-Çatalhöyük'te yürütülen arkeolojik kazılar neticesinde ele geçen ana tanrıça bir buğday ambarının yanında ele geçirilmiştir. Mellaart taht üzerinde oturmuş ve ellerini leoparın boynuna koymuş vaziyette tasvir edilen bu kadın heykelciğin, bir tahıl ambarının yanında bulunduğunu hatırlatarak bahsi geçen heykelciğin yaban tohumlarını bilinçli olarak yerleştirdiğini ileri sürmüştür (Cengiz, 2021, s. 43). Ayrıca söz konusu bu tanrıçanın ilk ortaya çıkış yeri Orta Anadolu'daki "Phrygia" olarak kabul edilmektedir. Çünkü ilk defa bu tanrıçaya "Ana" olarak seslenen toplum Frigler olmuştur. Nitekim MÖ 7. yy'da Frig yazıtlarında ilk defa bu tanrıçaya "Matar" anlamına gelen "Ana" ile "Dağ" anlamındaki "Kubileya" sıfatı birlikte "Dağın Anası" olarak kullanılmıştır (Demirdağ, 2017, s.7). Dünya üzerindeki birçok coğrafyada Neolitik dönemle birlikte yaygın bir ana tanrıça kültürünün mevcut olduğu bilinmektedir. Gerçekten de Anadolu'nun Kibele'si olan bu tanrıça, Mısır'ın İsis' i, Mezopotamya'nın İştari, Yunanistan' ın Afrodit'i ve Roma'nın da Venüs 'ü olmuştur (Demirdağ, 2017, s.6). Anadolu coğrafyasında Neolitik ve Kalkolitik devirlerde gördüğümüz bu Ana Tanrıça inancı, komşu ülkelere nazaran gelişerek tarihi devirlerde meşhur bereket tanrıçası Kibele olarak karşımıza çıkmıştır (Sarıkcıoğlu, 1986, s.16).

Geç Neolitik dönemde yaşanan bir diğer önemli gelişme ise sulamalı tarımın başlamış olmasıdır. Nitekim Kalkolitik Çağ'da yani Geç Neolitik dönemde Mezopotamya bölgesine gelen ve söz konusu bölgeyi bir köy kültüründen şehir kültürüne taşıyan

Sümerliler, aynı zamanda sulu tarımın da öncüleri olmuştur. MÖ 6500 yılında ilk gerçek sulama kanalı yapmak amacıyla Mezopotamya'nın güneyi kazılmıştır. Döşenmesi kadar bakımı da titizlik isteyen sulama kanalı ağları sayesinde kentlerin etrafında bostan gibi ürünlerin yetişmesi mümkün olmuştur (Bordreuil-Chatonnet -Mihel, 2015, s. 21-22).

MÖ 7000 yılların başlarında el yapımı olan çanak-çömleklerin kullanımında patlama denilebilecek bir artış meydana gelmiştir. Nitekim bu döneme ait yerleşim yerlerinde binlerle ifade edilen seramik parçaları ile yüzlerle ifade edilen sağlam çanak-çömlekler ele geçirilmiştir. Her ne kadar başlangıçta bu çömleklerin boya-bezek kullanımları az olsa da MÖ 6200 yılından itibaren çömleklerin boya-bezek işlemlerinde bir artış meydana gelmiştir. Bu yüzden Fransız Arkeolog Jean Louise Huot bu dönemi, boyalı çanak-çömlek devri olarak telakki etmiştir. Arkeologlar çömlekler üzerindeki bu boya bezekleri baz alarak, bunların dönem farklılıklarını ortaya koymaya çalışmıştır. Bu ayırım yapılırken en karakteristik örneklerinin ele geçtiği yerleşim birimleri merkez ilan edilmiştir (Tekin, 2019, s.249). Böylece Mezopotamya bölgesinde ortaya çıkan Çanak-Çömlekli Neolitik dönem kendi içerisinde Hassuna, Samarra ve Halaf olmak üzere üç farklı kültür bölgesine ayrılmıştır. Bu üç kültüre ait çanak-çömleklerin birbirine benzer yönü farklı yönlerden daha fazladır. Dilerseniz bu kültür unsurları hakkında bilgi verelim.

Hassuna Kültürü

Yukarı Mezopotamya'nın ilk Çanak-Çömlekli Neolitik dönem kültürü olarak kabul edilen Hassuna adını, Musul'un 35 km güneyinde, eş-Şura'nın (Shura) 8 km kuzeydoğusunda, Hassuna köyünün yakınlarında yer alan Tell Hassuna höyüğünden almaktadır. Bu kültüre ait çömlekler, Arkaik Hassuna ve Standart Hassuna olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Bu iki grup çömlekler gerek form ve gerekse biçim yönünden birbirine benzemektedir. Aralarındaki fark hamur niteliğinden kaynaklanmaktadır. Nitekim Tell Sabi Abyad yerleşim yeri, Arkaik Hassuna ve Standart Hassuna çömlekleri konusunda bir referans niteliği taşımaktadır. Söz konusu bölge, Suriye'de Fırat Nehri'nin önemli kollarından biri olan Balikh Nehri'nin sol yakasında kurulan bir yerleşim yeridir. 1987 yılında Hollandalı bir ekip tarafından kazılan Tell Sabi Abyad, dört höyükten meydana gelmektedir. Bölgedeki ikinci höyükte, 11 yapı katı olduğu ve bu katlardan 7-4 tabakalarında Hassuna-Samarra türü çömlek parçaları ele geçirilmiştir. Söz konusu yerleşim yerinin 1997 yılında yayınlanan kazı raporunda, Arkaik Hassuna çömleklerin hamur niteliği esas alınmıştır. Bahsi geçen bu seramik gurubunu, Orange Fine Ware

olarak adlandırırken Standart Hassuna kaplarını ise Fine Ware olarak isimlendirilmiştir. Bölgedeki çömlekler üzerinde çalışmalar yürüten Marie Le Miére ve Oliver Nieuwenhuys, bu grup çanak-çömleğin içine Samarra türü çömlekleri de dahil etmiştir (Tekin, 2015, s. 23-24; Tekin, 2019, s. 265-266).

Hassuna kültürü hakkındaki ilk bilgiler, Türkiye-Suriye sınırında yer alan Karkamış kazılarında ortaya çıkarılmıştır (Tekin, 2015, s. 9; Çıvgın, 2019, s. 320, 322). Söz konusu höyükte yapılan derin sondaj çalışmaların en alt kısmında bazı boyalı çanak-çömlek parçaları ele geçirilmiş olmasına karşın bu kültür hakkındaki en iyi bilgiler Tell Hassuna (Kuzey Irak) ve Yarım Tepe I (Kuzey Irak) kazılarından elde edilmektedir (Çıvgın, 2019, s. 320, 322).

Tell Hassuna, 1942 yılında Irak Eski Eserler Müfettişi olan Arkeolog Sayid Fuad Safar tarafından keşfedilmiştir. Bölgedeki arkeolojik kazılar, 1943 yılında Irak Eski Eserler Genel Müdürlüğü adına Sayid Fuad Safar ve İngiliz Arkeolog Seton Lloyd' un danışmanlığında başlamıştır. 200 X 150 metre genişliğinde ve 7 metre kadar yükseklikte olan bu höyüğün en erken evrelerini oluşturan Ib, Ic ve II tabakalarında, çanak-çömlek parçaları ortaya çıkarılmıştır. Arkaik Hassuna çömlekleri, yalın ve büyük bir yapıya sahiptir. Bu örnekler dışında cilalı ve boyalı örnekleri de bulunmaktadır. Genellikle açık bej renkli hamura yoğun organik madde katılan Arkaik Hassuna çömlekleri, gevşek bir yapıya sahip olduğundan dolayı kırılıgandır. Bu çömlek gurubu içerisinde boyunlu veya keskin karınlı iri boyutlu örnekleri de bulunmaktadır. İri boyutlu kapların üzerinde kimi zaman, çoğunluğu kabartma ay şeklinde olan kabartma eklentisi görülmektedir. Yerleşimin II ve V. tabakalarını oluşturan katlarda Standart Hassuna çömlekleri ortaya çıkarılmıştır (Çıvgın, 2019, s. 321-322). Standart Hassuna çömlekleri, ince elenmiş ve organik maddelerden arındırılarak elde edilen bir hamurdan yapılmaktaydı. Oldukça kaliteli olan bu hamurun içine katkı maddesi olarak ince kum ve kireç tanecikleri kullanılmıştır. Standart Hassuna çömlekleri çoğunlukla farklı derinliklerdeki kap formlarından meydana gelmekteydi. Ayrıca bu grup seramiklerin içinde boyunlu ve boyunsuz kap türleri de bulunmaktadır (Tekin, 2019, 267).

İlk defa Tell Hassuna kazılarında farklı bir seramik türü ortaya çıkmış ve Hassuna çömleğinin ele geçtiği bazı yerleşim yerlerinde de az çok bu tür kaplar tespit edilmiştir. Bahsi geçen bu seramik biçimi, İngiliz Arkeolog Seton Lloyd tarafından "*husking try*" olarak adlandırılmıştır. Tam olarak hangi amaç doğrultusunda kullanıldığı bilinmeyen bu

kabın, buğday, arpa ya da benzer tahıl tanelerin kavuzlarını ayırmak için rende işlevi taşıdığı düşünülmektedir (Tekin, 2019, 267).

Hassuna seramikleri içinde boyalı olanların yanı sıra bir de baskı (impressed) ve çizgiği (incied) tekniğiyle yapılan bezekler de bulunmaktadır. Bu bilgiye ek olarak hiç boyama ya da baskı ve çizgi metoduyla yapılmayan ancak çok kaliteli olan çömlekler de bulunmaktadır (Tekin, 2019, s. 267).

Arkaik Hassuna kaplarından Standart Hassuna çömleğine giriş hakkında Yarım Tepe I kazılarının önemli bir yeri bulunmaktadır. Söz konusu höyükte yalnızca 50 çömlek parçası bulunmuş olmasına rağmen bu parçaların farklı dönemlere ait olması geçiş sürecini anlaşılır kılmaktadır. Dilerseniz öncelikle Yarım Tepe I höyüğü hakkında kısaca bilgi verelim ardından da bahsi geçen bölgedeki çömleklere temas edelim.

Hassuna kültürüne ait bir yerleşim yeri olan Yarım Tepe I, Sincar Vadisi' nin Tel-Afar kasabasının yaklaşık 7 km güneybatısında yer alan bir höyüktür. Bölgedeki arkeolojik kazılar, 1969-1976 yılları arasında Sovyet Arkeolog Rauf M. Munchaev ve Nikolay Ya. Merpert tarafından gerçekleştirilmiştir. Bölgede yapılan kazılar sonucu, Yarım Tepe' de Hassuna kültürüne ait gelişim safhalarını kapsayan 12 yapı katı tespit edildi. Yerleşimin 6. tabakasından itibaren Arkaik Hassuna' dan Standart Hassuna' ya geçiş söz konusudur (Petrova, 2012, s. 75). Yarım Tepe I' in erken tabakalarını oluşturan 12-8. evrelerde, seramik hamuru yakın çevrelerden elde edilmiş olup bu hamurun içine katkı olarak bitki parçaları ve hayvan dışkısı katılmıştır. Süslemeler için ise kırmızı boya kullanılmıştır. Standart Hassuna çömlekleri ise yerleşimin 7-1. tabakalarında ortaya çıkarılmıştır. Bu evrelerde yer alan çömleklerin hamuru, uzak bölgelerden getirilmiş olup içerisinde yer alan hayvan dışkı oranında belirli bir oranda azalma gözlemlenebilmektedir. Arkaik Hassuna' nın kapların aksine Standart Hassuna çömleklerinde kahverengi aşiboyası kullanılmıştır.

Samarra Kültürü

Samarra çömlek gurubu adını, Irak'ın orta kesimindeki önemli şehirlerinden biri olarak kabul edilen Samarra kentinden almaktadır. Söz konusu şehir, Abbasi halifelerine başkentlik yapmasının yanı sıra günümüzde dahi Sünni Müslümanlar için de önemli bir yere sahiptir. 1911 yılında Abbasi Halifesi' nin sarayı yakınlarında başlayan bölge kazıları, Alman Araştırmacısı olan Ernst Herzfeld başkanlığında gerçekleşmiştir. Söz konusu sarayın 5 km kuzeyinde Dicle kıyısında aşırı yağışların meydana gelmesi

sonucunda, bir takım iskelet parçaları ve kap kacakların ortaya çıkmasıyla kazı heyeti bahsi geçen alana gelmiş ve burada çeşitli incelemeler gerçekleştirmiştir. Buna rağmen bölgedeki kazılar hakkında kapsamlı bir yayın ancak 1930 yılında ortaya çıkmıştır. Bu yayında mezarlık alanın niteliği ve bölgedeki mezarlar hakkında doyurucu bilgiler bulunmamasına karşın kazı raporunda çömlekler, son derece iyi sınıflandırılmıştır. Kazı raporun arka sayfasında arazi çalışmalarını içeren genel bir fotoğraf bulunmaktadır. Fotoğrafa yakından bakıldığında alandaki çalışmaları düzensiz ve kontrolsüz bir şekilde yürütüldüğü izlenimi uyanmaktadır (Tekin, 2015, 25-26; Tekin, 2019, s. 269).

Samarra türü çanak-çömlekler hakkındaki ilk bilgiler, Gaziantep şehir merkezinin yaklaşık 45 km batı kuzeybatısında yer alan Coba höyükte ortaya çıkmıştır. Dört tarafı dağlarla çevrili olan bu yerleşim yeri bereketli bir ovada yer almaktadır. 20.yy’ da yaşanan yoğun yağışlar nedeniyle söz konusu ova bataklığa dönüşmüştür. 1907 yılında Coba Höyük’ deki (Jobba Euyuk) iri bazalt taşlarla yakından ilgilenen John Garstang, burada kazı yapmaya karar vermiştir. 1908 yılında başlayan bölge kazılarına iki yıl ara verilmiş ve 1911 yılında önceki dönemlerde kazılan alan genişletilmiştir. Kazılarında yer alan Hitit kabarmaları, büyük ölçüde ortaya çıkarılmıştır. Söz konusu çalışmalar sırasında bazı el yapımı çömlek parçaları ile çakmaktaşıdan yapılan birtakım aletler bulunmuştur. Bölge’ nin 1949 yılında başlayan ikinci dönem kazılarında 12 yapı katı tespit edilmiştir. Bunlardan en alttaki I. Dönem Pre-Halaf, II. Dönem Erken Halaf ve Samarra, III. Dönem Halaf şeklinde tanımlanmıştır (Tekin, 2015, s.27).

Her ne kadar bu grup çömlekler Samarra olarak anılsa da bu kültür hakkındaki en iyi bilgiler, Tell es-Sawwan kazılarından elde edilmiştir. Şimdi dilerseniz öncelikle Tell es-Sawwan yerleşim yeri hakkında kısaca bilgi vereyim ardından da Samarra kültürüne ait çömleklere temas edelim.

Kuzey Irak bölgesinde Dicle Nehrinin sol yakasında kurulan Tell es-Sawwan yerleşimi, Samarra kentin hemen sol yanında yer alan bir höyüktür. Bahsi geçen höyüğün yüzeyinde çok fazla çakmaktaşı ele geçirildiğinden dolayı Arapçada ‘‘Çakmaktaşı Höyük’’ manasına gelen Tell es-Sawwan ismini almıştır. Bölgeyi ilk defa 1911 yılında Ernest Herzfeld ziyaret edilmiştir. Höyük, Ernest Herzfeld dışında birkaç kâşif gezisi tarafından da araştırılmıştır. Samarra ’nın 11 km güneyinde yer alan Tell es-Sawwan, 1964 yılında Irak Eski Eserler Müdürlüğü adına Faisal Al-Wailly ile Behnam Abu es-Soof tarafından kazılmıştır. Bu dönem kazılarında A, B ve C olarak üç yükselti tespit edilmiştir. Bunlardan B yükseltisi, en uzun olup A ve C tepelerini mevsimsel bir akarsu ile

ayırmaktadır. 1981 yılına kadar bölge kazıları aralıklı 10 kazı sezonu olarak gerçekleştirilmiş ancak söz konusu kazıların tek elden yönetilmemesinden dolayı yayın konusunda birtakım sorunlar yaşanmıştır. Tell es-Sawwan 'ın son dönem arkeolojik kazıları, 1988-1989 yılları arasında Irak yönetimindeki Fransız Arkeoloji Delegasyonu tarafından gerçekleştirilmiştir.

Yapılan kazılar sonucunda Tell es- Sawwan' da beş tabaka gün yüzüne çıkarılmıştır. Bunlardan en erken tarihli olan I-II. tabaklar ana toprak üzerinde yer almaktadır. bu tabakalarda Hassuna kültürüne ait çanak-çömlekler mevcut olduğu bilinmektedir. Ayrıca bölgede çok karşılaşılan çocuk mezarların içerisinde de mermerden yapılmış kap ve figürinler bulunmaktadır. Tell es-Sawwan 'ın Samarra kültürüne ait çanak-çömlekleri B Tepesinin III-IV. tabakalarında yoğun bir şekilde karşımıza çıkmaktadır (Tekin, 2019, s. 372-373).

Samarra kültürüne ait çömleklerin hamuru oldukça özen gösterilmiş olup içerisinde organik katkı maddeleri pek kullanılmamış olmasına rağmen bazen ince kireç ya da kum tanecikleri görülebilmektedir. Çoğunlukla pembemsi bej ya da kirli bej bir renge sahip olan bu çömlekler, ender de olsa turuncunun tonlarına ait parçalarla karşılaşmaktadır. Bu alet gurubuna ait bezemeler ise genel olarak kahverengi tonlarında görülmekle birlikte kırmızı tonları veya nadir olsa da siyah tonları bulunmaktadır. Samarra kapları içerisinde en çok geometrik motifler işlenmiştir. Bunun yanı sıra Samarra çömleği denildiğinde ilk akla gelen hiç kuşkusuz anafor bezeğidir. İnsan motifleri içerisinde dağınık saçlı kadın motifi daha çok ön plana çıkmaktadır. Genellikle Samarra çömleklerin dip kısımların iç yüzeyine doğru; akrep, kuş, balık, farklı boynuzlu hayvanlar veya gamalı haç şeklindeki motifler anafor oluşturacak biçimde boyanmıştır (Çıvğın, 2019, s. 326-327).

Samarra kültürüne ait çanak-çömlekler, Hassuna kültürüyle büyük benzerlik taşımaktadır. Öyle ki aralarındaki farklılıklar kap biçiminden ziyade daha çok boya bezeklerde kendisini göstermektedir. Bu durumun sebebi "Samarra iyi malları" ile "Standart Hassuna kapları" benzer teknolojik aletlerin kullanılarak üretilmesidir. Bu yüzden başlangıçta bilim insanları Hassuna dünyasında bulunan Samarra kültürüne ait kapların güneyden kuzeye ithal edildiğini düşünmekteydi. Ancak 1990' lı yıllardan itibaren bu grup çanak-çömleklerin kuzey bölgesindeki ustaların yani bölgedeki yerli ustalar tarafından üretildiği anlaşılmıştır (Çıvğın, 2019, s. 326).

Halaf Kültürü

Mezopotamya'nın Geç Neolitik dönem kültürlerinden biri olan Halaf adını, Suriye'nin kuzeydoğusunda, Haseke şehrinin yakınlarında Ras-el-Ain kasabasında sınırları içinde yer alan Tell Halaf höyüğünden almaktadır. Bu höyük Şanlıurfa' nın Ceylanpınar ilçesinde, çıplak gözle görülebilecek kadar yakın bir konumdadır. 1899 yılında bölgeyi ilk defa ziyarete gelen Alman araştırmacı Max Von Oppenheim, 1911-1913 yılları arasında bahsi geçen höyüğün kazılarını gerçekleştirmiştir. Bölgenin ikinci dönem kazıları, 2006 yılında Suriye Eski Eserler Genel Müdürlüğü ve Staatliche Museum (Berlin) adına Lutz Martin Başkanlığında başlatılmıştır. Ancak 2011 yılında Suriye' de yaşanan iç savaş nedeniyle Tell Halaf kazılar sekteye uğramıştır (Tekin, 2018a, s. 55; Tekin, 2019, s. 288-289).

Halaf çömlekleri hakkındaki ilk bilgiler, I. Dünya Savaşı öncesine dayanmaktadır. Ninive, Irak sınırları içerisinde Tarih Öncesi döneme ait çanak-çömleklerin ele geçtiği ilk yerleşim yeridir. Musul şehir merkezinin yakınlarında yer alan bu arkeolojik sit, Dicle Nehrinin akış yönünü sol tarafında kurulmuştur. Asur imparatorluğunun son başkenti olarak bilinen Ninive, 1842 yılında İngiliz Austen Henry Layard tarafından gün yüzüne çıkarılan Geç Asur kalıntılarıyla dikkatleri üzerine çekmiştir. 1932 yılında, Asur kralı *Sin-ahha-eriba*' nın Sarayı ve İştâr Tapınağı civarında gerçekleştirilen sondaj çalışmaları sayesinde uzun bir süre boyunca Kuzey Mezopotamya bölgesinin en önemli referans noktası olmuştur. Ninive' nin 2c tabakasında Halaf çanak-çömlekleri gün yüzüne çıkarılmıştır (Tekin, 2019, s. 292).

Bu kültüre ait çanak-çömlekler her ne kadar Halaf olarak isimlendirilmiş olsa dahi, Halaf kültürü hakkındaki en iyi bilgiler Tell Arpachiyah kazılarından elde edilmiştir. Irak' ın Musul kentinin kuzeydoğusunda bulunan bu höyük aynı zamanda Ninive' nin de 6 km kuzeydoğusunda yer almaktadır. Tell Arpachiyah, 1928 yılında İngiliz Arkeolog Reginald Campbell Thompson tarafından keşfedilmiştir. Bölge kazıları, 1933 yılında Irak' ta bulunan İngiliz Arkeoloji Okulu' ndan Max Edgar Lucien Mallowan başkanlığında ve John Cruikshank-Rose' un yardımcılığında başlamıştır. Bahsi geçen bilim insanları bu höyükteki tabakaları "*Top of Tepe*" manasına gelen "*TT*" biçiminde kısaltmıştır. 178 sayfalık bir rapor halinde yayımlanan Tell Arpachiyah kazı raporunda, 7,5 metrelik bir Halaf dolgusu tespit edilmiştir. Halaf dönemine ait olan bu dolgular, Erken Halaf (Pre TT10), Orta Halaf (TT10-TT7) ve Geç Halaf (TT6-TT5) olmak üzere üç kısma ayrılmaktadır. Tell Arpachiyah 'ın TT6 evresinde Yanık Bina olarak

adlandırılan yapının içerisinde pek çok buluntunun yanı sıra yüzden fazla sağlam kaplar ele geçirilmiştir. Bu yüzden Tell Arpachiyah kazıları, Halaf kültürüne ait olan bütün çömlekler üzerinde belirleyici bir etmen olmuştur (Tekin, 2018, s. 84-86). Yerleşimin TT6 tabakasında ilk defa çok renkli çömleklerin görüldüğü bunun üzerinde yer alan TT5 evresinde ise Halaf ile Ubeyd dönemlerine ait kaplar birlikte ele geçirilmiştir. Tell Arpachiyah' ın en üst tabakasını oluşturan TT1-TT4 evrelerinde ise Ubeyd dönemi olduğu tespit edilmiştir (Tekin, 2019, s. 294).

Halaf kültürüne ait kaplar, yüksek bir kaliteye sahip ve özenle boyanmış çömleklerden oluşmaktadır. Bu seramik gurubunda tercih edilen kilin niteliği, ayıklaması, üretilmesi ve pişirilmesi dikkate alındığı taktirde, bunların ancak uzman kişiler tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır. Benzer şekilde pişirilecek olan çömlekler için oluşturulan ısıнын kontrolü, ortamdaki oksijen oranını yalnızca tecrübe gerektirmeyip aynı zamanda belli bir teknolojik gelişmeye sahip olmayı da beraberinde getiren bir durumdur. Halaf kültürüne ait çömleklerin “*Erken Halaf*”, “*Orta Halaf*” ve “*Geç Halaf*” olmak üzere üç kısma ayrıldığını (Tekin, 2019, s. 312, 351) daha önce belirtmiştik, şimdi dilerseniz bu dönemler hakkında bilgi verelim.

Erken Halaf dönemine ait kaplar, fazla türleri olmayan ve genel olarak basit kap formlarından oluşmaktadır. Bu döneme ait dört çömlek türü yaygın bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan ilki, düz kenarlı ve dışa doğru hafif açılan çanaklardan oluşmaktadır. Yalın görünümleriyle dikkatleri üzerine çeken bu çanakların dip kısımları düz bir yapıdadır. Erken Halaf dönemine ait ikinci çömlek türü bir öncekine benzemekle beraber bu grup kapların gövdesi üzerinde keskin bir karın yapısı bulunmaktadır. Bu da iki kap türünün birbirinden ayrılmasına yol açmıştır. İsmail Hıjjara tarafından Krema kabı olarak da adlandırılan bu grup seramikler, Erken Halaf çömleğın simgesi haline gelmiştir. Tell Arpachiyah kazılarını yöneten Mallowan, işçilerin mola esnasında evlerinden getirdikleri “*Bakır Sahan*” ile kazılarda ortaya çıkan bu kapların, birbirine benzediğini fark etmiş ve Halaflıların kullandığı bu kaplar ile işçilerin sabah kahvaltısı için içine kaymak koyduğu bakır sahanın aynı amaçlar için kullanmış olabileceğini düşünmüştür. Erken Halaf dönemine ait üçüncü kap biçimi, kendisinden öncekiler gibi dışa açılan ağız kenarına bulunmasının yanı sıra bir de gövde hafif iç bükey bir görünüme sahiptir. Kenar kısımların eğik bir yapıda olması, kabın düz olan kısımlarına hafif bir bombe görüntüsü sunmaktadır. Bu döneme ait dördüncü ve son kap biçimi ise, boyunlu çömleklerden

meydana gelmektedir. Çoğunlukla kısa boyunlu, dışa doğru açılan bu çömlekler, kısa dipli ve şişkin karınlı bir yapıdadır (Tekin, 2019, s.313).

Orta Halaf çömlekleri, her ne kadar Erken Halaf kaplarına ait birtakım benzerlikler taşısa da üretim teknolojisi anlamında bazı farklılıklara sahip olmuştur. Bu farklılıklardan en önemlisi; kapların pişirilmesi esansında ortamdaki oksijenin iyi kontrol edilmesi ve kapların parlak bir yüzeye sahip olmasıdır. Orta Halaf döneminde yeni bir kap türü ortaya çıkmıştır. Trichterrandbecher (Huni gövdeli-omurgalı kadeh) olarak adlandırılan bu yeni kap formu, 5,5- 11,5 santimetre arasında değişen küçük boyutlu kaplardan oluşmaktadır. Bahsi geçen bu kapların en karakteristik özelliği, gövdenin alt kısmının yukarıya doğru genişleyen huni biçimli olması ve karın kısmında keskin bir omurga yer almasıdır. Bazı kadehlerin ağız çapları abartılı genişlikte olabilmektedir. Bu durum kapların içinin de dışı dibi boyanabilir olmasını sağlamıştır. Trichterrandbecher kapların yanı sıra Orta Halaf döneminde, önceki dönemlere ait olmayan iki kap türü daha bulunmaktadır. Bunlardan birisi, Tell Arpachiyah kazılarında da bolca ele geçen *Soluk* olarak adlandırılan bir tas biçimidir. Bu tas halen Orta Doğu bölgesinde yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Bir diğer kap formu ise Tell Arpachiyah ‘ın yalnızca TT6 önceki tabakalarda bazı parçaları ele geçirilen ve Mallowan tarafından Şampanya kadehi olarak adlandırılan ayaklı kadehlerdir (Tekin, 2019, 315-316).

Orta Halaf kapları, kendisinden önceki evrelere ait çömleklerle arasındaki en büyük ayrım boya-bezeklerde kendisini göstermektedir. Bu döneme ait boya-bezeklerde zengin motiflerle karşılaşılmalıdır. Erken Halaf döneminde yaygın bir şekilde görülen çapraz taralı eşkenar dörtgen dizileri, bu devirde tamamen ortadan kalmış ve bahsi geçen motif yerine *dama tahtası* motifi kullanılmaya başlanmıştır. Ayrıca özellikle başta tabakların iç kısmında kalın bantları bölünüp arasına çiçek, nokta ve yumurta motifleriyle süsleme yaygın bir uygulamaydı. Bunlar “*çok renkli boya bezemenin*” (polychrome) ilk işaretleri olarak kabul edilmektedir (Tekin, 2019, s. 318).

Geç Halaf çömlekleri hem teknolojik hem de bezeme bakımından gözle görülür bir değişime ve gelişim içindedir. Bu döneme ait çömleklerimdeki en ayırt edici farklılık üretim teknolojisi alanında kendisini göstermektedir. Nitekim önceki dönemlerle kıyaslandığında oldukça kaliteli bir hamurdan imal edilen bu çömlekler, çok iyi bir şekilde fırınlanmıştır. İlk defa bu devirde içi- dışı boyanan kaplara astarlanma uygulanmıştır. Söz konusu devire ait bir diğer yenilik ise kaplara uygulanan boya-bezek işlemlerinde beyaz rengin kullanımıdır. Ayrıca bahsi geçen devirde boya bezeğin yanında

bir de çizi (incised) ve perdah (pattern-burnished) bezek süslemelerin varlığıdır. Geç Halaf döneminde yeni kap formu olarak kaideli küresel gövdeli çömlekler ile omurgalı tabak ve fincanlar karşımıza çıkmaktadır. Bu bilgilere ek olarak kısa boyunlu orta boy çömleklerde tutamağın görülmesi bu evrede dikkat çeken bir diğer yeniliktir. Mallowan tarafından sos kabı (soucer) olarak adlandırılan kap biçimi Orta Halaf döneminde sayıca az görülmesine karşın Geç Halaf dönemin en yaygın görülen kap formu haline gelmiştir. Ayrıca Geç Halaf döneme ait kapların diğer kaplardan ayıran en önemli özellik tek ustanın elinden çıkmış görüntüsü vermesidir (Tekin, 2019, s. 319-320).

Halaf kültürü, Hassuna ve Samarra kültürleriyle kıyaslandığında Halaf malzemesi daha geniş bir alana yayılmıştır. Nitekim söz konusu kültür, Akdeniz’ den Zagroslara kadar geniş bir alana uzanmaktadır (Tekin, 2018b, s. 89; Tekin, 2019, s. 288).

Pek çok bilim insanı Hassuna ve Samarra çömlek gurubunu Halaf kültürün bir öncüsü olduğunu yani bu iki çömlek türü aşamalı bir şekilde Halaf kültürüne dönüştüğünü düşünmektedir. Ancak Halaf kültürün hangi kültüre dönüştüğü ya da neden birdenbire ortadan kaybolduğunu henüz bilinmemektedir. Nitekim MÖ 5.200 yılından sonra *Halaf-Ubeyd* karma çömlekler ortaya çıkmış ve bu çömlek gurubu bir süre kullanımda kalmış ancak MÖ 4.900 yılından sonra Ubeyd kültürüne ait çanak-çömlekler yaygın bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır (Tekin, 2019, s. 353).

Mezraa Telliat

Şanlıurfa ‘nın Birecik ilçesinin 7 km kadar güneyinde bulunan Mezraa Telliat, Fırat nehrinin sol kolu üzerinde yer alan bir höyüktür. Kuzey-güney ekseninde 320 metre; doğu-batı yönünde 190 metre ve ovadan 7 metre yükseklikteki bu höyük, en az 7 hektarlık bir alana yayılmaktadır (Tekin, 2019, s.224). “İlisu ve Karkamış Barajı Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür varlıklarını Koruma Projesi” kapsamında 1987-1990 yılları arasında Guillermo Algaze tarafından gerçekleştirilen yüzey araştırmaları sonucu tespit edilmiştir (Yalçinkaya-Tekinalp, 2002, s. 188). 1998 yılında yapılan yüzey araştırmaları sonucu, Demir Çağıyla ilişkili birkaç bulgu dışında höyüğün genel olarak Neolitik döneme ait olduğu ortaya konulmuştur. Bölge, 1998-1999 yılları arasında OTDÜ-TAÇDAM tarafından desteklenmek amacıyla incelenmiştir (Yalçıklı-Tekinalp, 2002, s.188). 1999 yılından itibaren OTDÜ-TAÇDAM’ ın desteğiyle yapımına başlanan arkeolojik kazılar, Şanlıurfa Müzesi adına İstanbul Üniversitesi Prehistorya Anabilim dalı tarafından Mehmet Özdoğan danışmanlığında ve Necmi Karul yönetiminde başlamıştır.

Söz konusu kazılar 1999-2007 yılları arasında gerçekleştirilmiş olup bu süre zarfında toplamda 5000 m² alan kazılmıştır. Ancak bir yandan köylüler bir yandan da nehir sebebiyle sürekli tahrip edilen höyüğün, gerçek boyutu ne yazık ki bilinmemektedir (Karul-Ayhan-M. Özdoğan, 2001, s.133; M. Özdoğan, 2002f, s. 93; Coşkunsu, 2019, s. 74).

Yapılan çalışmalar sonucu, kalibre edilmemiş C 14 metoduna göre; günümüzden 9323 ± 54-7594 ± 50 yılları arasında söz konusu bölge, Neolitik dönem insanları tarafından iskân edilmiştir (Coşkunsu, 2019, s.75). Şimdi dilerseniz Mezraa Telliât' ta yapılan arkeolojik kazılar sonucu elde edilen bilgiler hakkında bilgi verelim.

Mezraa Telliât, Yakındoğu'da ortaya çıkan birçok Neolitik dönem yerleşim yerinin aksine Çanak-Çömleksiz Neolitik dönemden Çanak-Çömlekli Neolitik döneme kadar sürekli iskana açık olmuştur. Yaşanan bu gelişmenin başlıca sebebi iki devir arasındaki geçişte meydana gelen kuraklıktan, söz konusu bölgenin etkilenmemiş olmasıdır. Bu durum Mezraa Telliât' ı diğer birçok yerleşim yerine kıyasla daha özel kılmaktadır. Yapılan incelemeler sonucu, Mezraa Telliât' ta iki kültür evresi ortaya çıkarıldı. Bunlardan ilki yerleşmenin en üst tabakasında ortaya çıkan Demir Çağı kalıntılarıdır. Bir diğer kültür unsuru ise Neolitik döneme ait olmaktadır. Bölgede yapılan arkeolojik kazılar sonucu Mezraa Telliât' daki tabakalandırma şu şekilde: Yerleşmenin I. evresi Demir Çağı kültürlerini barındırırken. II-V evreleri Neolitik döneme ait unsurları bulundurmaktadır. Bu evrelerden II. evre Çanak-Çömlekli Neolitik dönemi, III. evre Çanak-Çömleksiz Neolitik dönemden Çanak-Çömlekli Neolitik döneme geçiş kültür unsurlarını yansıtmaktadır. Bölgede yer alan IV ve V. evreler ise Geç PPNB dönemine tarihlenmektedir (Coşkunsu, 2019, s.75). Dilerseniz şimdi bu evrelerde ortaya çıkan bulgular hakkında kısaca bilgi verelim.

Mezraa Telliât' ın günümüze en yakın evresi olan I. tabaka Demir çağına aittir. Bu döneme ait üç yapı katı evresi tespit edilmiştir. Söz konusu bu evreler içerisinde yer alan IA evresinde Pers-Ahamenid dönemine ait bir yapı ortaya çıkarılmıştır. Bu yapı yüzeye çok yakın olduğundan dolayı tarımsal faaliyetler nedeniyle fazla tahrip olmuştur. Bahsi geçen yapının altında Demir çağının en önemli kalıntısı olarak kabul edilen IB yapısı bulunmaktadır. Bu tabakada Yeni Asur İmparatorluk dönemine ait olduğu düşünülen bir tapınak ya da saray kompleksi keşfedilmiştir (Karul-Ayhan-M. Özdoğan, 2004, s. 59-60). 2001 yılında tamamı açılan bu yapı, terk edilmeden önce tümüyle boşaltıldığı sadece yapının güney kesiminde birkaç depo küpü bırakıldığı tespit edilmiştir. 2002 yılında

bölgenin taban temizliği sırasında kırık durumda bir tablet keşfedildi. Tabletın kırık parçaları Veysel Donbaz tarafından özenle bir araya getirilmiş ve daha sonra çözümlenmiştir. Bu sayede bahsi geçen kompleksin Yeni Asur İmparatorluk dönemine değil, Yeni Babil Dönemine ait olduğu anlaşılmıştır (M. Özdoğan-Karul- E. Özdoğan, 2011, s.39). Söz konusu kompleks yapı Türkiye’de tam plan olarak ortaya çıkartılan tek örnektir. Ahamenid dönemine ait yapı, IB tabakasında ortaya çıkarılan Yeni Asur-Babil dönemine ait yapıdan oldukça farklı mimari özellikler barındırmasına karşın, bu döneme ait kalıntılar anıtsal nitelikte olup parça halindeki duvarlardan anlaşılmaktadır (Karul-Ayhan-M. Özdoğan, 2004, s. 61). Mezraa Telli’de ta Pers-Ahamenid dönemine ait ortaya çıkan en önemli bulgular arasında pişmiş topraktan heykelciklerdir. Bu heykellerin çoğu çeşitli büyüklükteki at ve atıyla birlikte tasvir edilen süvarilerdir. Atlar genel olarak öne doğru düz uzanan ön ayakları ve kısa arka ayakları ile arkada yer alan küçük bir kuyrukla tasvir edilmiştir. Ender olsa da bazı at heykelciklerin karnında çıkan tek çift ana tanrıça heykelcikleriyle birlikte tasvirleriyle de karşılaşmıştır. Ancak bunların hangilerinin Pers-Ahamenid hangisinin Yeni Asur-Babil Dönemine ait olduğu tam olarak bilinmemektedir (Karul-Ayhan-M. Özdoğan, 2002, s.104).

Mezraa Telli’de ta yapılan kazılar sonucu Demir Çağı ‘nın altındaki (önceki) evrede toprak dolgu kalınlığı yer yer 2 m geçen Çanak-Çömlekli Neolitik dönem izlerle karşılaşmıştır. Bu durum II. evrenin sonunda, Halaf döneminde Mezraa Telli’de sakinlerinin yerleşim yerini terk ettiği ve 4000 ca yıl boyunca da bahsi geçen bölgeyi hiç iskân etmediği anlaşılmıştır. 4.000 yılın ardından bölge ilk defa Demir çağında iskana açılmıştır (Karul-Ayhan-M. Özdoğan, 2001, 133).

Mezraa Telli’de ‘ın II. tabakasını oluşturan Çanak-Çömlekli Neolitik dönem, Yakın Doğunun bilinen en eski çanak çömleği ile başlamış olup Halaf dönemine kadar olan süreci yansıtmaktadır. Bölgede sırasıyla saman katkılı kaba, Arkaik Hassuna, impresso kırmızı astarlı, kırmızı boya bezemeli mallar ile Yakındoğu’nun az bilinen çanak-çömleğinin gelişim safhalarını tam olarak ortaya koymaktadır (Karul-Ayhan-M. Özdoğan, 2001, s. 133). Şimdi dilerseniz Mezraa Telli’de ‘ın Çanak-Çömlekli Neolitik dönem hakkında kısaca bilgi verelim.

Mezraa Telli’de yerleşim yerine ait Çanak-Çömlekli Neolitik dönem kendi içerisinde üç evreye ayrılmaktadır. Bu evrelerden IIA kırmızı astarlı ya da açık renk üzerine kırmızı boya bezemeli çanak çömlek ile belirlenmektedir. Son Neolitik Çağ’ı temsil eden IIA evresi, Hassuna kültüründen Halaf kültürüne geçiş sürecini yansıtmaktadır. Orta Neolitik

Çağ ait olan IIB tabakası, Mezraa Telliat' ın en geniş açılan evresidir. Bahsi geçen bu evre, Proto-Hassuna evresinden gelişkin Hassuna evresine kadar olan süreci temsil etmektedir. Yerleşimin ilk Neolitik Çağ' a tarihlenmesi yapılan IIC evresi ise Mezraa Telliat' da 700 m²' lik bir alanı kaplayarak, Demir Çağından sonra açılan en geniş tabaka olmaktadır. Söz konusu evre Çanak-Çömleksiz Neolitik Çağ' dan Çanak-Çömlekli Neolitik döneme geçişi ve çanak-çömleğin ilk yaygınlaşma sürecini yansıtmaktadır (Karul-Ayhan-M. Özdoğan, 2002, s. 110). Bahsi geçen devirdeki çanak-çömlekler az olmasına karşın bu dönemdeki çanak-çömlekler, çok kaba ve ilkel bir yapıda olup torba biçimli dar ağızlardan oluşmaktadır (Karul, 2003, s.528). Mezraa Telliat 'ın IIC evresine ait mimari yapılar ise oldukça iyi korunmuş durumdadır. Nitekim bu yerleşim yerindeki AB yapısı, Çanak-Çömlekli Neolitik dönemin başlangıcı olarak kabul edilmektedir (Karul-Ayhan-M. Özdoğan, 2002, s. 110). Dilerseniz şimdi bu yapı hakkında bilgi verelim.

Yerleşmenin güneybatı kesiminde inşa edilen bu yapı, dikdörtgen planlı olup 36 m² 'lik bir alana yayılmıştır. AB yapısının Güney güneydoğu-kuzey kuzeydoğu yönündeki duvarı 7,25 metre olup batıdaki duvarı ise 5 metre uzunluğundadır. Söz konusu yapının güneybatı kesimindeki höyük, yamaç eğimi nedeniyle aşınmaya yüz tuttuğu için yüzeye çok yakın bir yerde durmaktadır. Aşındırma sebebiyle bu bölgedeki duvar uzunluğu tek taş seviyesinde olup aşındırmanın daha az olduğu doğu yapısında ise duvarların uzunluğu 1 metreyi bulabilmektedir. Söz konusu yapının duvarları yükseldikçe kullanılan taşlar daha küçük boyutlu olmuş ve buna bağlı olarak yapının üst duvarları daha ince bir hal almıştır. İnce taşların kullanılması muhtemelen çatıyı oluşturan direklerin taşınması ile ilgili olmalıdır. Nitekim yapının kuzey duvarı dışında yaklaşık 25 cm çapında iki direk yeri tespit edilmiştir. Tespit edilen direk izleri arasında 1 m aralık ve 1 m uzaklık bulunmaktadır. Ayrıca direk yuvalarının iç çeperinde ahşap direği destekleyecek yassı taşlarla karşılaşmıştır. Bölgede mimari yönden dikkat çeken bir diğer husus ise yapının, farklı duvarlarının farklı taşlarla inşa edilmiş olmasıdır. En az üç sıradan oluşan bu duvarın, batı kısmında amorf büyük taşlar kullanılırken, kuzey ve bölme duvarında altta düzgün taşlar, kesme taşlarla inşa edilmiştir. Güney duvarında ise daha keskin ve büyük taşlar birbirlerine alıştırılarak kullanılmıştır. AB yapısının doğu kesiminde bir fırın bulunmaktadır. Yüksek olasılıkla yapının, bu kesimde sonlandığı düşünülmektedir. Önceden planlanarak inşa edildiği anlaşılan bu yerleşim yeri, bölge halkı tarafından terk edilmeden önce içine mermer kaplar gibi eşyalar bırakılmış ve ardından içi toprak ile

doldurulmuştur. Bu durum onların bir anlamda yapıyı ölü gibi gördükleri şeklinde yorumlanmıştır (Karul, 2003, s.526-531).

Çanak-Çömleksiz Neolitik dönemde insanlar, yabani bitki-hayvanları kültüre almaya başlamış ve Çanak-Çömlekli Neolitik dönemde ise çiftçiliğe dayalı bu yaşam biçimi tam manasıyla kurumsallaşmaya başlamıştır. Ancak bu iki dönem arasındaki geçişte yaşanan gelişmeler adeta bir sır perdesi haline gelmiştir. Gerçekten de Neolitik döneme ait birçok bilginin elde edildiği Yakınoğu bölgesinde, çoğu Neolitik dönem yerleşim yeri, Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönemden Çanak-Çömlekli Neolitik döneme geçişi esnasında terk edildiğinden dolayı bu sürecin tam manasıyla nasıl gerçekleştiği ne yazık ki bilinmemektedir. Ancak Mezraa Telliati' nın PPN-PN geçiş dönemine ait dolgu kalınlığı, şimdilik hiçbir kazı yerinde hiç bu kadar iyi korunmadığından (M. Özdoğan-Karul-E. Özdoğan, 2011, s. 50) dolayı başta Mezraa Telliati olmak üzere bazı ender yerleşim yerleri sayesinde bu bilinmezlik perdesi bir nebze de olsa aralanmaktadır. Şimdi dilerseniz Çanak-Çömlekli Çanak Çömleksiz Neolitik Geçiş süreci hakkında bilgi verelim.

Mezraa Telliati 'nın III. tabakasını oluşturan, PPN-PN geçişi sürecine ait dört evre tespit edilmiştir. Bu döneme ait çalışmalar 2001 yılında diğer ikisi ise önceki yıl başlayan üç açma birimiyle sürdürülmüştür. Geçiş dönemine ait evler küçük ahşap kulübelere oluşmaktadır. Nitekim yapılan kazılarda genel olarak bol küllü kurşuni renkte bir dolguya sahip alan tespit edilmiş ve bu da ahşabın ne denli yoğun kullanıldığını anlaşılır kılmaktadır. Bu dolgu 2002 yılında kaldırıldıktan sonra bazı taş dizinleri ile yapıları taban izleriyle karşılaşılmıştır. Bölgede gerçekleştirilen 21 E açmasında çukur tabanlı ocaklar ortaya çıkmış, bu ocakların bir benzeri de 23 G açmasında da karşılaşılmıştır. Çukur tabanlı ocaklar, 60-70 cm uzunluğunda 30 cm eninde olup kenarları yuvarlatılmış söbemsimsi biçimdedir. Yanmamış kerpiçten oluşan bu ocakların içi yanık kül ve küçük taşlarla ağzına kadar doldurulmuştur. Bu yüzden bunların gerçek bir ocağa ziyade ısıtma taşlarının elde edildiği ateş çukurları olduğu düşünülmektedir. Genel olarak bakıldığında alanın belli işlerin gerçekleştirildiği bir avlu işlevi taşıdığı anlaşılmaktadır (Karul-Ayhan-M. Özdoğan, 2003, s.164-165; M. Özdoğan-Karul-E. Özdoğan, 2003, s. 238; M. Özdoğan-Karul-E. Özdoğan, 2011, s.44).

PPNC-PN geçiş dönemine ait üst tabakalarda küçük çanak-çömlek parçaları çok ender olarak karşımıza çıkmaktadır. Devrin çanak çömlekleri, mineral katkıları olup özenle yapılmış, parlak açık kahverengi mallardan oluşmaktadır. Buna karışın bir üst evredeki çanak çömlekler daha özensiz bir yapıdadır. Mehmet Özdoğan vd. bu durumu, ilk çanak

çömleklerin Mezraa Telliat' a ithal edilen malları muhafaza etmek amacıyla geldiğini yani bölgedeki ilk çanak-çömleklerin ithal yoluyla geldiğini savunmaktadır. Nitekim PPN-PN geçiş dönemin daha alt evrelerinde herhangi bir çanak çömlek iziyle karşılaşılması bu görüşü destekler niteliktedir (M. Özdoğan-Ayhan-Karul, 2002, s.111; M. Özdoğan-Karul-E. Özdoğan, 2011, s.51).

Mezraa Telliat 'ın en erken evreleri Geç PPNB (yani PPNC) dönemine ait olup bölgede üç tabaka tespit edilmiştir. Bu evrede açılan alanın sınırlı olması ve bazı yapıların durumu nedeniyle kalıntıların yapısı ne yazık ki henüz bilinmemektedir. Geç PPNB nin en alt tabakasında sadece bölme duvarlı yapılar bulunmaktadır. Bu yapıların üzerinde yer alan binalar, kerpiçten oluşup boyutları da düzensizdir. Söz konusu bu yapıların tabanları preslenmiş killi toprakla hazırlanmış olup dış duvarların yapımı için yine kerpiç kullanılmıştır. Bahsi geçen bu kerpiçler, bloklar haline getirilerek yapılardaki yerini almıştır. Ayrıca bu yapıların dış duvarlarını desteklemek amacıyla taşlar da kullanılmıştır. Devrin sonuna doğru bağımsız taş temeller de görülmeye başlanmıştır (Matthiae-Pinnock-Nigro-Marchetti, 2010, s.475-476).

Geç PPNB dönemine ait en önemli yapı ise Çevre Duvarıdır. Bahsi geçen bu yapının ilk kullanımı Çanak-Çömleksiz Neolitik dönem olmasına rağmen söz konusu yapının en son kullanımının hangi devir olduğu ne yazık ki henüz bilinmemektedir. Çevre Duvarı yapısıyla ilk defa 1999 yılında 18 D açmasıyla karşılaşmış, kazılar o dönem için henüz yeni olduğundan dolayı bu duvarın üzerinde durulmamıştır. Ancak 18 D duvar izinin batıya doğru kule veya burç gibi geniş bir kıvrım yapması ve bunun batısında kazılan 15 metrelik alanın yerleşim dolgusuyla karşılaşılması, o dönem için çözümsüz kalmıştır. 2002 yılında yapılan çalışmalarda 18-19 D açmaların kuzeydoğu-güneybatı yönüne uzanan bozuk bir duvar iziyle rastlanmış, daha iyi bilgi elde etmek için açılan 20 D açmasında ise güneybatı uzantısı ile karşılaşmıştır. Yapılan çalışmalar sonucu, Çevre duvarının üç yenilenme evresi olduğu ve her yenilenme evresinde duvarın biraz daha batıya kaydığı tespit edilmiştir. Bahsi geçen yapının en son kullanımında eski duvar ile onun batısında koşut olarak uzanan duvarın arası doldurulmuş ve “sandık duvar” tekniğine uygun bir kalınlık elde edilmiştir. Yapının Fırat Nehrine bakan batı yüzü ise çay taşlarını kullanmak suretiyle glasi şeklinde eğimli yapılmıştır. Çevre duvarın ikinci yenilenme evresinde, glasi (hafif eğimli düzlükler) için özellikle konglomera türü kayalar bilinçli olarak getirilmiş ve şev yüzü bu kayalarla kaplanmıştır (M. Özdoğan-Karul-E. Özdoğan, 2003, s.239).

Çevre duvarının dışında 20 C açmasında, önce 2 metrelik bir sondaj açılmış ardından da bu sondaj çalışması 4 metre derinleştirilmiştir. Yapılan sondaj çalışmasıyla başlangıçta tanımsız bazı duvar izleriyle karşılaşmıştır. Daha sonra 20 D açmasında sözü edilen çevre duvarının etrafında geniş ve derin bir hendeğin var olduğu düşünülen dolgulara girilmiştir. Art arda ince ve düzgün katmanlardan oluşan bu dolgu, sonraki dönemlerde işlevini yitirmesiyle birlikte çöplük olarak kullanılmıştır. (M. Özdoğan-Karul-E. Özdoğan, 2003, s.239; M. Özdoğan-Karul-E. Özdoğan, 2011, s.47).

Çevre duvarı Yakınoğu'da ilk defa Mezraa Telliat' la birlikte ortaya çıkan bir yapı olmayıp daha önce Jericho/Eriha, Bedia, Ba'ja, Halula, Magzaliyah gibi yerleşim yerlerinde varlığı bilinmekteydi. Yakınoğu' da sayıları altıya ulaşan bu yapıların, hangi amaç doğrultusunda inşa edildiği kesin olarak bilinmemektedir. Ancak bahsi geçen bu yapıların, askeri amaçlı savunma duvarları, sembolik kült yapıları veya sellere karşı set duvarı oldukları konusunda farklı araştırmacılar tarafından değişik görüşler bulunmaktadır. Mezraa Telliat' ın çevre duvarının hangi amaç doğrultusunda inşa edildiği kesin olarak tespit edilirse, Yakınoğu' daki diğer çevre duvarlarının hangi amaçla inşa edildiği öğrenilebilir. Nitekim Mezraa Telliat' daki duvarın dış yüzeyleri Magzaliyah' ta yer alan çevre duvarı ile birebir benzerken, yapının önündeki hendek ise Eriha/Jericho hendeğini anımsatmaktadır (M. Özdoğan-Karul-E. Özdoğan,2011, s.51-52).

Mezraa Telliat' ın Neolitik döneme ait tabakalarında hayvan kemikleri vs. bakımından fakirdir. Bölgede tanımlı çöplük alanlarıyla karşılaşılması sebebiyle araştırmacılar, Neolitik dönem insanların çöplerini Fırat Nehrine atmış olabileceği üzerinde durmaktadır. Nitekim bu evrelerde çevre duvarı halen önemini koruduğundan dolayı temiz tutulmuştur. Ancak zamanla önemini yitiren bu alan, önceki dönem tabakalarında hiç karşılaşılmayan hayvan kemikleri, kırık alet parçaları, yongalanmış kurs, yarı işlenmiş çakmaktaşıları vb. birçok kalıntıyı barındıran bir çöplüğe dönmüştür. Bu durum Mezraa Telliat sakinlerinin besinlerine aldığı yiyecekler hakkında bilgi edinmemizi mümkün kılmıştır (M. Özdoğan-Karul-E. Özdoğan,2011, s.52).

Mezraa Telliat' daki hayvan kemikleri üzerinde yapılan incelemeler 2002 yılından itibaren başlamıştır. Yerleşmede toplamda 16.235 adet kemik üzerinde inceleme yapılmasına karşın, her tabaka aynı miktarda malzeme bulundurmadığından dolayı her evrede farklı oranda malzeme alınmıştır. Nitekim Mezraa Telliat' ın Çanak-Çömleksiz Neolitik dönem katlarında alınan kemik oranının %40,6' sını oluştururken, geçiş dönemine ait incelenen kemik oranı tüm yerleşmenin %41,83 'ünü oluşturmaktadır.

Yerleşmede en az alınan kemik oranı ise %17,55'le Çanak-Çömlekli Neolitik dönem katlarına aittir. Yapılan bu incelemeler sonucu söz konusu bölgede koyun, keçi, sığır ve domuz olmak üzere dört hayvan türü ön plana çıkmıştır. Bu canlılar dışında Mezraa Telli'at' ın besin ekonomisinde az miktarda olsa ceylan, tilki, at, balık da yer edinmiştir (Bertram, 2011, s. 97).

Mezraa Telli'at' ta en çok tüketilen canlı koyun/keçidir. Şimdiye kadar yapılan analizler sonucu, Çanak-Çömlekli Neolitik dönemde keçilerin koyunlardan fazla olduğu tespit edilmiştir. Bilindiği üzere keçiler dağlık ve yüksek rakımlarda yaşamayı seven canlılardır. Ancak Mezraa Telli'at, fazla yüksek olmayan düz bir coğrafi yapıya sahiptir. Çanak-Çömlekli Neolitik dönemde bu canlıların sayısının artması onların evcilleştirilmesinin bir sonucu olmalıdır (Bertram, 2011, s. 98-99).

Mezraa Telli'at' ın tüm evrelerinde koyun ve keçiden sonra en yaygın görülen canlı sığırdır. 2000 yılında yapılan 14 K sondajlarında birçok kemik parçası ele geçirilmiştir. Kemikler üzerinde incelemeler yapan Prof. Dr. Hans P. Uerpmann, bölgede yabani sığırın evcilleştirilme aşamasında olduğunu tespit etmiştir (Karul-Ayhan-M. Özdoğan, 2004, s.69)

Sığırın ardından söz konusu bölgede dördüncü yaygın canlı türü domuzdur. 2001 yılında Çanak-Çömlekli Neolitik katlarında açılan 21 H açmasının AY yapısına ait bir oda keşfedilmiştir. Bu odanın içerisinde yoğun olarak yanmış beş domuza ait iskeletler açığa çıkarılmıştır. İlk belirlemelere göre bu iskeletlerden üçü genç ikisi yarı ergin bireylere aittir (Bertram, 2011, s. 99).

Mezraa Telli'at' ta evcil hayvanların yanı sıra bir de evcilleştirilmeyen canlılar da tüketilmekteydi. Bu canlı gurubu içerisinde ön plana çıkan ceylan avıdır. Bölgede yoğun popülasyona sahip olan bu canlılar, hiçbir dönemde önemli besin proteinini oluşturmamıştır. Ceylanlar, yerleşme boyunca en çok çanak-çömlekli Neolitik dönemde avlanılmıştır (Bertram, 2011, s. 99).

Mezraa Telli'at' ta avlanılan ya da hâlihazırda evcilleştirilen hayvanların, kemikleri üzerinde kasaplık faaliyetleri yürütüldüğüne dair çeşitli izler ile karşılaşılmıştır. Bölgede gerek zanaat faaliyetler gerekse bu tür günlük ihtiyaçları gidermek amacıyla çeşitli aletler yapıldığı bilinmektedir. Mezraa Telli'at, zengin çakmaktaşı yataklarına yakın bir konumda bulunduğundan dolayı yapılan aletlerin büyük bir bölümü çakmaktaşıdan yapılmıştır. Yerleşimde çakmaktaşının çok olması sebebiyle savurgan bir biçimde kullanıldığı da

tespit edilmiştir. Genellikle bir iki sefer kullanıldıktan sonra atılan bu aletler, çoğunlukla yonga ve yonga parçalarından oluşmaktadır. Hatta ihtiyaç anında kadın ve çocuklar tarafından kolayca yapılan ve uzmanlık istenmeyen basit yonga alet tipolojisi de bulunmaktadır. Kazıyıcılar, ok uçları, çentikliler, dişliler, deliciler, kenar parlaklı dilgiler bu alet tipolojisi içinde en çok karşılaşılan alet tipleridir. Nitekim 2000 yılında Mezraa Telliât 'ta yapılan arkeolojik kazılarda toplamda 6406 adet çakmaktaşı incelenmiştir. Bu sayı yerleşimdeki tüm aletlerin oranının %74,77 lik gibi büyük bir bölümünün çakmaktaşıdan oluştuğunu göstermektedir. İncelenen çakmaktaşılarının 4790' ı debitaaj oluştururken 1616 tanesi ile alet yapılmıştır (Coşkunsu, 2001, s. 175; Coşkunsu, 2002, s.144; Coşkunsu, 2019, s. 76).

Mezraa Telliât ' ta az miktarda da olsa obsidiyen kullanıldığı bilinmektedir. 1999 yılı kazı sezonunda toplamda 722 adet obsidyen bulunurken, 2000 yılı kazı sezonunda 964 adet obsidyen incelenmiştir. Yapılan kazılarda obsidyenin yongalama olarak çok az olması sebebiyle, yerleşime önceden hazırlatılarak getirildiğini yani obsidyenin, Mezraa Telliât ' a ithal yoluyla geldiği düşünülmektedir. Bu hammadde genel olarak Bingöl, az bir miktarda ise Van, Nemrut ve Kapadokya yataklarından getirilmekteydi. Bu durum Mezraa Telliât 'ın Doğu Anadolu ve Kapadokya ile uzak mesafeli ticari ilişkiler kurduğuna dair arkeolojik delil olarak gösterilmektedir (Coşkunsu, 2001, s.177; Coşkunsu, 2002, s.143-144; Coşkunsu, 2019, s.75).

Tell Seker el-Aheimar

Suriye'nin Hassake şehrinin 45 km kadar kuzeybatısında ve Tell Tamor kasabasının ise yaklaşık 7 km batısında yer alan bu höyük, Habur Nehri' nin taşkın yatağından 11 metre yükseklikte olup 4,5 hektarlık (300x180 metrelik dikdörtgen) bir alana yayılmıştır (Nishiaki, 2007, s.117). Suriye ve Irak'ın Cezire ovasına kadar bilinen bu en büyük Neolitik dönem yerleşim yeri, ilk defa 1991 yılında Fransız-Japon karma bir araştırma ekibi tarafından, Yukarı Habur Bölgesinin Batı bölümünde gerçekleştirilen kapsamlı incelemeler sonucu keşfedilmiştir (Nishiaki,2011b, s. 457). 2000-2010 yılları arasında Tokyo Üniversitesi' ndeki bir ekip, Tell Seker el-Aheimar kazılarını toplamda onbir kazı sezonu olarak gerçekleştirmiştir (Nishiaki, 2021, s.2). Yukarı Habur bölgesinde arkeolojik kazı yürütmenin altında yatan temel sebep, Kuzey Mezopotamya bölgesinde, çanak-çömleğin nasıl ve ne zaman ortaya çıktığı konusundaki birtakım belirsiz soruları cevaplandırma gayesidir. Tokyo Üniversitesi tarafından gerçekleştirilen arkeolojik

kazılar, bu kültürel bölgede, Geç PPNB tabakasından Proto-Hassuna evresine kadar sürekli bir iskân gerçekleştiğini kanıtlamıştır. Gerçekten de bahsi geçen bölge kazıları sayesinde, ilk kez Suriye'nin Habur havzasında büyük ölçekli bir Geç PPNB yerleşim tabakası ortaya çıkarıldı. Tell Seker el-Aheimar, PPNB evresinden Proto-Hassuna evresine kadar sürekli iskana açık (Nishiaki, 2005, s.55-56; Portillo-Albert-Kadowaki-Nishiaki, 2010, s.20; Nishiaki, 2011a, s. 61-63) olduğundan dolayı söz konusu bölge, yalnızca çanak-çömleğin üretimi hakkında bilgi vermeyip Proto-Hassuna kültürün başlangıcına ve gelişimine de ışık tutmaktadır. Nitekim bölgede yapılan kazılar sonucu, çanak-çömlekli Neolitik dönemin Proto-Hassuna evresine ait gelişim aşamaları tam stratigrafik değerlendirilmeleri ile belgelenmiştir. Buna göre; şimdiye kadar hiç bilinmeyen bir Çanak-Çömlekli Neolitik dönem aşamasının varlığı tespit edilmiştir. “Pre” Proto-Hassuna olarak adlandırılan bu dönem, Yukarı Mezopotamya'nın en eski çanak-çömleğinin uzun süreli temsilcisi durumunda olmuştur (Nishiaki, 2005, s.55-56; Nishiaki, 2011a, s. 61-63; Nishiaki, 2012, s. 31).

Tell Seker el-Aheimar' da yürütülen arkeolojik kazılar sonucu, höyüğün tamamının beş alana (A-E sektöre) ayrıldığı ve buna rağmen, Neolitik dönem yerleşim yerlerinin benzer kültürel ilişkiler sürdürmeye devam ettiği anlaşılmıştır. Bahsi geçen bölgedeki sektörlerin tamamında, 7 metreye varan dolgu kalınlığı ile zengin Neolitik kültür yatakları ön plana çıkmaktadır. Ayrıca gerçekleştirilen kazılarda yalnızca A, C ve E sektörlerinde ana toprağa inilmiştir (Nishiaki, 2005, s. 56).

Tell Seker el-Aheimar yerleşim yerinin 1. tabakası Kalkolitik döneme tarihlenirken, 2. tabakası Çanak-Çömlekli Neolitik dönemin Proto-Hassuna evresine ait olmaktadır. 3-8. evreler “Ön” Proto-Hassuna dönemini yansıtırken 9-20. tabakaları ise Geç PPNB dönemine tarihlenmektedir. Şimdi dilerseniz Tell Seker el-Aheimar' da yapılan kazılar sonucu elde edilen bulgular hakkında kısaca bilgi verelim.

Tell Seker el-Aheimar' ın çanak-çömlekli tabakalarını içeren A sektörü, kendi içerisinde iki kısma ayrılmaktadır. Söz konusu sektörün alt tabakalarında yer alan mimari yapılar daha iyi korunmuş durumdadır. Buna göre A sektörün 9-10. katlarında, bir dizi küçük kare odadan oluşan tauf duvarlı dikdörtgen yapılar tespit edilmiştir (Nishiaki, 2011b, s. 458). Tell Seker el-Aheimar' ın en iyi çanak-çömlek türü, yerleşimin A sektöründe ortaya çıkmıştır. Çoğunlukla bitkisel katkılı olan bu çömlekler, açık renkli hamurdan imal edilmiştir. İzbükey gövdelerden oluşan çanak-çömlekler, plastik ve boya bezemeli kaplar ile karakterize edilmektedir. Tell Seker el-Aheimar' ın en eski çanak-çömlekleri mineral

katkılı olup bu grup seramiklere fazla miktarda bazalt eklendiğinden dolayı çanak-çömlekler; çok ağır, büyük ve kaba bir yapıdaydı. Kısa bir süreliğine de olsa bu seramik gurubu “Bazalt Temperli Mal” olarak anılmıştır. Ancak süreç içerisinde hem bazalt hem de bitki katkılı çömlekler de imal edilmeye başlandı. Sonraki dönemlerde ise yalnızca bitki katkılı çömlekler ortaya çıktı. Bu çömlek gurubu yerini çok sınırlı olmasına rağmen, hiçbir bitki kalıntısı içermeyen küçük ince bir çanak-çömlek gurubuna bıraktı. Sonuç olarak erken dönemlerde kullanılan mineral katkılı çömlekler yerini Proto-Hassuna çömleğine bıraktı (Nishiaki, 2005, s.59,62).

Tell Seker el-Aheimar’ ın B bölümü yerleşimin kuzeybatı kesiminde yer almaktadır. Bahsi geçen yapı, Geç PPNB evresi ile başlayıp “Pre” Proto-Hassuna dönemi ile sonlanmaktadır. Bu döneme ait olan tek mimari kalıntı “Pre” Proto-Hassuna evresinin en alt kısmında yer alan alçılı sıvalı zemin parçalarından oluşan iki konsantrasyondur. Söz konusu yapı geçici bir barınaktan öte geçmemiştir. Ayrıca bölgede çöplük bir alanın varlığını kanıtlayabilecek çeşitli deliller de bulunmaktadır. Nitekim bahsi geçen yerleşim yerinde bolca hayvan kemiği ve Neolitik döneme ait çeşitli nesneler içeren bir kül tabakası tespit edilmiştir. (Nishiaki, 2011a, s.62).

Bölgenin en geniş yüzey açması olan C sektörüne ait mimari yapılar, E 10-E 13 karelerinde ortaya çıkmıştır. Tell Seker el-Aheimar ‘ın 11. katında dört adet ve 4 X 12 metrelik (D 11 ve D 12 karelerinde) bir sondaj çalışması yapılmıştır. Yapılan bu sondaj çalışmaları sonucu ana toprağa ulaşılmıştır. Buna göre; yerleşimin E13 tabakasında bir meydan gün yüzüne çıkarılmıştır. E13 Meydanı olarak da adlandırılan bu yapının mimari planı, 2008 yılı kazı sezonunda belirlenmişti. Buna göre söz konusu yapı, uzun bir doğu-batı eksen ve doğuda bulunan açık bir alan ile dikdörtgen kerpiç yapı kompleksinden oluşmaktaydı. Önce cariler için inşa edildiği anlaşılan güney külliyesinde doğu duvarına bağlı bir su gideri tespit edilmiştir. Kuzeydoğu yönünde 10-30 metre kadar genişliğinde ve 4 metre uzunluğunda olan bu drenaj, doğu duvarına giren kanal gibi alçı ile sıvanmıştır. Ayrıca söz konusu bölgenin kuzey kompleksi durumunda olan güneydeki iki alt dar oda, muhtemelen depolanma tesisleri olarak hizmet vermekteydi (Nishiaki, 2011a, s. 63).

Tell Seker el-Aheimar’ ın C tabakasında ortaya çıkan en dikkat çekici yapı bir su kuyusudur. Söz konusu bu yapı, E-12 Meydanın 13. tabakasında keşfedildi. Yapılan radyokarbon ölçümlerine göre; M.Ö 7000 yılına tarihlenen bu su kuyusu, terk edilmeden önce gömülmüştür. Gerçekten de yapının üst kısmında bol miktarda hayvan kemiği, alçı sıvalı taban parçaları, çakmaktaşı ve obsidyenin ele geçirilmesi, 13. tabakada bir çukurun

açıldığı ve üsteki çukurun da çöplük olarak kullanıldığını göstermektedir. Yukarı Mezopotamya' nın bilinen bu en eski su kuyusu, yalnızca toplumun tatlı su ihtiyacını karşılamamıştır. Çünkü söz konusu bu yerleşim yerinin yakınlarında Habur Nehri bulunmaktadır. Ancak nehir suyunun kirlenmesi durumunda, büyük hayvan sürülerini ve yoğun nüfusa sahip olan bölgeyi ciddi bir endişe sarabilmektedir. Böyle bir olay karşısında yerleşmenin diğer sektörlerinde de su kuyusunun varlığı aranmalıdır. Bilindiği üzere yerleşimde yalnızca tek bir su kuyusu bulunmaktadır. Bahsi geçen yapı, muhtemelen birtakım ritüelleri ya da törenleri yerine getirmek amacıyla inşa edilmiş olmalıdır. Nitekim yapılan etnografik çalışmalar sonucu, dünya genelinde geleneksel (ve endüstriyel) toplumlar arasında kuyularda ritüel uygulamasının var olduğu tespit edilmiştir. Tell Seker el-Aheimar' da. Devasa büyüklükte toplamda sekiz adet ele geçirilen delikli öğütme taşın altı tanesi, bu kuyunun içerisinden çıkartılmıştır. Söz konusu öğütme taşın yanı sıra, bir adet kaymaktaş kayası ve sekiz öğütme taşı daha (iki adet havaneli, iki el taşı, iki dövme taşı, iki çanak-çömlek) kuyudan çıkartılmıştır. Kuyudan çıkartılan öğütme taşlarının tamamının hala kullanılabilir durumda olması, kaymaktaş kayasının da bilinçli bir şekilde atıldığı düşünülmektedir. Kuyunun içerisinde yer alan bu nesnelerin kazara düşürme ya da çöpe atmaktan ziyade kasıtlı atıldığına dair birtakım izlenimler mevcuttur. Bunlardan ilki stratigrafik konum: kuyuya atılan taşların mevsimsel ya da özel törenlerde veya diğer zamanlarda tekrarlanan uygulamalarla atılmış olmasıdır. Ayrıca kuyuya dökülen tüm taşların çamurlu doğal çökeltilelerle çevrelendiği ve en alttaki boşaltma birimi kuyunun dibine çok yakın bir yerde bulunduğu tespit edilmiştir. Bu da boşaltımın kuyunun kullanımı sırasında yapıldığı anlaşılmaktadır. Tüm bu bilgiler bölge halkının bu kuyuya farklı bir anlam yüklediğine dair arkeolojik delil olarak gösterilebilir (Nışiakı, 2021, s.1-9).

Tell Seker el-Aheimar 'ın 15. tabakasında ortaya çıkan E-10 meydanı, Geç PPNB mimarisinin her seviyede tutarlı bir yerleşim planına sahip olduğunu göstermiştir. Üç kompleksten oluşan bu meydan, doğu yönünde, E-11 meydanının yanında yer almaktadır. Meydanın güneybatı köşesinde, kuzey-güney yönüne uzanan bir duvarla sınırlanan seki benzeri bir yapı bulunmaktadır. Yapının diğer bölümünü oluşturan Kuzey kompleksi, zemin alçı ile sıvanmış olup en az iki dikdörtgen odadan oluşmaktadır. Kompleksin bu alanı muhtemelen mutfak işlevi üstlenmiştir. Nitekim söz konusu alanda bankların üstünde dere taşları üzerinde inşa edilmiş dört adet benzer fırın ile karşılaşılmıştır. NS duvarına bağlı olan bu fırınlar, yaklaşık 10 cm yüksekliğe sahip olmaktadır. Kompleksin

diğer iki yönü ise dar bir açık hava mekânı özelliği göstermekle beraber, güneydoğu külliyesinde en az üç adet dikdörtgen oda tespit edilmiştir (Nışiaki, 2011a, s.64).

Tell Seker el-Aheimar' ın 16 ve sonraki tabakalardaki mimari kalıntılar genel olarak dikdörtgen planlı ve zemini ise alçı ile sıvalı, iyi inşa edilmiş binalardan oluşurken (Nışiaki, 2011a, s. 65), yerleşimin 17. tabakası için aynı şeyleri söylemek mümkün değildir. Nitekim 17. tabaka ve onun aşağısındaki tabakalarda belirgin bir mimari izleriyle karşılaşılmamış, yalnızca seyrek parke taş döşemeli zeminler ve dar pise duvarları olan daha küçük binalar bulunmaktadır. Ayakta kalan herhangi bir mimari yapının bulunmamasına karşın, bu tabakada çok sayıda fırın çukuru ve şömine tespit edilmiştir. Bu yüzden yerleşmenin bu seviyesinin açık hava etkinliklerinin yapıldığı düşünülmektedir (Nışiaki, 2012, s. 36).

Tell Seker el-Aheimar kazılarının en erken tarihli tabakalanması C ve E sektörlerine ait olmaktadır. Arnavut kaldırımı bir platform üzerinde yer alan bu tabanlar, çamurla sıkıştırılmıştır. Birbirine paralel birkaç odadan meydana gelen bu evler, içerisinde çok sayıda yanmış kaya buluntuları ve çukur biçimli dikdörtgen fırınlarıyla ilgi odağı olmuştur (Nışiaki, 2005, s. 57). Bahsi geçen tabakalar, Geç PPNB dönemine ait en gözde mimari yapıları da bünyesinde barındırmıştır. Nitekim her iki yönde 4-5 metre uzanan bu odalar, dikdörtgen planlı olup zemini ise çamurla sıvanmıştır. Ayrıca birbirine çok benzeyen ancak daha küçük odalardan meydana gelen binalar da bulunmaktadır. Tell Seker el-Aheimar mimari yönde, Diyarbakır sınırları içerisinde yer alan Çayönü höyük 'ün PPNB evleriyle büyük benzerlik taşımaktadır. Nitekim Tell Seker el-Aheimar' ın üç seramikli evresi, Arnavut kaldırımı mimari yapı, hücre planlı yapı ve hücre planlı yapı/Geniş odalı yapı ile karşılaştırılabilir (Nışiaki, 2005, s. 57).

Yerleşimin E sektöründeki kazıları 2000-2005,2008 yılları arasında gerçekleştirilmiş olup bu süre zarfında toplamda 160 m² 'lık bir alan kazılmıştır. Sektördeki mimari yapılar, yalnızca “Pre” Proto-Hassuna kültürünün yer aldığı katlarda kendini göstermiştir. E sektöründe, DB yönünde uzanan ve en az üç kez yenilenme evresi geçirmiş bir pise duvarı bulunmaktadır. Kuzey kazı sınırına kadar devam eden bu duvar, dikdörtgen planlı olup zemini ise alçıyla sıvanmıştır. Burada alçı astarlı yuvarlak bir leğen ve yine alçı astarlı bir su gideri bulunmaktadır. Bu mimari tabakanın altında rengi sarımsı kahverengi, kahverengi, beyaz ve siyah arasında değişen bir dizi kül tabakası ve hayvanlara ait kemik parçaları tespit edilmiştir. Anlaşıldığı üzere bu bölüm bir çöplük alanı işlevi üstlenmiş durumdadır (Nışiaki, 2012, s. 36).

Tell Seker el-Aheimar’ da yapılan araştırmalar sonucu, en az beş farklı türde çakmaktaşı kullanıldığı tespit edilmiştir. Kullanılan bu akmaktaşları arasında mavimsi gri çakmaktaşı, benekli kahverengi çakmaktaşı, sarımsı kahverengi çakmaktaşı, koyu kahverengi çakmaktaşı ve pembe çakmaktaşı yer almaktadır. Bahsi geçen bu akmaktaşları yerleşim boyunca aynı miktarda kullanılmamış olup farklı bir dağılım sergilemişlerdir. Nitekim koyu kahverengi çakmaktaşı, pembe çakmaktaşı, sarımsı kahverengi çakmaktaşı, yerleşimin PPNB evresinde yaygın olarak görölürken, benekli kahverengi çakmaktaşı, çanak-ömlekli Neolitik dönem katlarında daha çok karşımıza çıkmaktadır. Bölgede varlığı tespit edilen mavimsi gri çakmaktaşı ise tüm yerleşim boyunca bol miktarda kullanılmıştır. Mavimsi gri akmaktaşların, diğer akmaktaşlarına oranla bu denli çok kullanılmasıdaki temel etken bahsi geçen akmaktaşın yerel olması yatmaktadır. Tell Seker el-Aheimar ‘da akmaktaşın yanı sıra obsidyen kullanıldığı da tespit edilmiştir. Özellikle yerleşimin PPNB evresinde yaygın olarak kullanılan obsidyen, ithal yoluyla bu bölgeye gelmektedir. Devrin insanları, bu hammaddeleri çeşitli aletler yapmak amacıyla kullanmış ve bu sayede birtakım ihtiyaçlarını gidermeye çalışmıştır. Gerçektende bölgede, çakmaktaşından yapılmış 3449 parça dahil olmak üzere totalde 6735 adet yonga taş alet ele geirilmıştir (Nışiakı, 2005, s.62). Ayrıca bölgede çıkarılan konik mermi biçimli çekirdeklerin varlığı, Yukarı Habur kúltürünün Güneydoğu Anadolu ve Batı Anadolu bölgesinden ayrıldığını göstermektedir.

Çatalhöyük

Konya ‘nın 52 km güneydoğusunda, çamura ilçesinin de 12 km kuzeyinde Küçükköy sınırları içerisinde yer alan Çatalhöyük, 13,5 hektarlık alana yayılan bir höyüktür. Farklı yükseltilere sahip iki tepenin atal şekline sahip olmasından dolayı bölge, Çatalhöyük olarak anılmıştır. James Mellaart, Neolitik dönemin yalnızca Bereketli Hilal Bölgesi’nde ortaya çıkmadığını, farklı bölgelerde de ortaya çıkabileceğini düşünen bir bilim insanıydı. Bu görüşünü kanıtlamak amacıyla 1951-1958 yılları arasında David French ve Alan Hall birlikte Orta Anadolu’ da yaptıkları yüzey araştırmaları sonucu Çatalhöyük’ü tespit etmişlerdir. İlk defa James Mellaart ‘ın başkanlığında başlayan bölge kazıları, 1961, 1962,1963 ve 1965 yıllarında olmak üzere toplamda dört yıl sürmüştür. Söz konusu dönemde yapılan çalışmalar sonucu, hepsi farklı zeminlerde yer alan toplam 160 bina tespit etmiştir (Hodder, 2014, s.7). Mellaart ‘ın yapmış olduğu arkeolojik kazılardan sonra, bölgede yaklaşık 30 yıl boyunca herhangi bir kazı yapılmamıştır. Çatalhöyük kazıların ikinci dönemi James Mellaart ‘ın öğrencisi Prof. Dr. Ian Hodder başkanlığında

1993-2018 yılları arasında yapılmıştır. Hodder' in ardından Çatalhöyük kazıları, 2018-2019 yıllarında Ege üniversitesi Prehistorya ve Ön Asya Arkeoloji Anabilim Dalı Öğretim Üyesi Çiler Çilingiroğlu başkanlığında yapılmıştır. 2020 yılına gelindiğinde ise Çatalhöyük kazı başkanlığını, Ali Umut Türkcan devralmıştır (Halaç-Sarıaydın-Karaçor, 2021, s. 1509-1510).

Çatalhöyük' te yapılan arkeolojik kazılar sonucunda, bölgedeki en erken yerleşim 9400 yıl önce yani Neolitik dönemde tarihlenmektedir. 2000 yıl boyunca aralıksız bir şekilde iskân edilen Çatalhöyük, “doğu”- “batı” olmak üzere iki höyükten meydana gelmektedir. Bu yerleşimlerden biri olan Doğu Çatalhöyük MÖ 7400-6200 yıllarında, Batı Çatalhöyük ise MÖ 6200-5200 yılları arasında iskân edilmiştir (Uyanık-Berk, 2016, s. 8). Dönemin Çarşamba nehrinin bir kolu, bu iki höyüğü birbirinden ayırmıştır. Doğu höyük Neolitik dönemde iskân edilmiş ancak zaman içinde bölgeden göç eden insanlar, Çarşamba nehrinin tam karşısında yer alan bölgeyi kurmuş ve oraya (Batı Çatalhöyük) yerleşmiştir. Batı Çatalhöyük ise Erken Kalkolitik döneme ait bir yerleşim yeridir (Marciniak, 2019, s. 58).

20-25 metre genişliğinde ve dikdörtgen bir plana sahip olan Çatalhöyük evleri, taş temelsiz olup tek katlı yapılardan oluşmaktadır. Kerpice bol saman katılarak yapılan bu evler, günümüz Anadolu evleri ile benzerlik göstermektedir. Çatalhöyük evleri, bir arının petek kovası gibi birbirine göz göz bitişik bir şekilde inşa edilmiştir. Söz konusu evlerde kapı-pencere olmamasına karşın damdan açılan bir delikle merdiven vasıtasıyla giriş-çıkış sağlanılabilmektedir. Damda yer alan açıklık hem kapı hem baca hem de evlerin aydınlatılmasında önemli bir işlevi görmekteydi. Çatalhöyük' te sokak yok ancak halk damları müşterek bir şekilde kullanılmaktaydı. Bu yönüyle Çatalhöyük doğal bir sur görüntüsüne sahip olmaktadır. Bu sur sistemi sayesinde bölgede herhangi bir yağma izi ile karşılaşılmamıştır (Lloyd, 2007, s. 23; Uyanık-Berk, 2016, s.9-10; Marciniak, 2019, s. 57; McGregor, 2021, s.34). Çatalhöyük ‘teki evlerin yer döşemeleri yumuşak bir zemin üzerine inşa edilmiş ve sürekli yenilenmesi gereken bir kireçli alçı ile sıvandığından dolayı evlerin sürekli yenilenmesi gerekiyordu. Bu durum evler ilgili birçok ayrıntıya sahip olmamızı sağlamıştır (Hodder, 2014, s. 17). Söz konusu bölgedeki evler, ana bölüme ek olarak kiler veya gıda üretiminde kullanılmak üzere 1-3 arasında değişen ek odalara sahipti. Bu odalar arasında geçişi sağlayan aralıklar bulunmaktadır. Mutfakta yer alan ocaklar, fırınlar ve kil topları yemek pişirmek amacıyla kullanılmaktaydı (Marciniak, 2019, s. 57). Bu durum her hanenin en azından belli bir yere kadar kendi kendine

yetebilen ekonomik birimlerden meydana geldiğini düşündürmektedir. Çatalhöyük' ün ana yaşam birimleri kuzey ve güney olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Bunlardan kuzey kısmında zemin boyunca uzanan bir platform yer almaktadır. Oturmak, uyumak ve dinlenmek için kullanılan bu platformun altında, gömü bedenler yer almaktadır. Erkek bedenleri en doğudaki platformun altına gömülürken, kadınlar, onun batısındaki platformlara gömülmektedir. En batıda yer alan platformun altına ise hem kadın hem de erkek bedenlerine rastlamak mümkündür (Der, 2017, s. 87-88; McGregorlar, 2021, s. 34). Platformun altında yatan bireylerin kafatası bulunmamaktadır. Ölen bedenlerden kafatasının alınması Çatalhöyük' e özgü bir durum değil, bu durum Eski Yakındoğu toplumlarında, Anadolu, Suriye, İsrail, Ürdün' de çok yaygın bir uygulama olarak karşımıza çıkmaktadır (Özbek, 2005, s. 128). Özellikle Diyarbakır Çayönü yerleşim yerinde kafatasların bir arada toplandığı ve Kafataslı yapı olarak adlandırılan bir yapı dahi bulunmaktadır. Bilim insanları, platform altına gömülen bireylerin konutlarda yaşayanların akrabaları olduğunu düşünmekteydi. Ancak yapılan DNA araştırmaları, bu kişilerin birbiriyle bir akrabalık bağının olmadığını ortaya koymuştur (Karul, 2019, s.42). Çatalhöyük' e ait mezarlarda; minyatür yeşim taşından balta, cilalı taştan yapılan topuz başları bulunmasına karşın, ölü hediyeleri arasında hiç kilden heykelcikler ve çanak-çömlek ile karşılaşılmamıştır. Bazı mezarlarda kırık çanak-çömleklerin bulunması, kesin olmamakla beraber mezara atılan toprağa karışmış parçaların olabileceği düşünülmektedir (Hodder, 2014, s.50-51). Ana yaşam birimlerinden bir diğeri olan güney kısmında ise, pişirme topları, ocak ve fırın bulunmaktadır. Bu yüzden güney kısım, kuzeye oranla çok pis ve çöplük denebilecek bir potansiyele sahiptir (Der, 2017, s. 87-88;). Hodder, bazı evlerin arasında aralık bırakılmasının nedeni söz konusu çöplerin atılmasını sağlamak olduğu düşünülmektedir.

Çatalhöyük 'teki evlerin içi beyaz alçı sıvanmış, evlerin beyaz renkle sıvanmasının birden çok nedeni bulunmaktadır. Bunlardan biri, damdan açılan delikten içeriye olabildiğince aydınlatılmasını sağlamak, bunun için beyaz renk ışığı yansıtma konusunda ideal bir seçimdir. Bir diğer neden, damdaki açıklığın hemen altında bir ocak yer aldığını daha önce belirtmiştik, bu ocağın sisleri duvara yapışmaktaydı. Beyaz renk ile bu sisleri temizlemek daha kolaydır. Bu durum bize Çatalhöyük halkının bahar temizliği yaptığını düşündürmektedir. Üçüncü ve son neden beyaz renk üzerinde duvar resimleri çizmenin ve söz konusu renkleri en iyi şekilde göstermek mümkündür. Nitekim Çatalhöyük evlerinde, beyaz sıvanın üzerinde hem geometrik hem de simgesel duvar resimleri

izilmiştir (Hodder, 2014, s. 9). Sarı, kırmızı ve siyah renkler kullanılarak yapılan bu duvar resimleri, genellikle boğa, yaban domuzu, tilki, samur, leopar, ayı ve akbaba betimlemelerinden oluşmaktadır. Her ne kadar bölgede evcilleştirilmiş olan koyun ve keçi gibi canlılar bulunmuş olsa da söz konusu bu canlılar resmedilmemiştir. Mağara resimlerinin bir devamı niteliğinde olan bu duvar resimleri, henüz evcilleştirilmemiş ya da evcilleştirilmesi mümkün olmayan vahşi hayvanlardan oluşmaktadır. Adı geçen bu hayvanlardan en dikkat çekici olanlardan biri leopar bir diğeri de akbabadır. Çatalhöyük'te hayvan kemikleri üzerinde yapılan araştırmalarda hiç leopar kemiğiyle karşılaşılmamıştır. Buna rağmen evlerin duvarlarında sıklıkla leopar betimi ve benekli leopar postu giyen sakalı insan tasvirleri yer almaktadır. Leopar tasvirleri yalnızca duvar çizimleri üzerinde değil, taş ve kilden yapılan heykelciklerde de karşımıza çıkmaktadır. Çatalhöyük'te bulunan 24.190 kemik parçanın üzerinde yapılan araştırma ve incelemeler sonucunda, hiçbir leopar ya da başka bir kedigiller ailesine ait kemik izleriyle rastlanılmamıştır. Bu yüzden Hodder, leoparın (ve diğer yabani kedilerin) Çatalhöyük halkının totem hayvanı olabileceği üzerinde durmaktadır. Totem hayvanın yerleşim yerine getirilmesi yöre halkı tarafından uğursuzluk yani tabu olarak kabul edilebildiğini ve bu yüzden söz konusu canlının başka bir yerde avlanılıp, temizlenmiş ve en sonunda tüketilmiş olabileceği üzerinde durmaktadır (Hodder, 2014, s.11-12, 47). Duvar resimlerinden bir diğer dikkat çekici olan akbabalar, ölüm ile ilişkilendirilen leş yiyici canlılardır. Muhtemelen dönemin bölge halkı için bu canlının ölümle ilişkili bir sembolizmi bulunmaktadır. Akbaba figürleri içinde en dikkat çekici örneklerinden biri, bu canlının başsız insanlara saldırır şekilde tasvir edilmesidir. Ayrıca bu canlı, bazen insan bacaklı olarak da tasvir edilmiştir. Hodder bunların, kırma yaratık (yarı insan yarı hayvan olan mitolojik canlılar) olabileceğini ve akbaba kılığına girmiş olan insanlar olduğun düşünmektedir (Hodder, 2014, s.49).

Çatalhöyük'te binden fazla konut tespit edilmiştir. Her konut içi 5-10 kişinin yaşayabileceği bir büyüklüktedir. Bu durum Çatalhöyük halkının 3.000-8.000 bin kişilik bir nüfusuyla, Yakındoğu'nun bilinen en büyük kasabası olarak nitelendirilmesini sağlamıştır. Bölgede kamusal herhangi bir binaya rastlanılmaması sebebiyle Çatalhöyük bir şehir olarak adlandırılmamaktadır. Bu yüzden Hodder söz konusu bölgeyi bir kasaba olarak telaki etmeyi uygun görmüş, bu görüş birçok bilim insanı tarafından da kabul edilmiştir (Hodder, 2014, s. 16-17; Marciniak, 2019, s. 57). Çatalhöyük'teki evlerde yaygın bir boğa sembolizmi bulunmaktadır. Nitekim bölgedeki yapılarda boğa kafaları,

boynuzları gibi birçok sembol; duvarlara gömülmüş, panayırlara yerleştirilmiş ve alçı ile şekil verilmiştir. Bukranium da denilen gömme boğa kafatasları da duvara yerleştirilmiştir (Hodder, 2014, s. 11). Çatalhöyük konutların, ortalama 80 yıllık bir ömrü bulunmaktaydı. 80 yılın ardından konutun içinde kutsallık atfedilen boğa başları kaldırılmış, duvar resimlerinin üzerleri örtülmüş, fırın ve diğer iç mekanlar tamamen temiz toprakla doldurulmuştur. Yapılan yeni ev, bu evin üzerine inşa edilmiş yani önceki ev temeli olarak kullanılmıştır. Ayrıca bölgede önceki evlerin bazılarının bilinçli bir şekilde yakıldığı da tespit edilmiştir. Ev üstüne ev inşa edilmesinden dolayı höyük 21 metre uzunluğundaki bir tümseğe dönüşmüştür (Hodder, 2014, s. 16-17; Marciniak, 2019, s. 57).

Çatalhöyük’te gerek mimari gerekse mezarlarda yapılan incelemeler olsun halkın farklı grup ve sınıflardan oluşan bir toplum olmadığı anlaşılmıştır. Nitekim bölgede, merkezi otoritenin varlığına işaret edebilecek herhangi bir kamusal yapının olmaması, bölgedeki bazı evlerin büyük olmasının hanedeki kişi sayısındaki artış ile ilişkili olması, açılan mezarlarda yer alan ölü hediyelerinde nitelik-nicelik konusunda bir ayrımın bulunmaması, yalnızca kadın-erkek mezarlarında bazı ufak farklılıklar olduğu tespit edildiğini baz alırsak, tüm bu arkeolojik deliller Çatalhöyük toplumunda, herhangi bir sınıf farklılığının bulunmadığını söyleyebiliriz. Ancak bu deliller bize bölge halkının yaklaşık 2000 yıl boyunca tamamen eşitlikçi bir toplum yapısına meydan geldiğini de düşündürmemelidir. Nitekim bölgede, yatay bir toplumsal hiyerarşinin varlığını gösteren deliller mevcuttur. Bu durum özellikle evlerde kendini göstermektedir. Nitekim bazı evlerdeki dekoratif unsurların farklılık göstermesi, bu duruma delil olarak gösterilmektedir. Örnek vermek gerekirse; duvar resimleri, sıva kabartmaları veya hayvan kalıntıları gibi birtakım unsurlar, bazı yapılarda mevcut iken bazı yapılarda ise bu tür unsurlar bulunmamaktadır. Bilhassa Mellaart ’ın tapınak olarak düşündüğü ancak Ian Hodder ’in “tarihi evler” olarak isimlendirdiği yapıları da bu örneklerle dahil edebiliriz. Aynı yere dört defa yeniden inşa edildiği anlaşılan tarihi evlerde, hayvan ve insan kalıntılarından anlaşıldığı üzere bazı ritüeller gerçekleştirilmiştir. Ayrıca söz konusu bu yapılarda ender bulunan bazı hayvan türleri de tespit edilmiştir (Der, 2017, s.84-87). Ancak Çatalhöyük’ teki evler, her ne kadar gömüt, sembolizm ve ritüel barındırsa da bütün binaların, konut olarak hizmet ettiği kesin bir şekilde kanıtlanmıştır (Fred-Hodder, 2018, s. 222). Bölgede tapınak kavramının olmayışı, sosyal tabakalaşmayı besleyecek seçkin bir sınıfın bulunmadığını göstermesi açısından önemlidir. Tabi ki de ritüelleri

yöneten bir gurubun varlığı söz konusu olabilir, ancak bu kişiler, Göbeklitepe gibi katı bir hiyerarşik sistemle halk üzerinde güçlü bir etki yaratmış değildir.

Çatalhöyük halkının şölenler düzenlediğine dair çeşitli ip uçları bulunmaktadır. Nitekim yerleşim yerlerinde aralarında yabancı boğaların da yer aldığı yoğun hayvan kemiği kalıntılarına rastlanılmıştır. Bu duruma ek olarak Çatalhöyük’teki bazı yapıların duvarlarında yabancı sığır kafatası yerleştirilmiştir. Söz konusu kafatasları kireçle sıvanarak çeşitli bezemeler ile süslenmiştir. Şölenler, sosyal etkinlikler ve eğlence için uygun bir ortam oluşmaktadır. Konukları en iyi şekilde ağırlamak amacıyla çok miktarda özel yiyecek ve içecek (içki) sunulmaktaydı. Bununla birlikte dans, müzik, tiyatro performansları ve çeşitli ritüeller gerçekleşmekteydi. Peki devrin insanların şölen yapmasındaki amacı nedir, bu tür şölenler yalnızca insanların eğlenmesi için mi yapılır? Hiç kuşkusuz bu tür etkinliklerde insanların eğlenmesinin yanı sıra hırsızlık, veraset, borcunu ödememe, ritüellere karşı gelme, evcil hayvana ve ekili alana zarar verme gibi yaşanan çeşitli hukuki, politik ve sosyal soruların çözüme kavuşmasında da şölenlerin ayrı bir yeri olmalıdır. Nitekim bünyesinde yaklaşık 10.000 kişilik nüfusu barındıran Çatalhöyük halkının, yaklaşık 2.000 yıl boyunca hiçbir hukuki sorun yaşamadığını iddia etmek oldukça mantıksız bir davranış olacaktır. Şölenler evlilik, cenaze törenleri için yapılmasının yanı sıra aynı zamanda güç ve gövde gösterisi yapmak açısından da ideal ortamlardır. Şölenler aynı zamanda sessiz hediye yükümlülüklerinin bulunduğu ortamlardır. Çünkü şölene özel olarak davet edilen ve şölen sahibinden hediye alan kişilerin en kısa sürede içinde bu davette ve hediyelere karşılık vermesi beklemektedir. Bunlar açıkça belirtilmese de karşı taraftan aynı isteklerinin olduğu hissettirilir (Hayden, 2025, s. 80-82,88-89)

Çatalhöyük halkının beslenmesinde kültüre alınmış bitkiler arasında buğday da bulunmaktadır. Nitekim yerleşimin IV-II. tabakalarında karbonlaşmış tahıllar ile karşılaşmıştır. Söz konusu tahıllar üzerinde incelemeler yapan Helbaek bu tahılların MÖ 5850-5600 yıllarına tarihlendiğini ve bu tahıllar içerisinde ekmeklik buğdayın Anadolu’daki en eski örneğinin Çatalhöyük’te olduğu tespit edilmiştir. Bu buğday türünün dünyadaki en eski örnekleri olduğu düşünülen Tell es-Sawwan yerleşim yerinin çağdaşı tabakalarında ortaya çıkmıştır (Şenel, 1993, s.76). Çatalhöyük’ün beslenmesinde kültüre alınmış bitkilerin yanı sıra evcil koyun ve keçi de bulunmaktadır. Ayrıca yerleşimin doğu kesiminde henüz sığır evcilleştirilmemiş olsa dahi, muhtemelen bu höyüğün son evrelerinden itibaren evcilleştirilme girişimleri yapılmaya başlamıştır.

Gerçekten de Doğu Çatalhöyük' ün sonlarına doğru, boğa sembolizminde kayda değer bir azalmanın olması, kazı alanında bulunan yabancı sığira ait kafatası ve kemiklerinde zaman içerisinde ciddi oranda bir küçülmenin meydana gelmesi, Batı höyük 'ün en erken evrelerinden itibaren evcil sığırın varlığı mevcut olması bu görüşü destekler niteliktedir. Bu bilgilere ek olarak Sherratt ve diğerler meslektaşları Çatalhöyük 'ün yabancı sığırın evcilleştirildiği ilk yer olabileceğine dikkat çekmektedir (McGregor, 2021, s. 33).

Birçok Neolitik toplumda olduğu gibi Çatalhöyük halkında da yaygın bir ana tanrıça kültü bulunmaktadır. Ancak ana tanrıça konusunu hem üst Paleolitik dönem hem de Çanak-Çömlekli Neolitik dönem hakkında genel bilgi verirken bu inanca detaylı olarak girmeye çalıştım. Söz konusu inanç için bilgi sahibi olmak iterseniz bahsi geçen başlıklara göz atabilirsiniz.

3.5. Neolitik Devrim 'in Yayılımı

Dünyadaki birçok coğrafyada çeşitli gözlemler yapma imkanına sahip olan Childe, Batı ve Orta Avrupa bölgesinde, Neolitik olarak tanımlanan yerleşim yerlerinin hiçbirinde tarım ve hayvancılığın başlangıç evrelerine rastlamamış, söz konusu bölgelerde köy yaşantısı ve çiftçilik gelişmiş bir şekilde birden ortaya çıkmıştır. Bu yüzden Childe, tarım ve hayvancılığın başka bir bölgede ortaya çıktığını ve geliştikten sonra deniz yoluyla Avrupa'ya aktarıldığını ileri sürmüştür. Ona göre; Neolitik dönem, Mezopotamya coğrafyasında ortaya çıkmış, bu coğrafyadan Anadolu kıyıları boyunca ilerleyip Çanakkale'ye Troas Bölgesi'ne geldiğini, burada bir koloni kurduktan sonra Avrupa'ya yayıldığı ileri sürülmüştür. Gordon Childe, Anadolu'yu Neolitik dönem yerleşim yerlerinin dışında tutmamış ancak görüşleri o dönem için öyle bir izlenim uyandırmıştır (M. Özdoğan, 2016, s. 48; M. Özdoğan, 2018a, s.15). Bu yaklaşım dönemin diğer bilim insanları tarafından yaygın bir görüş olarak kabul edilmekteydi. Devrin bilim insanlarının böyle bir düşünceye sahip olmasındaki temel etkenlerden biri, Anadolu yarımadasının, Mezopotamya'ya göre dağlık ve kurak bir iklime sahip olması ve söz konusu dönemde Anadolu coğrafyasında, Neolitik olarak tanımlanabilecek yerleşim yerlerinin sayıca çok az olmasıydı. Nitekim Childe ile aynı görüşü paylaşan S. Lloyd ise Mezopotamyalı çiftçilerin Anadolu coğrafyasına Ubeyd dönemine gelebileceğini ve bu dönemden önce bahsi geçen bölgede, sabit bir yerleşim yerinin olmadığını savunmuştur. O döneme kadar Anadolu'da Neolitik olarak tanımlanan yerleşim yerlerinden olan, Çukurkent, Ilıcıpınar 'ın obsidiyen ticareti yapan tüccarların geçici olarak konakladıkları yerleşim birimleri

olarak kabul edilmekteydi. Anadolu’ da Neolitik dönem yerleşim yerlerinin var olduğuna dair ilk kapsamlı çalışma, 1957 yılında James Mellaart tarafından kazıları gerçekleştirilen Hacılar höyük olmuştur. Nitekim Gaziantep sınırları içerisinde yer alan Coba Höyük, 1907-1911 yılları arasında J. Garstang tarafından kazılmıştır. Söz konusu höyüğün en alt katmanları Neolitik döneme tarihlendiği ortaya konulmuştur. Bu kazı sayesinde ilk defa Anadolu Yarımadası’nda Neolitik Dönem’ e ait tanımlı bulguları olan bir yerleşim yeri ortaya çıkmıştır. Bu durum dönemin yaygın görüşüne karşı olan. James Mellaart ’ı harekete geçirmiştir. Bahsi geçen bilim insanı Neolitik dönemin yalnızca Bereketli Hilal Bölgesi’nde ortaya çıkmadığını, farklı bölgelerde de ortaya çıkabileceğini düşünmekteydi. Bu durum onun önce Hacılar daha sonra ise Çatalhöyük kazılarını gerçekleştirmesini sağlamıştır (M. Özdoğan, 2018a, s. 18, 20).

Anadolu’ da arkeolojik kazıların artması sonucunda sonraki dönemlerde Can Hasan, Suberde, Er Baba, Aşıklı höyük, Çayönü gibi önemli Neolitik merkezlerin tespit edilmesi Anadolu hakkındaki bu yaygın kanaatin değişmesine olanak tanımıştır (M. Özdoğan, 2018a, s. 18, 20).

MÖ 7000 yılından sonra Yakındoğu Bölgesi’nde hayvancılık ve ekim alanında önemli gelişmeler yaşanmıştır. Bu dönemde insanoğlu, bitki ve hayvanları tam manasıyla evcilleştirmiş ve sözü edilen devirde doğadaki nesneler ile kendi yaratıcılıklarının bir ürünü olan çanak-çömlek imalatına başlamıştır. Tüm bu gelişmelerin meydana geldiği dönemde, bir kriz sonrası yaşanan ani bir çöküş nedeniyle söz konusu yerleşim yerleri boşaltılmış, ticari ağlar zayıflamış ve yöre halkı göç etmek mecburiyetinde kalmıştır (Çıvgın, 2017, s. 42-43). Neolitik çöküş olarak adlandırılan bu dönemde, çiftçiler tahıllarını, evcil hayvanlarını ve çanak-çömleklerini de yanlarına alarak başka bölgelere göç etmiştir. Bu sayede çiftçiler gittikleri yeni bölgelerde tekrar bitki ve hayvanları kültüre almakla uğraşmamış, çiftçiliğe dayalı bu köy yaşantısı gelişmiş bir şekilde ortaya çıkmıştır. Şimdi dilerseniz Neolitik devrimin önce Balkanlara ardından da Avrupa’ya hangi güzergahlar vasıtasıyla aktarıldığına değinelim.

Neolitik çiftçilerin Marmara bölgesine iki farklı yoldan geldikleri düşünülmektedir. Bunlardan ilki, Ege kıyıları boyunca hızla ilerleyerek seyrek nüfuslu olan Trakya’ ya ulaşmıştır. Söz konusu bu çiftçiler sayesinde Tuna havzasında kadar pek çok yerleşim yeri kurulmuştur. Bu yerleşim yerlerine Hoca Çeşme ve Aşağı Pınar örnek olarak gösterilebilir. İkinci yol ise Sakarya Nehri vadisini izlemek suretiyle Marmara bölgesine gelmiştir. Burada Mezolitik bir topluluk olan Ağaçlı ile karşılaşan çiftçiler bir süre İznik,

Yenişehir, Bursa bölgelerinde ikamet etmişler ve bu süre zarfında Aktopraklık, Barcın, Menteşe, Ilıpınar gibi yerleşim yerleri kurmuşlardır. İki halk zamanla kaynaşmış bu durum hem çiftçilik hem avcılık hem de balıkçılık özelliklerini bünyesinde barındıran Fikirtepe kültürünün ortaya çıkmasını sağlamıştır. Fikirtepe' nin yanı sıra Yenikapı ve Yarımburgaz olan kültürlerinin evrelerinden geçerek yerel olarak gelişmişlerdir. (M. Özdoğan, 2018b, s. 9). Nitekim Şevket Aziz Kansu tarafından yürütülen Yarımburgaz mağarası kazılarda taş ve hayvan kemiklerinin yanı sıra örnekleri pek bilinmeyen siyah bir çanak-çömlek gurubu da ele geçirilmiştir. Bulunan çanak-çömlek parçaların Anadolu'dan Trakya'ya çiftçiliği getiren insanların bu mağarada kısa bir süre kaldığını göstermektedir. Bu yüzden Yarımburgaz mağarası tarıma dayalı yaşam biçimini Anadolu'dan Avrupa kıtasına aktardığını göstermesi açısından önemlidir (M. Özdoğan, 2000, s.11, 13).

Konuyu toparlamak gerekirse MÖ 10000 yılında Güneydoğu Anadolu bölgesinde ortaya çıkan Neolitik devrim MÖ 8500 yılında Orta Anadolu bölgesine ve MÖ ca 6600 yıllarında Marmara Bölgesi civarına ulaşmıştır. MÖ 6200 yılında ise söz konusu bölgede geçiş kültürlerini oluşturmuştur. MÖ 6000 yılında Sesklo, MÖ 5900 yıllarında Karanovo ve Kremikovçi, MÖ 5800 yılında ise Starçevo, Körüş Cırş olarak adlandırılan küçük tarımcı köy topluluklarının Balkan Neolitik' in oluşmasını sağlamıştır. Balkanlardan sonra Avrupa'ya giden Neolitik dönem insanları, MÖ 6200 yılında İtalya ve civarında İmpresso olarak adlandırılan balıkçı karma bir yaşam modeli benimserken MÖ 6100 yılında İber Yarımadası ve çevresinde iki kültür unsuru çıkmıştır. Söz konusu yarımada batısında Epikaridum doğusunda ise balıkçı karma bir yaşam biçimi olan Karidum kültürü ortaya çıkmıştır.

3.6. Neolitik Devrimin Toplum Yaşamı Üzerindeki Etkileri

Neolitik dönemle birlikte insanlar, tüketici bir toplum yapısından üretici bir toplum yapısına geçiş yapmıştır. Tabi bu durum yalnızca insan beslenmesi üzerinde bir etki yaratmamış, söz konusu bu geçişle birlikte toprağa yerleşme, artı ürün üretme gücü, nüfus artışı, mülkiyet anlayışının doğması, efendilik ve kölelik kurumunun ortaya çıkması ve buna bağlı olarak toplumsal hiyerarşinin doğuşu, ilk köylerden uygar topluma geçiş ve bunların yaratıcısı olarak da savaşların ortaya çıkması gibi birbiriyle bağlantılı bir dizi olay meydana gelmiştir. Bütün bu gelişmeler günümüz uygarlığın temellerinin atılmasında da etkili olmuştur. Dilerseniz öncelikle bitkilerin ve hayvanların kültüre

alınmasının insan sağığı üzerindeki etkilerine değinelim daha sonra ise bahsi geçen diğeri gelişmelerden bahsedelim.

Paleolitik ve Mezolitik devirlerde avcılık ile ilgilenen insanoğlu, daha çok protein ağırlıklı bir beslenme sitiline sahip iken, Neolitik devre gelindiğinde ise yeni yaşam tarzından kaynaklı olarak devrin insanları, karbonhidrat ağırlıklı bir besin biçimine sahip olmuştur. Şüphesiz karbonhidrat ağırlıklı beslenmek vitamin ve mineral yetersizliğinin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Bu durum, diş çürümesi ve diş etlerinin zarar görmesi gibi vücuda daha pek çok zarar verdiği tespit edilmiştir (Harari, 2022, s. 95). Ayrıca tarlalarda uzun saatler boyu çalışmak zorunda kalan insanların, kimi uzuvlarında çeşitli deformasyonlar da meydana gelmiştir. Nitekim Neolitik döneme ait iskelet kalıntıları üzerinde yapılan çeşitli araştırma ve incelemeler, insanların tarıma geçmesinin bir sonucu olarak, bel fıtığı, eklemlerde kireçlenme ve diğeri fıtıkların ortaya çıktığı tespit edilmiştir. Neolitik dönemin bir diğeri ayağı olarak kabul edilen hayvanların evcilleştirilmesi, insanların zoonotik (hayvansal) hastalıklara daha fazla maruz kalmasına neden olmuştur. Paleolitik ve Mezolitik döneme kıyasla, Neolitik dönemde yerleşik yaşama geçen insanoğlunun hayat standartları enfeksiyon ve epidemik hastalıklar açısından daha riskli olduğu bilim insanları tarafından yaygın bir varsayım olarak kabul edilmektedir. Bahsi geçen dönemle birlikte hayvanların ikamet ettikleri yerler ile insanların ikamet ettikleri evler, önceki dönemlere göre daha yakın hatta iç içe olmuştur. Ayrıca hayvanların besinini sağılamak, ahırlarını temizlemek gibi temel ihtiyaçların insanlar tarafından karşılanması da çeşitli hastalıkların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Örneğin tüberkülozun insan ve sığırlar arası etkileşim nedeniyle ortaya çıktığı varsayılmaktadır. Benzer şekilde iek hastalığının kökeni de evcil hayvanlar ile ilişkilendirilmiş, kızamık ya da boğmaca gibi bazı hastalıkların da Neolitik Dönem’de evcil hayvanlarla etkileşim sonucu çıktığı ortaya konulmuştur (S. Arıhan- O. Arıhan, 2022, s.121).

Neolitik dönemde nüfus patlaması denilebilecek kadar hızlı bir nüfus artışı meydana gelmiştir. Nitekim Paleolitik dönemde avcılık yapan erkeklerin çoğu ya av sırasında ya da av esnasında aldığı yaranın enfeksiyon kapmasından dolayı ölmekteydi. Ayrıca söz konusu çağda av hayvanlarının göç etmesi durumunda insanlar da onları takip etmek suretiyle göç ediyordu. Bu göç esnasında kadınlar taşınabilir mallarıyla göçe iştirak ediyordu. Ancak bebeklerin ya da küçük çocukların fazla olması bu göçü zorlaştırıyordu. Bu yüzden de kadınlar az ocuk getiriyordu. Ancak ikiz doğan ya da önceki bebeğin birtakım ihtiyaçlarını kendi başına gideremediğı kadar küçük olması gibi durumlarda yeni

bir bebeğin doğması, küçük bebeğin öldürülmesine neden olabiliyordu. Bu yüzden de avcı-toplayıcı topluluklar az bir nüfusa sahip olmuş oluyordu. Ancak yiyecek üretimine geçen insanoğlu her zaman bir çift elin varlığına ihtiyaç duymuş, çünkü tarlada küçük bir çocuğun yapabileceği bir iş (kuşları kovalamak, tohum serpmek vb.) mutlaka vardır. Bu durum nüfus artışını sağlamıştır (Diamond, 2016, s. 235-236). Gerçekten de tarım kültürü başlamadan önce dünya nüfusu bir yüzyılda sadece %0.01'lik bir artış görülürken, Neolitik dönemle birlikte nüfus artış hızı binde 2.6, MS 16.yüzyılda 12.7, 19.yüzyılda %42,5'lik hızlı bir artışla nüfus patlamasına yol açmıştır (Başoğlu, 2010, s.349). Yaşanan nüfus artışı ise mülkiyet anlayışın doğmasını sağlamıştır. Başlangıçta nüfusu 100 kişiyi geçmeyen ilk köy toplumlarında, evler aynı boyut ve şekillerde olmaktaydı. Ancak ilerleyen zamanlarda insanlar arasında gelişen zenginlik ve statü düşüncesinden kaynaklı olarak toplumsal farklılaşmanın ilk emareleri ortaya çıkmış ve söz konusu bu evlerin boyutları diğer evlere oranla daha büyük olmuştur. Benzer şekilde kimi mezarların içinde, nadir bulunan deniz kabukları veya gösterişli işlemleri olan saygınlık temsili parçalarının bulunmasına rağmen aynı döneme ait kimi mezarların içinde de bu parçalar bulunmamaktadır. Bu durum, toplumda sınıf farklılıkların oluştuğuna dair arkeolojik delil olarak gösterilebilir (Standage, 2020, s.57). Nitekim Tarım Devrimini tarihin en büyük aldatmacası olarak kabul eden Diamond 'un görüşünü benimseyen Yuval Noah Harari 'ye göre: *“Tarım Devrimi insanlığın elindeki toplam gıda miktarını kesin olarak artırdı. Ancak daha iyi bir beslenme veya daha çok keyifli zaman yaratmadı. Daha ziyade nüfus patlamasına yol açarak şımarık seçkinler yarattı”* (Harari, 2022, s.93). Toplumda sınıf farklılıkların oluşması kölelik kurumunun doğuşunu da tetiklemiştir. Tarihteki ilk köleler, özel mülkiyet anlayışının doğması sonucu ortaya çıkmıştır. Nitekim özel mülkiyet anlayışının gelişmesi bazı insanların fazla zengin olmasına ve bazı insanların da fakir kalmasına sebebiyet vermiştir. Fakir halk başlangıçta birtakım ihtiyaçlarını gidermek amacıyla zengin halktan borç almıştır. Ancak borcun ödenmemesi gibi durumunda bu kişi/kişiler, köle durumuna düşmekteydi. Hak ve fiil ehliyeti, hatta yaşama güvencesinden yoksun olan köleler, bir eşya gibi alınıp satılmakta, miras bırakılmakta ve efendinin vereceği her türlü cezaya katlanmak zorunda bırakılarak hayatını sürdürmektedir. İlk Çağ toplumları, köleliği yasalaştırmış ve bu yasalara göre bir efendi, kölesini her türlü kullanma imkânına sahiptir (Bozkurt, 1981, s. 65). İnsanlar yalnızca borç yüzünden köle durumuna düşmüyordu. Süreç içerisinde yapılan savaşlarla birçok insan esir edilmiş ve bunlar köle olarak kullanılmıştır. Dilerseniz önce savaşların ortaya çıkışı hakkında bilgi verelim daha sonra bu durumun köleliği nasıl tetiklediğinden bahsedelim.

Neolitik dönemde, artan nüfusa paralel bir şekilde yeni tarlaların açılmasına ihtiyaç duyulmuştur. Ancak bölgedeki bütün tarlalar açıldıktan sonra insanlar yeni tarlalar açmak amacıyla komşularını toprağına saldırı düzenlemekten çekinmemiş, bu sayede bölge halkı hazır açılmış bir tarlaya sahip olabiliyordu. Bu durum toplumların savunma stratejisi geliştirmesini gerekli kılmıştır. Çünkü herhangi bir saldırı esnasında insanlar bulundukları bölgeyi hemen terk edip gidemez, sebebi ise tarla açmanın yıllarca süren bir zorluk olmasıdır. Gerçektende 140 dönümlük araziye inşa edilen Çatalhöyük'teki evler bir arı kovanın peteğı gibi birbirine göz göz yapışıktı. Kesme kerpiçten inşa edilen bu evlerde kapı pencere olmamasına karşın damdan açılan bir delik ile merdiven vasıtasıyla içeri girilip çıkılabilmektedir. Bu durum doğal bir sur görüntüsü vermektedir (Lloyd, 2007, s. 23). Bölgede iskelet kalıntıları üzerinde yapılan incelemelerde, Çatalhöyük halkının kafasının arka kısmında yoğun yaralanmaların olduğu tespit edilmiştir. Bahsi geçen yaralanma türünün sebebi, şiddetten kaçan insanların arkasından fırlatılan sapan taşların olabileceğı üzerinde durulmaktadır. Çatalhöyük dışında Körtik Tepede de 500 kadar iskelet kalıntısının üzerinde yapılan incelemeler, bölge halkının neredeyse yarısında yaralanma izleri ile karşılaşmıştır. Anadolu'da biyoarkeolojik çalışmaların öncüsü olan L. J. Angel ile Ortadoğı 'daki erken insan kalıntıları üzerinde inceleme yapan T. Molleson ve Aşıklı höyük' deki insanların antropolojik analizini yapan Ö. D. Erdal, bahsi geçen topluluklarda gözlemlenen yaralanmaların küçük ölçekli bir şiddetin olduğunu, bu dönemde henüz savaş gibi organize bir şiddetin olmadığı üzerinde durmaktadır. Ancak Bademağacı 'nda bir yangın sonucu yıkılmış evin kalıntıları altında 12 kişinin ele geçmesi, yaşlı bir kadına ait mezarda yapılan incelemeler sonucu, kafatasında yaralanmaların olduğu tespit edilmiştir. Bu durum organize şiddetin varlığına gönderme yapılabilir (Erdal, 2019, s.47,49,51). Fakat yangının yalnızca bir evle sınırlı olduğunu baz alırsak, başka herhangi bir neden sonucunda da bu yangının ortaya çıkma ihtimali de göz ardı edilmemelidir. Nitekim bu devirde gerçek manada bir savaşın ortaya çıkma ihtimali de çok düşüktür. Sebebi ise dönemin aletlerinin savaş için henüz işlevsiz olmasıdır. Bu yüzden gerçek manada savaşların ortaya çıkması Kalkolitik döneme denk gelmektedir. Savaşların ortaya çıkması savunma stratejilerine paralel bir şekilde saldırı stratejileri de geliştirilmesine neden olmuştur. Nitekim yapılan savaşlar neticesinde bölge halkı yeni arazilere sahip olmaktaydı. Ancak yeni topraklar yeni iş gücü gereksinimlerini de doğurmuştur. İş gücü elde etmenin en kolay yolu insan kaçakçılığı yapmaktır. Nitekim bu esirlerinden erkek olanlar tarlalarda ya da diğer başka ağır işlerde çalıştırılırken, kadınlar ise efendileri tarafından tecavüze uğramaktaydı. Homeros, şiirlerinde erkek

kölelerin genellikle öldürüldüğünü, kadınların ise kendilerine tecavüz eden efendileriyle birlikte başka topraklara zorla götürüldüğünden bahsetmektedir. Kadın kölelerin çoğu ya göç esnasında ya da köleliğin ilk yıllarında öldüğü, hayatta kalanların ise efendileri tarafından hamile bırakılmıştır. Yeni toplum yaşamında kendisini çocuklarına adayan bir kadın kölenin kaçması muhtemelen zordu. Kölelerin çocuk sahibi olması yeni iş ihtiyaçlarını karşılıyordu. (Snell, 2017, s.32). Çünkü kölelik miras olarak bırakılmaktaydı. Buna göre köle bir kadının çocuğu da köledir. Efendileriyle aynı toplumun bir üyesi olan bu köleler, çoğunlukla ev hizmetleri görüyor ve görevleri nedeniyle toplumda oynadıkları ekonomik rol onların hukuki statülerini de yansıtıyordu. Ekonomi temeli ortaya çıktığı kabul edilen bu kurumun bedava ya da çok ucuz bir emek karşılığında, eskiçağ toplumların ekonomik hayatındaki önemli bir işgücü ihtiyacını karşılamaktaydı (Bozkurt, 1981, s. 67). Bu durum insanlar tarafından daha çok köle = daha fazla iş gücünü karşılaması gibi bir düşüncenin ortaya çıkmasını sağlamış ve savaşlara daha bir önem verilmeye başlanmıştır. Bu yüzden zaman içerisinde komutanlar ön plana çıkmıştır. Yapılan savaşlar sebebiyle toplumdaki cinsiyet rolleri de değişmiştir. Her ne kadar Neolitik dönemde kadın tanrıçalar yaygın olsa da giderek artan savaşlar nedeniyle erkeklerin gücü ve konumu artmaya başlamıştır. Bu durum aile yapısında da kendisini göstermeye başlamıştır. Günümüz aile yapısı ile Paleolitik dönemin sahip olduğu aile yapısı birbirinden oldukça farklıydı. Günümüzün birçok coğrafyasında soyun devamlılığını erkeğin, paleolitik dönemde ise kadının yürüttüğü konusunda yaygın bir görüş bulunmaktadır. Ancak bazı evrim psikologları; avcı toplayıcı grupların tek eşli çiftlerin kurduğu çekirdek ailelerden oluşmadığını öne sürmüştür. Onlara göre avcı-toplayıcı gruplar çekirdek ailelerden ziyade, özel mülkiyetin, tek eşli ilişkilerin ve hatta babalığın bile olmadığı komünler (kapalı toplumlar) halinde yaşamaktaydı. Bu tür gruplarda bir kadın aynı anda birçok erkekle cinsel münasebete girip yakın bağlar kurabilirken, gurubun tüm yetişkinleri de çocuklara ebeveynlik ederek iş birliği yapmaktaydı. Hiçbir erkek hangi çocuğun kendisine ait olduğunu kesin olarak bilmediğinden dolayı erkeklerin hepsi tüm çocuklara eşit ilgi gösterirdi (Harari, 2022, s. 53). Bu yüzden Paleolitik dönemde soyun anneden geçtiğine dair yaygın bir inanç oluşmuştur. Buna göre; eğer bir baba kabile şefi ise onun ölümünden sonra kabile şefliği kendi oğluna geçmez kız kardeşinin oğluna geçerdi. Yani bu sisteme göre babanızın kabile şefi olması sizin de kabile şefi olacağınız anlamına gelmez, ancak dayınızın kabile şefi olması sizi de kabile şefi yapabilirdi. Bu durumun sebebi serbest bir cinsel hayatın mevcut olmasıydı. Bir çocuğun babasının tespiti o dönem için imkânsız olabilirdi ancak

anne, hamilelik ve doğum olaylarını bizzat yaşadığı için çocuğun annesi kesin olarak bilinebilirdi. Bu yüzden de akrabalıkta kesin olan annenin kan bağı olup olmadığıdır. Süreç içerisinde erkeklerin toplumsal gücü ve konumu arttıkça bu sistem de değişmeye yüz tuttu. Zamanla erkekler, henüz bakire olan bir kadının yalnızca tek bir koca ile evlendirilmesini ve evlendikten sonra da dışarıya pek çıkmasına izin vermeyerek doğacak çocuğun bu kocaya ait olduğunu garantilemiş oluyordu. Bu durum ise önceki dönemlerde yapılan miras paylaşımının değişmesi için gerekli olan şartı sağlamış oluyordu. Buna göre erkekler doğan çocukların kendilerine ait olduğuna emin olduktan sonra mirası kız kardeşinin oğluna bırakmak yerine kendi oğluna bırakmaya başlamıştır. Bunun sonucunda soyun erkekten devam ettiğine dair yaygın bir kanaat yerleşmiş oluyordu. Tüm bunlar ana erkil sistemin çöküp ata erkil bir sistemin yerleşmesine olanak sağlıyordu (Sivrioğlu, 2017, s. 10-11). Ancak bu yeni sistem süreç içerisinde yayılarak ilerlemiştir. Nitekim Anadolu'nun önemli uygarlıklarından biri olan Hititlerde de bu ana erkil sistemden ataerkil sisteme geçişin izleriyle karşılaşmak mümkündür. Eski Hitit dönemin önemli krallarından biri olan I. Hattuşili adının geçtiği vasiyetnamede: *Büyü[k] K[ral] Tabarna ‘‘hükümdar’’ asiller topluluğunun (?) askerlerine ve önemli kişilere (şöyle) dedi: ‘‘İşte ben hastalandım. Size halefim olarak genç Labarna ‘yı söyledim: ‘‘O (tahtta) otursun!’’ Ben kral, ona oğlum (diye) çağırdım. Onu kucakladım (?) ve onu yüceltim (?). Daima onun arkasından koştum. O, bir oğul gibi davranmadı. O, gözyaşı dökmedi, acımadı. O (buz gibi) soğuk ve acımasızdır. Ben kral onu tuttum ve onu yatağıma getirdim (ve şöyle dedim: Bu ne? (demek) hiç kimse kız kardeşinin oğlunu büyütmesin! O kralın sözüne aldırmadı. Bir yılan olan anasının sözünü dinledi. Ona erkek kardeşleri ve kız kardeşleri her zaman soğuk sözler götürdü. O, onların sözlerini dinledi. Ben kral bunları işittim. (Şimdi) savaşa karşı savaş açıyorum...İşte Murşili benim oğlum[dur]. On [u tanıyın!] Onu (tahta) oturtun! [Tanrı tarafından onun yüreğine iyilik] verilmiştir. [Tanrı] ancak ars [lanı] arsalanın yerine [koyar. N]e [za]man bir savaş sözlü olu[rsa, ya da] bir[isyan sözü ağırlık kazanırsa hizmetkarım ve büyükler(im) [oğluma yardımcı o]lsun!’’* (Alp, 2005, s.68-69). Bu vasiyetnamede Hattuşili başlangıçta kız kardeşinin oğlunu kendisine varis yaptığını, ancak daha sonra hastalığında yeğeninin kendisiyle ilgilenmemesini bahane göstererek, vasiyetnamesinde kendi oğlunu varis yaptığını ilan etmiş ve bunu hem soylular meclisi olan Pankuş hem de askerler meclisi olan Dugudlar Meclisine onaylatmıştır.

Neolitik devir aynı zamanda çeşitli meslek grupların oluşmaya başladığı bir dönemdir. Devrin insanı, tarım ve hayvancılıkla birlikte ürünlerini kaldırmasına yardımcı olacak orak gibi aletlerin yanı sıra savunma amaçlı yapılacak çeşitli aletler için de uzmanlık bilgisine ihtiyaç duymaktaydı. Benzer şekilde insanların ikamet edecekleri evleri ya da ürünlerini depolayacakları ambarların uzman bir sınıf tarafından yapılması gerekiyordu. Daha paleolitik dönemde, orta ve büyük boyutlu hayvanları avlamak amacıyla kısmen organize olmayı öğrenen insanoğlu, Neolitik dönemde artan ihtiyaçlar karşısında tekrar organize olmayı başarmış ve bu amaçla tarım, hayvancılık, dokumacılık, mimarlık çömlekçilik, ayakkabıcılık gibi zanaatın çeşitli kollarında uzmanlaşmıştır. Kendi ihtiyacından fazlasını üreten Neolitik dönem insanı, gereksinim duyduğu diğer malları ellerinde mevcut olan ürünlerle karşılamaya çalışmıştır. Bu durum ise takas usulü denilen trampa sistemini ortaya çıkarmıştır. Trampa sistemi sayesinde bir nevi ticarete doğmuş oluyordu. Bingöl ile Tatvan arasında büyük Obsidiyen Taşı yatakları bulunmaktadır. Bu taş, Neolitik dönemin ilk başlarından itibaren güney bölgelere, giderek artan miktarlarda aktarılmıştır. Benzer şekilde günümüz Diyarbakır sınırları içerisinde yer alan Çayönü kazılarında, Akdeniz ve Kızıldeniz kökenli olan deniz kabukları ele geçirilmiştir. Ve tüm bunlar Neolitik dönemin, ilk başlarından itibaren Anadolu'da geniş bir ticari ağın olduğuna dair arkeolojik delil olarak gösterilebilir (M. Özdoğan, 2002e, 78). Ticaretin ortaya çıkması hem kültürlerin teknolojik olarak birbirine yaklaşmasını hem de zaman içerisinde sikkenin icadını sağlamıştır. Neolitik dönemde yaşanan tüm bu gelişmeler toplumun sürekli birbiriyle temas içinde olmasını sağlamıştır. Ancak insanların sürekli bir arada yaşamasının çeşitli zorlukları da bulunmaktaydı. Hiç kuşkusuz bu zorlukları aşmanın tek yolu, toplumun tamamında kabul görülecek kuralların alınmasıyla mümkün olabilirdi. Bu ise, herkes tarafından saygı ile karşılanan ancak bir o kadar da korkup çekinilen insanlar tarafından yapılabilirdi. Bu durum din adamların doğuşunu sağlamıştır. Çünkü insanlar din adamlarının isteğini tanrının bir buyruğu olarak kabul etmektedir. Töre denilen yazısız hukuk kurallarının belirlenmesinde de muhtemelen bu din adamları etkili olmuştur. Töre, gelenek aracılığıyla nesilden nesille aktarılmaktaydı. Ancak söz konusu devirde henüz yazı icat edilmediğinden dolayı ne yazık ki bu kurallar hakkında bir bilginiz bulunmamaktadır. Başlangıçta halkı kendi etkisi altına bırakan din adamları, savaşların artmasıyla birlikte bulunduğu konumu krallarla paylaşmak mecburiyetinde kalmıştır. Kralların sahip olduğu topraklara karşılık din adamları da çeşitli toprakları mülkiyetine geçirmiştir. Böylece tam manasıyla toplumsal bir hiyerarşi ortaya çıkmıştır. Artık toplumun bir tarafını büyük topraklara sahip olan kral ve din adamları diğer tarafta

küçük ya da toprağı olmayan halk, bir diğer tarafta ise başkaların toprağında zorla çalıştırılan neredeyse hiçbir hukuki hakkı olmayan köleler oluşturmaktaydı.

İnsanların tarım ve hayvancılığa geçmenin dezavantajları olduğu kadar çeşitli avantajları da bulunmaktadır. Bunlar yazının, takvimin, hesap taşların icadı gibi bir dizi bilimsel gelişmenin ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Nitekim Kalkolitik Dönemde Mezopotamya bölgesine gelip söz konusu bölgeyi bir köy kültüründen şehir kültürüne taşıyan Sümerler, egemenliği altındaki bölgelerde (Ur, Uruk, Lagaş, Kiş, Eridu vb.) birçok kent kurmuştur. Bahsi geçen kentlerin tam ortasında bir mabet ve mabetin etrafında ise halka ait özel evler inşa edilmiştir. Kentin etrafında müşterek emekle surlar inşa edilmiştir. Kent surlarının dışında bulunan tarlalarda birlikte ekip biçilen ürünler yine ortak emekle mabede getiriliyordu. Mabet sosyalizm ya da teokratik sosyalizm olarak adlandırılan bu sisteme göre halk tarlalarda elde ettiği ürünleri, avladığı avları, yetiştirdiği hayvanları ve onlardan elde ettiği süt ve et gibi ürünleri mabette teslim etmek mecburiyetindeydi. Gelen ürünlerin cinsi ve miktarı rahip memurlar tarafından çeşitli resimler aracılığıyla kayıt altına alınıyor, ardından da her ailenin ihtiyacı oranında paylaştırılıyordu. Ancak bu şekildeki bir kayıt sonraki dönemlerde çeşitli karışıklıklara sebebiyet verdiğinden dolayı MÖ 3.200'lü yıllarda her resim ve işaret belirli bir sada değeri vererek sistemli bir şifre gibi hece ve determinatif ekleyerek kullanılmaya başlandı. Bu durum Batılı Tarihçiler tarafından adlandırılan “çivi yazısı” ‘nın doğuşunu sağlamıştır. Ancak Sümerler’ in icat ettiği bu yazıya nasıl bir isim verdiğini maalesef ki bilmiyoruz (Memiş, 2009, s. 29; Memiş, 2017b, s. 21-23; Memiş, 2021, s. 7).

Yazının icadı sayesinde var olan önceki bilgi-birikimler kayıt altına alınmak suretiyle hem sonraki kuşaklara hem de farklı toplumlara eksiksiz bir şekilde aktarılmış oluyordu. Bu durum bir dizi bilimsel ve teknolojik gelişmenin de önünü açmıştır. Ancak bu yazı birdenbire ortaya çıkmamış bir evrimleşme süreci sonucunda meydana gelmiştir. Yazının ortaya çıkışı üç aşamadan oluşmaktadır. Bunlardan ilki MÖ 30000-12000 yılları arasında çetelelerin her birine açıkça belirlenmemiş bir nesnenin tek birimine işaret etmeleri idi. İkincisi MÖ 8000 yıllarında yani Neolitik devrimin başlarında hesaptaşların kullanılmasıdır. Hesaptaşları belirli bir malın belirli bir birimine işaret etmektedir. Örnek vermek gerekirse hesaptaşları büyük ve küçük konilerden meydana gelmektedir. Bunlardan büyük koniler fazla miktarda tahılı, küçük koniler ise daha az tahılı temsil etmektedir (Çelebi, 2018, s. 151-152).

Herodotos, Mısır için “‘Nil’ in armağandır” sözüyle gerçekten de çok haklıydı. Nil’in hayat verdiği bu coğrafyadaki tarlaları sulamak için yöre halkı nehirlerin taşma sürelerini hesaplamaya çalışmıştır. Bu durum Mısır’da Güneş Takvimi’nin ortaya çıkmasını sağlamıştır. 365 günü bir yıl olarak kabul eden bu takvimde, ekin ayına domuz-temmuz ayı denildiğini ve temmuz ayının isminin de buradan geldiği düşünülmektedir (Akın-Esgici, 2015, s.36).

SONUÇ

Günümüz uygarlığın temellerinin atılmaya başlandığı Neolitik dönem ya da bir diğer adıyla Neolitik Devrim, insanlık tarihinde geri döndürülemeyecek kadar büyük gelişmelerin yaşandığı bir devirdir. Nitekim insanoğlu ilk defa bu çağda, doğa üzerinde fiziki bir müdahalede bulunarak tüketici bir toplum yapısından üretici bir toplum yapısına geçiş yapmıştır. Ancak Neolitik dönemde yaşanan gelişmeler, birdenbire ortaya çıkmayıp bunların oluşumu birkaç bin yılı bulmuştur. Bu yüzden Neolitik Çağ bir devrim olduğu kadar bir süreci de ihtiva etmektedir. Neolitik devrimin başlamasındaki en önemli etmen yeryüzünde meydana gelen iklim değişikliğidir. Yeryüzünün ısınması sonucu, buzul çağın sert hava koşullarına uyum sağlayan hayvanların ya nesli tükenmiş ya da daha kuzeye göç etmiştir. Epi-Paleolitik (Mezolitik) dönemin sonunda yaşanan bu gelişmeler, av hayvanların kıtlığına sebebiyet vermiştir. Ancak iklim değişikliği tarımın başlaması için tek başına yeterli bir neden olmayıp insanların belli bir kültür birikimine sahip olması da bu devrimin yolunu açmıştır. Neolitik devre gelindiğinde ise, insanlar başlangıçta avlayacağı hayvanları kendine yakın tutmuş daha sonra ise bunları kontrol altına almak amacıyla dar vadilere sürmüştür. Uzun süre boyunca dar alanlarda tutulan hayvanlar belli bir süreden sonra insanlara bağımlı hale gelmiş ve evcilleşme durumu bu sayede gerçekleşmiştir. İnsanoğlu başlangıçta taze et ihtiyacını karşılamak amacıyla keçi koyun gibi hayvanları çoğaltmış, zaman içerisinde ise bu canlıların hem sütünden hem yününden hem de gücünden yararlanmayı bilmiştir. Hayvanların yanı sıra bitkilerde bu devirde kültüre alınmıştır. Paleolitik dönemden itibaren toplayıcılık ile meşgul olan insanoğlu, süreç içerisinde hangi bitkinin neye iyi geldiğini ve söz konusu bitkinin hangi koşullar altında ne tür bölgelerde yetismeye elverişli olduğu konusunda artan bilgi birikimini Neolitik dönemde kullanarak yabani tahılları, baklagilleri vb. ekip biçmek suretiyle kültüre almıştır. Hem bitkilerin hem de hayvanların kültüre alınması, bu türlerin morfolojik yapılarında çeşitli değişimlerin yaşanmasına sebebiyet vermiştir. Örneğin,

yabani buğdaylar kırılğan bir yapıdadır. İnsanoğlu seçici ekim yoluyla her nesil daha az kırılğan yapıya sahip olan buğdayları ekerek daha sağlam başaklara olan buğday türlerini elde etmiştir. Benzer şekilde kapalı alanlarda tutulan hayvanlar içerisinde hırçın hayvanlar çabuk kesildiğinden dolayı her nesil daha uysal hayvanlar ortaya çıkmıştır. Bilim insanları, önce bitkilerin mi yoksa hayvanların mı kültüre aldığı konusunda bir dönem ihtilafa düşmüş olsalar da günümüzde ikisinin birbirinden çıkarılmayacak kadar yakın tarihlerde kültüre alınmaya başlandığı üzerinde mutabık kalmışlardır.

Neolitik dönemde bitki-hayvanların kültüre alınmasının yanı sıra bir de kalıcı yerleşim birimleri inşa edilmiştir. İnsanlar, ekmiş olduğu tarlaları yabani hayvanlara ve dış düşmanlara karşı korumak amacıyla ekili alanların yanına bir de küçük kulübeler inşa etmiş gibi yaygın bir varsayım bulunmaktadır. Bir kısım Neolitik dönem yerleşim yerleri, bu görüşü destekleyecek veriler sunsa da bazı Neolitik dönem yerleşim yerleri ise bunun her zaman geçerli olmayacağını göstermiştir. Hatta bazı yerleşim yerleri bunun tam aksini de ortaya koymuştur. Nitekim bazı toplumlar yalnızca hayvanları kültüre almış bu durum yerleşik yaşamdan ziyade göçebe bir yaşam tarzının ortaya çıkışını zaruri hale getirmiştir. Bir kısım toplumlar ise henüz bitki ve hayvanların kültüre alınmamasına rağmen yerleşik yaşama geçmiştir. Bu tür yerleşime verebilecek en güzel örnek hiç kuşkusuz Eriha/Jericho ve Çayönü' dür.

19. yy' da bilim insanların Neolitik dönemin başlangıcını çanak-çömlek sanatının ortaya çıkışı ile başlatmıştır. Ancak 20. yy' da Eriha kazılarının gerçekleştiren Kethleen Kenyon, insanların tarım ve hayvancılığın geçtiğini, buna rağmen çanak-çömlek sanatın ortaya çıkmadığı dönemlerin olduğunu tespit etmiştir. Başka coğrafyalarda yapılan kimi çalışmalar bu veriyi destekleyecek sonuçları vermesi üzerine, bilim dünyası Çanak-Çömlekli Neolitik dönem ve Çanak-Çömleksiz Neolitik dönem kavramlarıyla tanışmıştır. Ayrıca seramiklerin sahip olduğu hamur yapısı, boya ve bezemelerin farklı yapıda olması; Hassuna, Samarra ve Halaf olarak adlandırılan Neolitik dönem kültürlerin doğmasını sağlamıştır.

Bilim insanları Neolitik dönemin ilk defa hangi bölgede ortaya çıktığı ve nasıl yayıldığını merak etmekten kendilerini alamamış ve bu konuda farklı görüşler ortaya atılmıştır. Ancak bu görüşler içerisinde yaygın bir şekilde Anadolu, Neolitik dönem yerleşim yerlerinin dışında tutulmuştur. Bu durumun sebeplerinden biri, Anadolu yarımadasının, Mezopotamya'ya göre dağlık ve kurak bir iklime sahip olması ve söz konusu dönemde Anadolu coğrafyasında, Neolitik olarak tanımlanabilecek yerleşim yerlerinin

olmamasıdır. S. Lloyd, Mezopotamyalı çiftçilerin Anadolu coğrafyasına Ubeyd dönemine gelebileceğini ve bu dönemden önce bahsi geçen bölgede, sabit bir yerleşim yerinin olmadığını savunmuştur. O döneme kadar Anadolu’da Neolitik olarak tanımlanan yerleşim yerleri olan Çatalhöyük, Çukurkent, Ilıcıpınar ‘ın obsidiyen ticareti yapan tüccarların geçici olarak konakladıkları yerleşim yerleri olarak kabul etmekteydi.

Neolitik Devrim’de bitki-hayvanların kültüre alınması ve yerleşim birimlerin inşa edilmesi gibi yaşanan bu önemli gelişmeler, yalnızca insan beslenmesinde ya da sağlığında bir etki yaratmamış, söz konusu bu geçişle birlikte toprağa yerleşme, artı ürün üretme gücü, nüfus artışı, mülkiyet anlayışının doğması, efendilik ve kölelik kurumunun ortaya çıkması ve buna bağlı olarak toplumsal hiyerarşinin doğuşu, ilk köylerden uygar topluma geçiş ve bunların yaratıcısı olarak da savaşların ortaya çıkması gibi birbiriyle bağlantılı bir dizi olay meydana gelmiştir. Yani kısacası Neolitik devrim, sosyal, ekonomik, politik, gibi yaşamın her alanında önemli dönüşümlerin de tetikleyicisi olmuştur.

KAYNAKLAR

- Abbés, F., Gurlet, L. B., Cauvin, M. C., Delerue, S., Dubernet, S., Poupeau, G., & Stordeur, D. (2003). Provenance Of The Jerf el Ahmar (Middle Euphrates Valley, Syria) Obsidians. *Journal Of Non-Crystalline Soilds*, (323), 162-166
- Akın, E., & Esgici R. (2015). Eski Çağ'da Tarım Aletleri. *Tarım Makinaları Bilim Dergisi*, 11 (5), 33-37
- Aksoy, B. (2018). Üretim Ekonomisi ve Toplumsal Altyapı: Neolitik ve Kalkolitik Çağlar. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(2), 1475-1495
- Akurgal, E. (1987). *Anadolu Kültür Tarihi*. (2.Baskı). Phoneix Yayınları
- Akyıldız, E. (1987). *Taş Çağından Osmanlıya Anadolu*. (2. Baskı). Milliyet Yayınları
- Alfonisi, L., Cinti F. R., Mauro, D. D., & Marco, S. (2012). Archaeoseismic Evidence of Two Neolithic (7,500–6,000 B.C.) Earthquakes at Tell es-Sultan, Ancient Jericho, Dead Sea Fault. *Seismological Research Letters*, 83 (4), 639-348
- Alp, S. (2005). *Hitit Çağında Anadolu*. (5. Baskı). Tübitak Popüler Bilim Kitapları,
- Arıhan, S. K., & Arıhan, O. (2022). Tarihsel Süreçte Salgınlar ve COVID-19 Kısıtlamalarının İnsan Sağlığı Üzerine Etkileri. *Van Tıp Dergisi*, 29 (1), 120-127
- Arsebuk, G., & Özbaşaran, M. (2000). Yarımburgaz Mağarası (1988-1990 Yılları) Pleistosen Arkeolojisi Çalışmaları. *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*, 5-8
- Arslantaş, Y. (2014). Paleolitik ve Mezolitik (Epi-Paleolitik) Çağ'da Barınma. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24 (2), 319-343
- Avşar, B. (2020). Kâşifi Göbekli Tepe'de Ne Buldu?. *Gazete Duvar Kitap Dergisi*, (92), 4-18
- Ayaz, O., Çelik, B., & Çakmak, F. (2022). Status Society: Sociological Thinking of Göbekli Tepe and Karahan Tepe in the Context of Social Stratification. *Uluslararası Karadeniz Bilimsel Dergisi*, (56),122-142
- Aydınün, Ş. (2019). Yarımburgaz Mağarası'nın Kısa Araştırma Tarihçesi. *Aktüel Arkeoloji*, (67), 24-26
- Ayhan, B. (2020). *Dünya'nın İlk Tapınağı Göbeklitepe*. Dorilon Yayınları

- Başbal, Ş. (2017). Anadolu'da Neolitik Dönem. *Bilim ve Ütopya Dergisi*, (275), 12-17
- Başoğlu, O. (2010). Evrimsel Gelişim Sürecinde İnsan Ailesinin Paleodemografik Yapısı. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 9 (32), 341-349
- Bertam, G. İ. (2011). Mezraa- Telli Hat Hayvan Kemikleri 2002 Yılı Ön Raporu, Tuna, N., & Doonan, O. (ed.), *Ilisu ve Karkamış Baraj Gölleri Arasında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2002 Yılı Çalışmaları I. Cilt*. OTDÜ- Tarihsel Çevre Araştırma ve Değerlendirme Merkezi (TAÇDAM), 97-104
- Bordreuil, P., Briquel, F. C., & Michel, C. (2015). *Tarihin Başlangıçları Eski Yakındoğu Kültür ve Uygarlıkları*. Alfa Tarih Yayınları
- Bozkurt, G. (1981). Eski Hukuk Sistemlerinde Kölelik. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 38(1), 65-103
- Braidwood, R. J. (1995). *Tarih Öncesi İnsan*. (Çev. Bilgi Altınok). Arkeoloji ve Sanat Yayınları
- Cengiz, T. (2021). Venüs Heykelciklerinden İdollere Kadın Temsilleri. *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, 15(29), 39-48
- Childe, V. G. (1994). *Toplumsal Evrim*. (Çev. Cemal Balcı). Alan yayıncılık
- Childe, V. G. (2010). *Kendini Yaratan İnsan*. (Çev. Filiz Ofluoğlu). Varlık Yayınları
- Childe, V. G. (2018). *Tarihte Neler Oldu*. (Çev. Alâeddin Şenel). Kırmızı Yayınları
- Childe, V. G. (2019). *Geçmiş Bir Araya Getirmek*. (Çev. Ceren Can Aydın). Alfa Yayınları
- Childe, V.G. (2020). *Doğu'nun Prehistoryası*. (Çev. Şevket Aziz Kansu). Türk Tarih Kurumu
- Clare, L. (2019). Göbekli Tepe'de 25 Yıllık Araştırma: Geçmiş ve Son Sonuçların Özeti. *Göbeklitepe İnsanlık Tarihi Yeniden Yazılıyor*. Yıldız Sarayı Vakfı Yayınları, 17-33
- Clare L. (2020). Göbekli Tepe, Turkey. A Brief Summary Of Research At A New World Heritage Site (2015–2019). *e-Forschungsberichte Des Dai*, (2), 81-88

- Coşkunsu, G. (2001). Mezraa-Telliat Yontmataş Endüstrisi 1999. N. Tuna, J. Öztürk, & J. Velibeyoğlu (ed.), *Ilisu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Kültür Varlıklarını Koruma Projesi 1999 Yılı Çalışmaları* içinde (ss.175-186). ODTÜ- Tarihsel Çevre Araştırma ve Değerlendirme Merkezi (TAÇDAM).
- Coşkunsu, G. (2002), Mezraa-Telliat Yontmataş Endüstrisi 2000. N. Tuna & J. Velibeyoğlu (ed.), *Ilisu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Kültür Varlıklarını Koruma Projesi 2000 Yılı Çalışmaları* içinde (ss. 143-152). ODTÜ- Tarihsel Çevre Araştırma ve Değerlendirme Merkezi (TAÇDAM).
- Coşkunsu, G. (2019). Mezraa Telliat. *Aktüel Arkeoloji*, (69), 74-79
- Çakı, M. (1999). Neolitik Devrimin bir göstergesi olarak çömlekçilik, <https://earsiv.anadolu.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/11421/1219/141066.pdf?sequence=1&isAllowed=y>, 40-47
- Çelebi, G. Ö. (2018). Tarih Öncesi Dönemlerde İletişim. *Üsküdar Üniversitesi İletişim Fakültesi Akademik Dergisi*, (2), 142-156
- Çelik, B., & Tolon, K. (2018a). Yeni Bulgular Işığında Urfa'da Neolitik Dönem. *Seleucia*, (VIII), 211-232
- Çelik, B., & Tolon, K. (2018b). Şanlıurfa'da Neolitik Dönem Tuzak Alanları. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, (35), 28-36
- Çelik, B. (2019). Göbeklitepe Benzeri Yeni Neolitik Merkezler. *Göbeklitepe İnsanlık Tarihi Yeniden Yazılıyor*. Yıldız Sarayı Vakfı Yayınları, 39-64
- Çelik, B., Çelik, H. T., Güler, G. & Güler, M. (2019). Şanlıurfa İli Neolitik Dönem Yüzey Araştırması. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergisi*, (43),8-23
- Çıvgın, İ. (2015). Orta ve Geç Uruk Dönemi'nde (MÖ3700-3100) Kentler, Devletleşme, Ticaret, Kültürel Etkileşim ve Kolonileşme. *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, 24(1), 75-124
- Çıvgın, İ. (2016). Batı İran'da Tarım ve Hayvancılığın Başlangıcı: İklim, Doğal Kaynalar ve Kültürel Temas (MÖ 1000-7000). *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 6(3), 767-792

- Çıvgın, İ. (2019). Geç Neolitik 3-4 (MÖ. 6300-5900) ve Kültürel Temas: Kuzey Mezopotamya ve Kuzey Levant'ta Boyalı Keramik Devrimi. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, 22(42), 317-358
- Demirdağ, M. F. (2017). Ana Tanrıça İkonografisi ve Anaerkillik. *Bilge Uluslararası Sosyal Araştırma Dergisi*, 1(1), 6-18
- Der, L. (2017). Çatalhöyük: Sosyal Farklılaşma ve Toplumsal Yapı. *Aktüel Arkeoloji*, (58), 82-93
- Diamond, J. (2016). *Düne Kadar Dünya/ Eski Toplumlardan Ne Öğrenebiliriz?*. (2. Baskı), (Çev. Cengiz Yücel). Akılçelen Kitaplar
- Diamond, J. (2018). *Tüfek, Mikrop ve Çelik*. Pegasus Yayınları
- Dietrich, O., & Notroff, J. (2017). Erken Neolitik Dönem Göbeklitepe-Yukarı Mezopotamya'da Sosyal Karmaşıklık İlk Adımları. *Aktüel Arkeoloji*, (58), 64-81
- Dietrich, L., Meister, J., Dietrich, O., Notroff, J., Kiep, J., Heep, J., Beuger, A., & Schütt, B. (2019). Göbekli Tepe- Tahıllar, Şölenler ve Anıtlar. *Aktüel Arkeoloji*, (69), 6-9
- Engels, F. (2012). *Ailenin Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*. (Çev. Kenan Somer). Sol Yayınları
- Erdal, Y. S. (2019). Anadolu'nun İlk Köylerinde Şiddet. *Aktüel Arkeoloji*, (69), 44-51
- Erdoğan, A., Günel, G., & Kılıcı, A. (2008). *Tarih İçinde Ankara*. (2.Baskı). Ankara Tarihi ve Kültür Dizisi 1 Yayınları,
- Evecen, A., & Beydiz, M. G. (2018). Paleolitik ve Neolitik Dönem Buluntularında Giyim Kültürü, *Turkish Studies*, 13(10), 303-333
- Fagan, B. (2018), *Cro Magnon*, (Çev. Nurdan Soysal). Say Yayınları
- Fred, J., & Hodder, I. (2018). *Uygarlığın Doğuşunda Din Çatalhöyük Örneği*. (Çev. Dilek Şendil). Alfa Yayınları
- Gabel, H. G.K., & Rollefson, G. O. (Erişim Tarihi: 07. 04. 2023), Neo-Lithics 1/100 A Newaletter Of Southwest Asian Lithics Research. <https://www.exoriente.org/docs/00008.pdf>, 1-15

- Güngördü, F. V. (2019). Merkezi Bereketli Hilal Bölgesi'nde Seramik Öncesi Neolitik Dönem Ölü Gömme Gelenekleri Işığında Dönemin Sosyal Yapısı Hakkında Bir Değerlendirme. *Cappadocia Journal Of History And Social Sciences*, (9), 175-196
- Hakay, G., & GOPHER, A. (2020). Geometri, Erken Neolitik Jerf el- Ahmar, Suriye' de Bir Ölçü Birimi ve Dikdörtgen Mimari. *Open Edition Journals*, 31-42
- Hararı, Y. N. (2022). *Hayvanlardan Tanrılara Sapiens*. (61.Baskı). (Çev. Ertuğrul Genç). Kolektif Yayınları
- Harmankaya, S. (Erişim Tarihi: 9.10.2022). Türkiye'de Neolitik Dönem Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme. http://tayproject.org/downloads/Neolitik_SH.pdf, 13-20
- Hayden, B. (2015). Uygarlıkların Kökeni Şölenler. *Aktüel Arkeoloji*, (46), 80-89
- Hayden, B. (2017). Eşitsizliklerin Ortaya Çıkışında Gizli Toplulukların Rolü-Karmaşık Topluluklar. *Aktüel Arkeoloji*, (58), 22-35
- Hodder, I. (2014). *Çatalhöyük Leoparın Öyküsü*. (2. Baskı). (Çev. Dilek Şendil). Yapı Kredi Yayınları
- Hodder, I. (2017). Çatalhöyük 2016: Yukarılar ve Aşağılar. *Bilim ve Ütopya Dergisi*, (275), 28-30
- Işık, Â. (2018). *Yazı Yokken*, Cinius Yayınları,
- Kartal, M. (2009). *Türkiye'de Son Avcı Toplayıcılar*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları,
- Kartal, M. (2019). Avcı Toplayıcı İnsanlığın En Uzun Yolculuğu. *Aktüel Arkeoloji*, (67), 30-45
- Karul, N., Ayhan, A., & Özdoğan, M. (2001). 1999 Yılı Mezraa-Telliat Kazısı. N. Tuna, Öztürk, J., & J. Velibeyoğlu (ed.), *Ilisu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Kültür Varlıklarını Koruma Projesi 1999 Yılı Çalışmaları* içinde (ss.133-143). ODTÜ-Tarihsel Çevre Araştırma ve Değerlendirme Merkezi (TAÇDAM).
- Karul, N.-Ayhan, A., & Özdoğan, M. (2002). 2000 Yılı Mezraa-Telliat Kazısı. N. Tuna, & J. Velibeyoğlu (ed.), *Ilisu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Kültür Varlıklarını Koruma Projesi 2000 Yılı Çalışmaları* içinde (ss. 101-104). ODTÜ-Tarihsel Çevre Araştırma ve Değerlendirme Merkezi (TAÇDAM).

- Karul, N. (2003). Mezraa Telliât Yerleşmesi AB Yapısı. M. Özdoğan, H. Hüptamann, & N. Başgelen (ed.), *Köyden Kente Yakınoğu' da İlk Yerleşimler* içinde (ss. 525-532). Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Karul, N., Ayhan, A., & Özdoğan, M. (2002). 2001 Yılı Mezraa-Telliât Kazısı. N. Karul, A. Ayhan, & M. Özdoğan (ed.), *T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Müzeler ve Kültürel Varlıkları Koruma Genel Müdürlüğü 24. Kazı Sonuçları Toplantısı 1.Cilt* içinde (ss. 159-170). (27-31 Mayıs).
- Karul, N., Ayhan, A., & Özdoğan, M. (2004). 2001 Yılı Mezraa-Telliât Kazıları. N. Tuna, J. Greenhalg, & J. Velibeyoğlu (ed.), *Ilisu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Kültür Varlıklarını Koruma Projesi 2001 Yılı Çalışmaları 1.Cilt* içinde (ss. 57-80). ODTÜ- Tarihsel Çevre Araştırma ve Değerlendirme Merkezi (TAÇDAM).
- Karul, N. (2011). Addendum To Mezraa-Telliât. M. Özdoğan, N. Başgelen, P. Kuniholm (ed.), *The Neolithic In Turkey* içinde (ss. 251-265). Archaeology & Art Publications.
- Karul, N. (2019). Son Avcılar İlk Yerleşikler. *Aktüel Arkeoloji*, (69), 34-43
- Karul, N. (2022). Şanlıurfa Neolitik Çağ Araştırmaları Projesi: Taş Tepeler. *Arkeoloji ve Sanat Yayınları*, (169), 7-14
- Kaya, M. A. (2016). *Türkiye'nin Eskiçağ Tarihi ve Uygarlıkları I. Cilt*. (16.Baskı). İlya Yayınları
- Khurt, A. (2017). *Eski Çağ'da Yakınoğu (MÖ 3000-330) I. Cilt*. (4. Baskı). (Çev. Dilek Şendil). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları
- Kılıç, Y., & Eser, E. (2020). Göbekli Tepe (Maden-İnanç Bağlamında) Toprak Ana İnancı. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 7(4), 1985-2010
- Kodaş, E. (2013). Jerf El-Ahmar' da EA 30 Binası ve Yakınoğu' da PPNA-PPNB' ye Geçiş Dönemine Ait Kamu Binaları. *TÜBA-AR (Türkiye Bilimler Akademisi)*, (16), 9-19
- Kuijt, I. F. (2009). Evidence For Food Stronge And Predomestication Granaries 11,000 Years Ego İn The Jordan Valley. *Pans*, 106(27), 10966-10970
- Kur'an*. Furkan Suresi, Ayet 59
- Kur'an*. Rahman Suresi, Ayet 55/14

- Lewin, R. (2000). *Modern İnsanın Kökeni*. (8. Baskı). (Çev. Nazım Özüaydın). TUBİTAK Yayınları
- Lloyd, S. (2007). *Türkiye'nin Tarihi Bir Gezginin Gözüyle Anadolu Uygarlıkları*. (20. Baskı). (Çev. Ender Varinlioğlu). TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları
- Maglı, G. (2019). Göbeklitepe'deki Olası Astronomik Referanslar. *Göbeklitepe İnsanlık Tarihi Yeniden Yazılıyor*. Yıldız Sarayı Vakfı Yayınları, 71-77
- Mavi, H. (2018). Homo Erectus ve Az Bilinen Bir Tür: Homo Ergaster. *Bilim ve Ütopya Dergisi*, (292), 28-30
- Marciniak, A. (2019). Çatalhöyük: Orta Anadolu'da İlk Köy Yerleşmesi. *Aktüel Arkeoloji*, (69), 56-58
- Mazoyer, M. & Raudart, L. (2016). *Dünya Tarım Tarihi Neolitik Çağ'dan Günümüzdeki Krize*. (2. Baskı). Epos Yayınları
- Mellaart, J. (1988). *Yakındoğu'nun En Eski Uygarlıkları*. (1. Baskı). (Çev. Bilgi Altınok). Arkeoloji ve Sanat Yayınları
- Memiş, E. (2009). *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*. (2.Baskı). Ekin
- Memiş, E. (2017a). *Eskiçağ Türkiye Tarihi*. (14.Baskı). Ekin
- Memiş, E. (2017b). *Eskiçağda Mezopotamya*. (4.Baskı). Ekin
- Memiş, E. (2021). Eski Yakındoğu'da Adalet Anlayışı ve Kanun Koyucuları. *OANNES (Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları) Dergisi*, 3(1), 1 – 37.
- Memiş, E. (2021). Anadolu'nun Tarih Öncesi Dönemleri. *Eskiçağ Anadolu Tarihi, Atatürk Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi Yayını*, 20-39
- McGregor, J. H.S. (2021). *Tarih Öncesinden Bugüne Akdeniz Dünyası ve Doğa*, (Çev. Barış Gönülşen). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları
- Mlodinow, L. (2018). *Akıllı Homo Sapiens*. (Çev. Mihriban Doğan). Say
- Morgan, L. H. (1994). *Eski Toplum Cilt:1*. Payel Yayınları
- Mutluay, N. (2010). *Anadolu Neolitik Çağ Uygarlığı*. After Yayınları
- NISHIAKI, Y. & MIÈRE, L. M. (2005), The oldest Pottery Neolithic of Upper Mesopotamia: New Evidence From Tell Seker al-Aheimar, The Khabur, Northeast Syria, *In: Paléorient*, 31(2), 55-68.

- Nışiaki, Y. (2007). A Unique Neolithic Female Figurine From Tell Seker Al-Aheimar Northeast Syria. *Paléorient*, 33 (2), 117-125
- Nışiaki, Y. (2011a). Excavations at Tell Seker al-Aheimar, Hassake, Tenth Season, 2009. *Chronique Archeologique en Syrie*, (5), 61-67.
- Nışiaki, Y. (2011b). Preliminary Notes On The Pre-Pottery And Pottery Neolithic Lithics From Tell Seker al- Aheimar, The Upper Khabur: The 2000-2001 Season, E. Healey, S. Campbell, & O. Maeda (ed.), *The State of the Stone: Terminologies, Continuities and Contexts in Near Eastern Lithics. Studies in Early Near Eastern Production, Subsistence, and Environment*, (13), 457–464
- Nışiaki, Y. (2012). Excavtions At Tell Seker el-Aheimar, Hassake, Eleventh Season, 2010. *Chronique Archéologique En Syrie Excavtions Reports of 2010-2011*, 31-37
- Nışiaki, Y. (2013). PPNB Flint Blade Production At Tell Seker al-Aheimar -The Upper Khabur- Syria. Y. Nışiaki (ed.), *In: Neolithic Archaeology in the Khabur Valley, Upper Mesopotamia and Beyond* içinde (ss. 64-79).
- Nışiaki, Y. (2021). The Pre-Pottery Water-Well At Tell Seker al-Aheimar, Upper Mesopotamia: The Social Contexts Of Its Construction and Management. *Published By Cambridge University Press on Behalf of the Prehistoric Society*, (87), 1-12
- Notroff, J., Dietrich, O.-PETERS, J., Pöllath, N., & Schmidt, Ç. K. (2015). Göbekli Tepe Uygarlığın Doğuşunda Neolitik Şölenlerin İzleri. *Aktüel Arkeoloji*, (46), 52-68
- Okşan, Y., & Çalışkan, N. (2020). Yaratılış ve Darwinci Evrim. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17(45), 155-183
- Öksüz, B. (2002). Beslenmek Neolitik Çağ. *Arkeo Atlas*, (1), 84-87
- Özbek, M. (2004). *Çayönü'nde İnsan*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları
- Özbek, M. (2005). Neolitik Toplumlarda Baş veya Tüm Bedeni Alçılama Geleneği: Anadolu ve Yakındoğu' dan Bazı Örnekler. *TÜBA-AR Dergisi*, (8), 127-136
- Özdemir, M. (2017). Neolitik Dönem Anadolu Mimarisinden Bir Kesit: Çayönü. *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 3(3), 248-265
- Özdoğan, A. E. (2002). Çayönü Tepesi. *Arkeo Atlas*, (1), 77
- Özdoğan, A. E. (2019). Çayönü. *Aktüel Arkeoloji*, (69), 80-87

- Özdoğan, E., & Uludağ, C. (2022). Sayburç: Şanlıurfa' da Yeni Bir Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Yerleşimi. *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, (169), 9-24
- Özdoğan, M. (2000). Yarımburgaz Mağarası 1986 Yılı Kurtarma Kazısı. *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*, 9-13
- Özdoğan, M. (2002a). Yazısız Zamanlar Tarih Öncesi, *Arkeo Atlas*, (1), 24-27,29,31-32
- Özdoğan, M. (2002b). İlk Adımlar Paleolitik Çağ. *Arkeo Atlas*, (1), 46-48,51-52,55-57
- Özdoğan, M. (2002c). Adım Adım Yerleşik Yaşam Mezolitik Çağ. *Arkeo Atlas*, (1), 58-60,62-63
- Özdoğan, M. (2002d). Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ. *Arkeo Atlas*, (1), 66-73,76,78-80, 82
- Özdoğan, M. (2002e). Çanak Çömlekli Neolitik Çağ. *Arkeo Atlas*, (1), 88-96, 99-101,103-104
- Özdoğan, M. (2002f). Mezraa-Telliat. *Arkeo Atlas*, (1), 93
- Özdoğan, M. (2002g). *Güneydoğu Anadolu'nun Kültür Tarihindeki Yerine Farklı Bir Bakış*. Türkiye Bilimler Akademisi Formu 14, TÜBİTAK Yayınları
- Özdoğan, M., Karul, N. & Özdoğan, E. (2003). Mezraa-Telliat Höyüğü 4. Dönem Çalışmaları. *T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü 25. Kazı Sonuçları Toplantısı 2. Cilt* içinde (ss. 235-244). (26-31 Mayıs),
- Özdoğan, M. (2004). Tarihöncesi Çağların Bileşik Toplulukları Braidwood'ların Anısına Armağan. *TÜBA-AR (Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi)*, (7), 43-51
- Özdoğan, M. (2010). Çayönü: Çanak-Çömleksiz Neolitik Döneme Tarihlenen Bir Yerleşim Yeri Koruma ve Alan Düzenleme Uygulaması. *TÜBA-KED (Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi)*, (8), 141-154
- Özdoğan, M., Karul, N., Özdoğan, E. (2011). 2002 Yılı Mezraa-Telliat Kazıları. N. Tuna, & O. Doonan (ed.), *Ilisu ve Karkamış Baraj Gölleri Arasında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2002 Yılı Çalışmaları 1. Cilt*, içinde (ss. 35-96). OTDÜ- Tarihî Çevre Araştırma ve Değerlendirme Merkezi (TAÇDAM).
- Özdoğan, M. (2015). Göbekli Tepe'nin Uygarlık Tarihi İçindeki Yeri. *Aktüel Arkeoloji*, (46), 38-51

- Özdoğan, M. (2016). Neolitik Dönem ve Göç- Arkeolojik Veriler Açısından Bir Değerlendirme. *Aktüel Arkeoloji*, (54), 48-59
- Özdoğan, M. (2018a). Neolitik Atlamasının Düünden Bugüne Değişen Tanımı. *Azerbaycan Arkeolojisi Azerbaycan Arkeolojisi Hazar Üniversitesi Neşriyatı*, 21 (1), 12-39
- Özdoğan, M. (2018b). Marmara Denizi ve Neolitik Yaşam Biçimin Anadolu' dan Avrupa 'ya Aktarımı. *TINA (Denizcilik Arkeolojisi Dergisi)*, (10), 9-30
- Özdoğan, M. (2022). Anadolu'da Neolitik' in Yolcuğu. *Arke Atlas*, (1), 10-25
- Özdoğan, M. (Erişim Tarihi: s. 25. 09. 2022). Neolitik Dönemi Yeniden Düşünmek, https://www.academia.edu/32093862/Neolitik_Do_nemi_Yeniden_Du_s_u_nmek_pdf, 46-59
- Öztürk, Z. K., & Şimşek, A. (2019). Tarih Öncesi Dönemdeki İlk Barınma Alanları ile Anadolu'daki Körtik Tepe, Hallan Çemi, Nevalı Çori ve Aşıklı Höyük Yerleşmelerinde, İnanç ve Kültürün etkisinin İncelenmesi. *İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 1(3), 14-22
- Panafieu, J. B. D. (2020). *Homo Sapiens: İnsanın Evrimi*. (Çev. Nıvart Taşçı). bgst Yayınları
- Petrova, N. Y. (2012). A Technological Study Of Hassuna Culture Ceramics (Yarım Tepe I settlement). *Documenta Praehistorica*, (XXXIX), 75-82
- Portillo, M., Albert, R., Kadowaki, S., & Nishiaki, Y. (2010). Domestic activities at Early Neolithic Tell Seker al-Aheimar (Upper Khabur, Northeastern Syria) through phytoliths and spherulites studies. *Des hommes et des plantes. Exploitation du milieu et gestion des ressources végétales de la préhistoire à nos jours. XXXe rencontres internationales d'archéologie et d'histoire d'Antibes Sous la direction de C. Delhon, I. Théry-Parisot, S. Thiébault Éditions APDCA, Antibes*, 19-30
- Sarıkcıoğlu, E. (1986). Anadolu'nun Tarih Öncesi İnançları. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 0 (6), 15-19
- Sahlin, M. (2016). *Taş Devri Ekonomisi*. (2.Baskı). (Çev. Taylan Doğan-Şirin Özgün). bgst Yayınları

- Sevin, V. (2020). *Başlangıcından Perslere Kadar Anadolu Arkeolojisi*. (Genişletilmiş 6. Basım). Der Yayınları:215
- Seyirci, H. K., & Çağ, Ç. (2018). Antikçağda Gıdaların Korunması. *Cedrus Dergisi*, (6), 701-711
- Schmidt, K. (2002). Göbekli Tepe. *Arkeo Atlas*, (1), 74
- Schmidt, K. (2007). *Taş Çağı Avcıların Gizemli Kutsal Alanı Göbekli Tepe*. (Çev. Rüstem Aslan). Arkeoloji ve Sanat Yayınları
- Sivrioğlu, T. (2017). *Uygarlık Tarihi*. Kriter Yayınları
- Snell, D. C. (2017). Antik Yakın Doğu’da Kölelik. *Aktüel Arkeoloji*, (55), 32-47
- Stordeur, D. & Willcox, G. (2002), Du PPNA Au PPNB: Mise En Lumière D’une Phase De Transition à Jerf el Ahmar (Syrie). *Bulletin de la Société Préhistorique Française*, (99), 563-595
- Şenel, A. (1993). *İnsanlık Tarihi*. İmaj Yayınları
- Şenel, A. (2018). *Kemirgenlerden Sömürgenlere İnsanlık Tarihi*. (Gözden Geçirilmiş 4. Baskı). İmge Kitapevi
- Şimşek, F. (2017). Paleolitik Dönemde İnsan Türleri. *Uluslararası Amisos Dergisi*, 2(3), 66-85
- Taha, H. (2010). Tell es-Sultan (Jericho), the Oldest City in the World. *This Week in Palestine*, (144), 36–39.
- Taha, H. (2021). Tell es-Sultan, Ancient Jericho. https://www.academia.edu/69864947/Tell_es_Sultan_Ancient_Jericho, 4-5
- Tekin, H. (2015). Yukarı Mezopotamya’ nın İlk Boyalı Çanak-Çömlekleri: Hassuna, Samarra ve Halaf Yeni Yaklaşımlar I: Bölüm 1: Hassuna ve Samarra. *Olba*, (23), 1-56
- Tekin, H. (2017). Geç Neolitik Dönem’de (MÖ 7.000-5.000) Diyarbakır. A. Coşkun, M. Temel, & P.G. Kılıç (ed.), *Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu I* içinde (ss. 89-101). Diyarbakır, (02-05 Kasım 2016).
- Tekin, H. (2018a). Halaf: Mezopotamya’nın “Gizemli” Neolitik Seramiği. *Azerbaycan Arkeolojisi Hazar Üniversitesi Yayınları*, 21(1), 55-69

- Tekin, H. (2018b). Yukarı Mezopotamya' nın İlk Boyalı Çanak-Çömlekleri: Hassuna, Samarra ve Halaf Yeni Yorumlar ve Yeni Yaklaşımlar Bölüm 2: Halaf. *Anadolu Prehistorya Araştırmaları Dergisi*, (4), 81-100
- Tekin, H. (2019). İlk Köyler ve İlk Köylüler. *Aktüel Arkeoloji*, (69), 26-33
- Toprak, G. K. (2019). Anadolu'da Neolitik Dönem 'de Mimarlığın Temel İlkeleri Üzerine Bir Araştırma. *Mimarlık Yaşam Dergisi*, 5(1), 1-25
- Umurtak, G. (2002). Anadolu Figürinleri Neolitik Çağ. *Arkeo Atlas*, (1), 106-107
- Uyanık, N. & Berk, F. M. (2016). Mekân-Şehir ve Medeniyet Bağlamında Çatalhöyük. *Uluslararası Turizm ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (16), 1-16
- Yalçıklı, D. & Alptekin, V. M. (2002). Mezraa Höyük Excavtions 2000. N. Tuna, & J. Velibeyoğlu (ed.), *Ilisu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Koruma Projesi 2000 Yılı Çalışmaları içinde* (ss.188-210). OTDÜ-Tarımsal Çevre Araştırma ve Değerlendirme Merkezi (TAÇDAM).
- Yalçinkaya, I. (2009). *Eski Anadolu Uygarlıkları Paleolitik Çağ (Eski Taş Çağı/ Yontma Taş Çağı)*. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Türkiye Kültür Portalı Projesi
- Yalman, E. N. (1998). *Yakındoğu İlk Çanak Çömlek Başlangıcı Sorunun Çözümüne Çayönü Neolitik Çanak Çömleğinin Katkısı*. (Yayın No: 1998/171608) [Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi İstanbul Üniversitesi]
- Watkins, T. (2015). Göbekli Tepe'yi Kim İnşa Etti, *Aktüel Arkeoloji*, (46), 70-79

EKLER

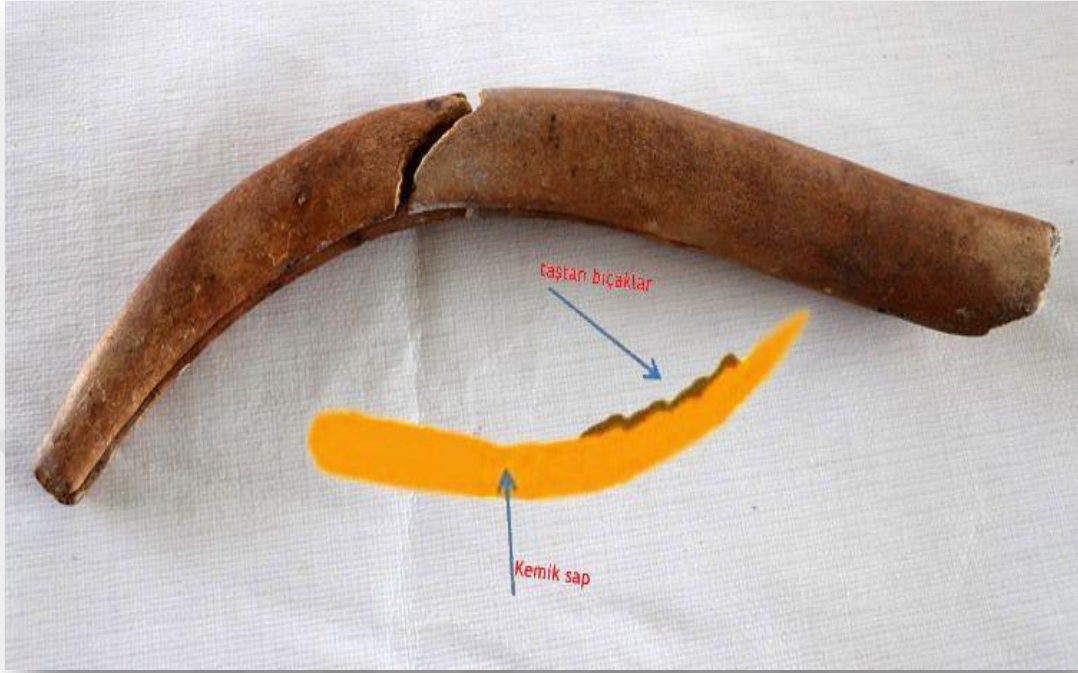
EK- 1 Neolitik devrimin ortaya çıktığı Bereketli Hilal bölgesi' nin haritası. Erişim: 02.06.2023 https://uliwiki.org/index.php?title=Bereketli_Hilal

EK- 2 Neolitik Çağ' a ait taş aletler. Erişim: 25.04.2023
https://tr.wikipedia.org/wiki/Cilal%C4%B1_Ta%C5%9F_Devri

EK- 3 Neolitik Çağ' ait orak. Erişim: 28. 05. 2023
<https://www.arkeolojikhaber.com/haber-denizlide-neolitik-cagda-yapilmis-kemikten-orak-bulundu-16907/>

Erişim: 18.07.2023 <https://t24.com.tr/yazarlar/ugur-gurses/asikli-nin-1001-yili,36648>

EK- 4 Şanlıurfa’ da yer alan tuzak alanları. Erişim: 22.10.2022
<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/446698>

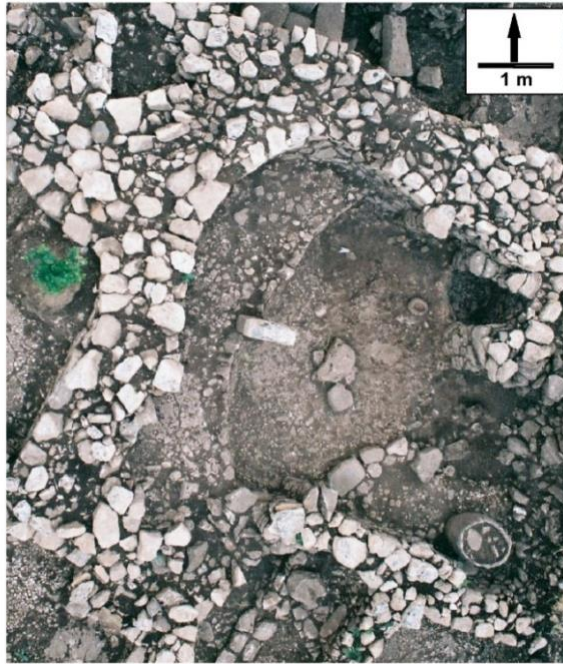
EK-5 Kurt Tepesi (Şanlıurfa) yakınlarındaki tuzak alanı. Erişim: 22.10.2022
<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/446698>

EK-6 Neolitik devrimin bölgeler arasındaki farklılıklarını gösteren bir harita.
Erişim: 01.06.2023 <https://bberksan.blogspot.com/p/anadolunun-erken-halklar-i-neolitik-ve.html>

EK- 7 Göbeklitepe’ de 160 lt kapasiteye sahip bira yapım tekneleri. Erişim: 02.06.2023 <https://arkeofili.com/tarimin-safaginda-gobeklitepede-bira-uretimi/>

EK- 8 PPN dönemine ait yerleşim yerlerinde yaygın olarak görülen intramural tarzda hocker pozisyonunda ev içi gömü uygulaması. Erişim: 21.04.2023
<https://docplayer.biz.tr/51476186-Kortik-tepe-uygarligin-diyarbakir-daki-ilk-adimlari-the-first-traces-of-civilization-in-diyarbakir-die-ersten-stufen-der-zivilisation-in-diyarbakir.ht>

EK- 9 Çatalhöyük' e ait bir ev içi ölü gömme geleneği. Erişim: 21.04.2023
<https://www.facebook.com/AltinPesindee/photos/a.764791857001567/1181258278688254/?type=3>

EK- 10 Göbeklitepe Hüyük'ün uzaktan görünümü. Erişim: 25.03.2023
<https://nereye.com.tr/gobeklitepenin-kesfi-solenler-ve-neolitik-bulusmalar/>

EK- 11 Göbeklitepe Höyük'ün yakın görünümü. Erişim: 25.03.2023
<https://tr.wikipedia.org/wiki/G%C3%B6beklitepe>

EK- 12 Göbeklitepe’ de yağmur suyunun toplandığı su çukuru ve tahliye borusu (Clare, 2020, s. 83)

EK- 13 Göbeklitepe’ nin K10-13 ve K10-23 açmalarında ortaya çıkan bir dizi ocak, alışılmadık derecede yüksek kemik aletler ile taş ve kemik boncuklar (Clare, 2020, s. 83)

EK- 14 T biçimli stellerin üzerinde yer alan kabartmalar. Erişim: 26.03.2023
<https://seyyahalemi.com/gobeklitepe/>

EK- 15 T biçimli stellerin üzerinde yer alan kabartmalar Erişim: 26.03.2023
<https://tr.pinterest.com/pin/178244097741307363/>

Ek – 16 Göbeklitepe’ de bulunan tek kadın kaya çizimi (doğum yaptığı ya da cinsel ilişki yaşadığı düşünülmektedir). Erişim: 26.03.2023
<https://www.bilimma.com/gobeklitepe-hakkinda-kapsamli-rehber/gobeklitepe-kadin/>

EK- 17 Sayburç’ ta iki leopar arasında fallusunu tutar halde betimlenen insan kabartması. Erişim: 26.03.2023 <https://arkeofili.com/sanliurfa-sayburcta-leoparli-insan-sahnesi-bulundu/>

EK- 18 Eriha/Jericho Höyük kuş uçuşu görünümü. Erişim: 27.03.2023
<https://arkeofili.com/5000-yillik-bakim-urunleri-ve-takilar-erihanin-yukselisini-gosteriyor/>

EK- 19 Eriha-/Jericho Höyük. Erişim: 27.03.2023
<https://tr.wikipedia.org/wiki/Eriha>

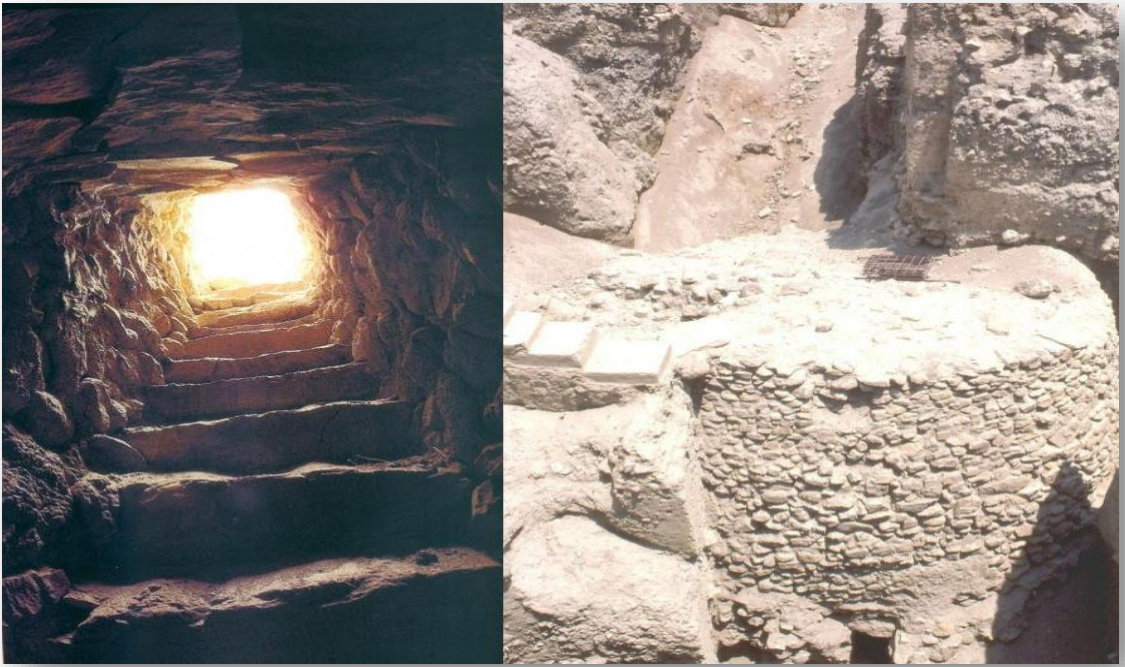
EK- 20 Jericho Kulesi. Erişim: 27.03.2023

https://www.reddit.com/r/ArtefactPorn/comments/sp005k/the_10000yearold_tower_of_jericho_is_an/

EK-21 Eriha/Jericho kulesi. Erişim: 27.03.2023

<https://www.arkeolojikhaber.com/haber-dunyanin-ilk-gokdeleni-jericho-kulesine-dair-yeni-iddia-17582/>

EK- 22 Eriha/Jericho' da ortaya çıkan sıvalı kafatası. Erişim: 27.03.2023
<https://arkeofili.com/9-000-yillik-eriha-kafatasinin-yuzu-canlandirildi/>

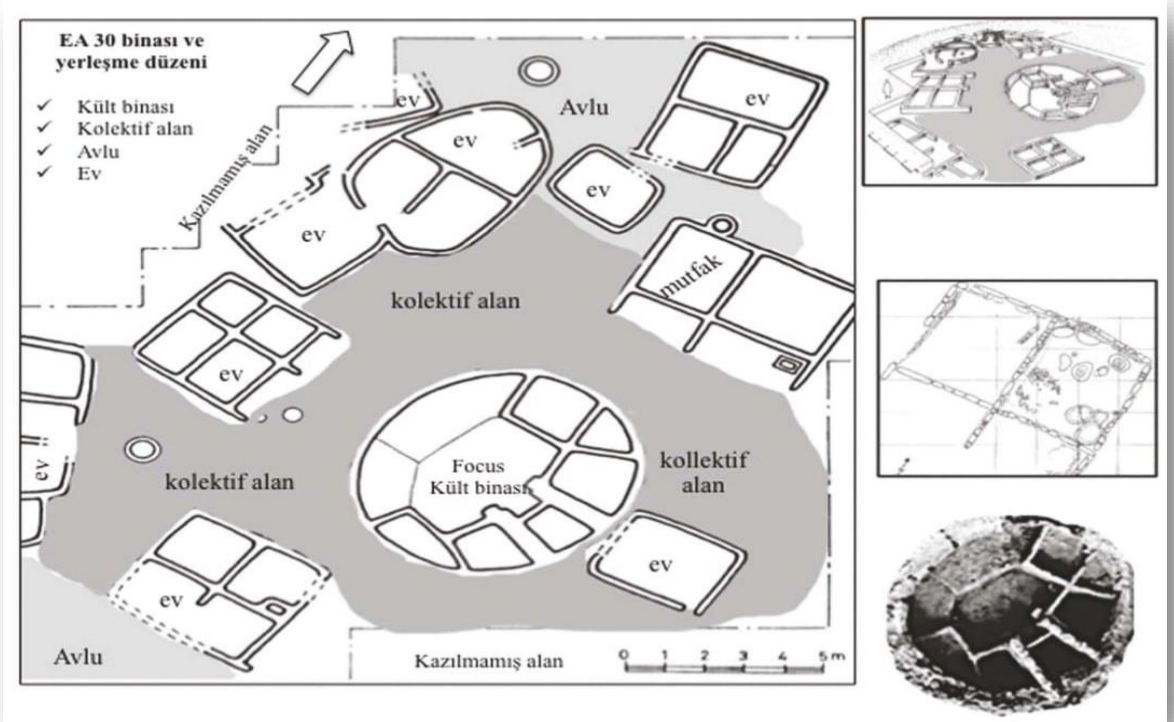
EK-23 Eriha/Jericho' da ortaya çıkan sıvalı kafatası. Erişim: 27.03.2023
<https://www.gazeteduvar.com.tr/9-bin-yillik-deniz-kabuklu-kafatasinin-yuzu-yeniden-canlandirildi-haber-1597799>

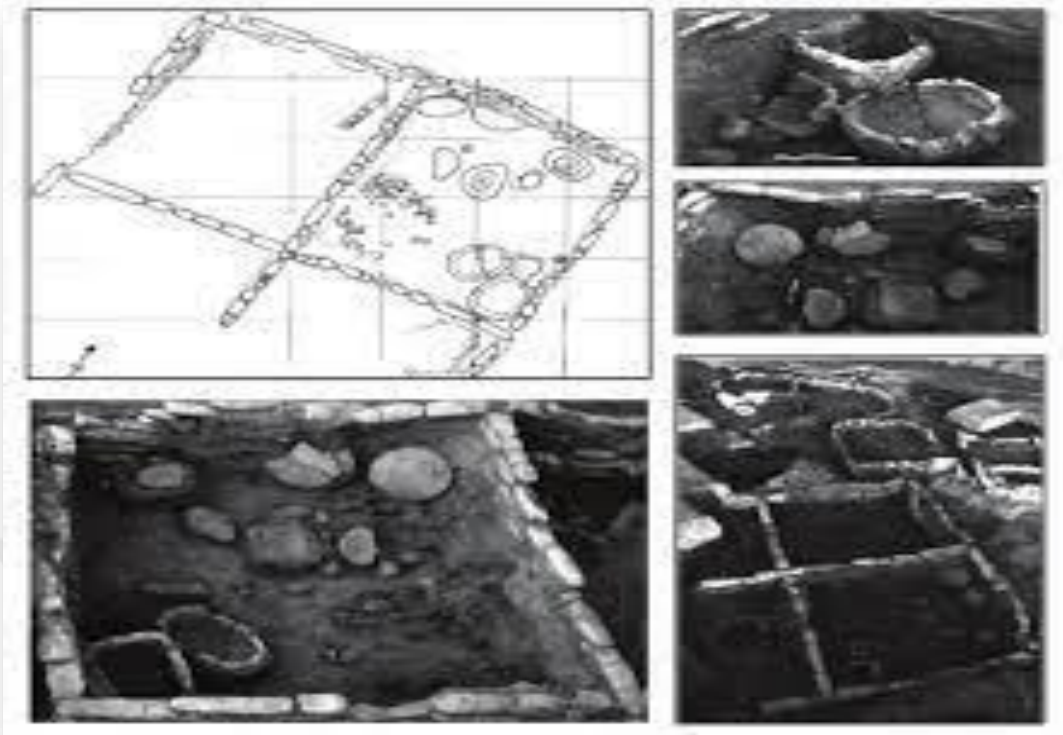
EK- 24 Jerf el-Ahmar Höyük' ün mimari kalıntıları. Erişim: 28.03.2023
<https://www.archeorient.mom.fr/sites/archeorient.mom.fr/files/docs/Publications/ouvrages/Stordeur-Envoi.pdf>

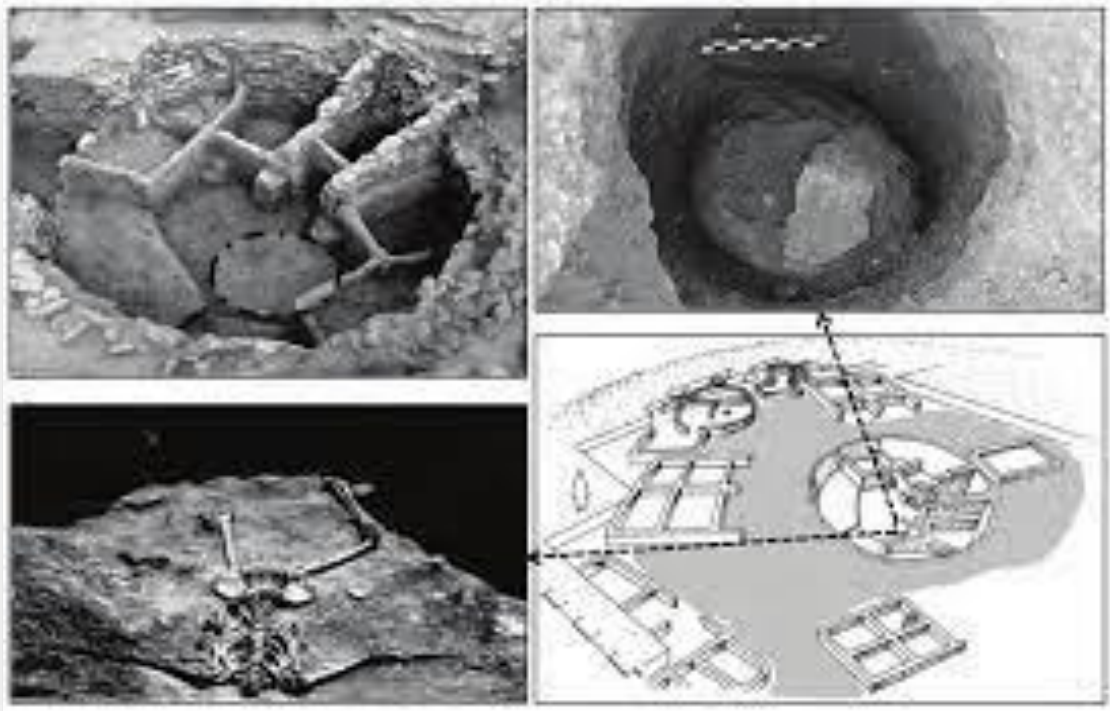
EK- 25 Jerf el-Ahmar' da bulunan EA30 kamusal yapının krokisi (Kodaş, 2013, s. 13).

EK- 26 EA 10 Mutfak Binası (Kodaş, 2013, s. 14).

EK- 27 Jerf el-Ahmar’ da EA 30 Binasının içerisinde ortaya çıkan başsız iskelet ve izole edilmiş kafatası, konumlarıyla birlikte yer almaktadır (Kodaş, 2013, s. 15).

EK- 28 Çayönü mimari kalıntıları. Erişim: 01.04.2023

<https://www.memurlar.net/haber/852876/dunya-uygarlik-tarihine-isik-tutan-hoyuk-cayonu.html>

EK-29 Çayönü mimari kalıntıları. Erişim: 01.04.2023

<https://www.canlihaber.com/haber/5235568/cayonu-tepesi-nerededir>

EK-30 Erişim: 01.04.2023 <https://www.trthaber.com/haber/kultur-sanat/dunya-uygarlik-tarihine-isik-tutan-hoyuk-cayonu-429458.html>

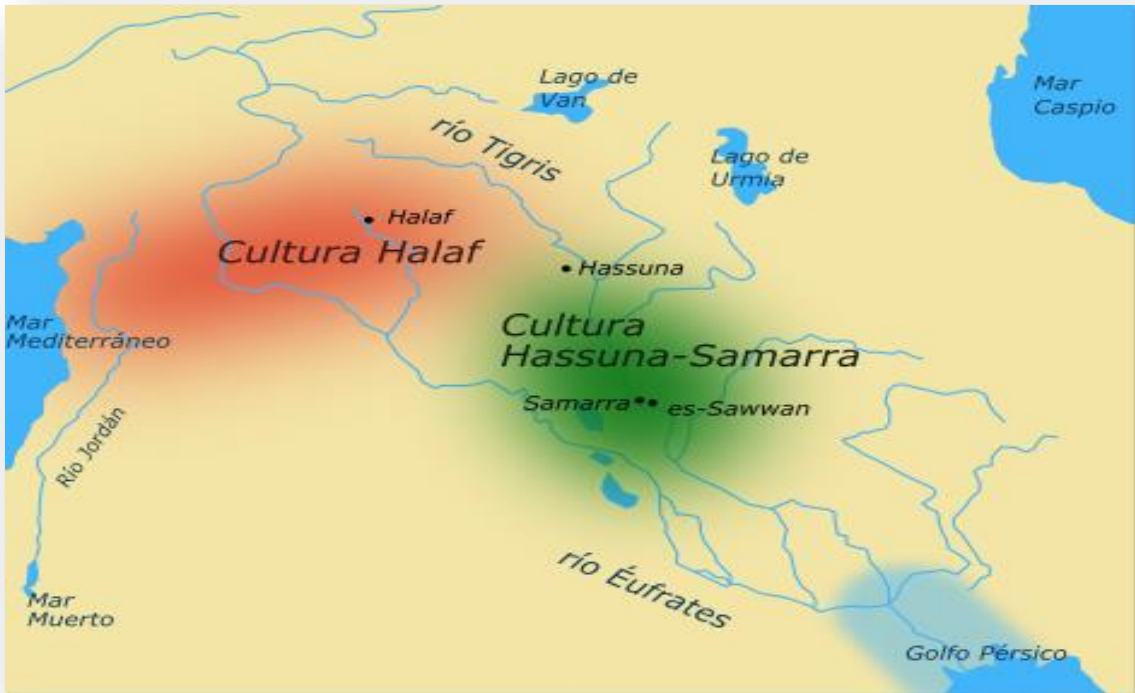
EK- 31 Çayönü ‘de yer alan Kafataslı Yapı. Erişim: 01.04.2023
<https://www.stonewrap.com/blog/cayonu-nden-bugune-terrazzo>

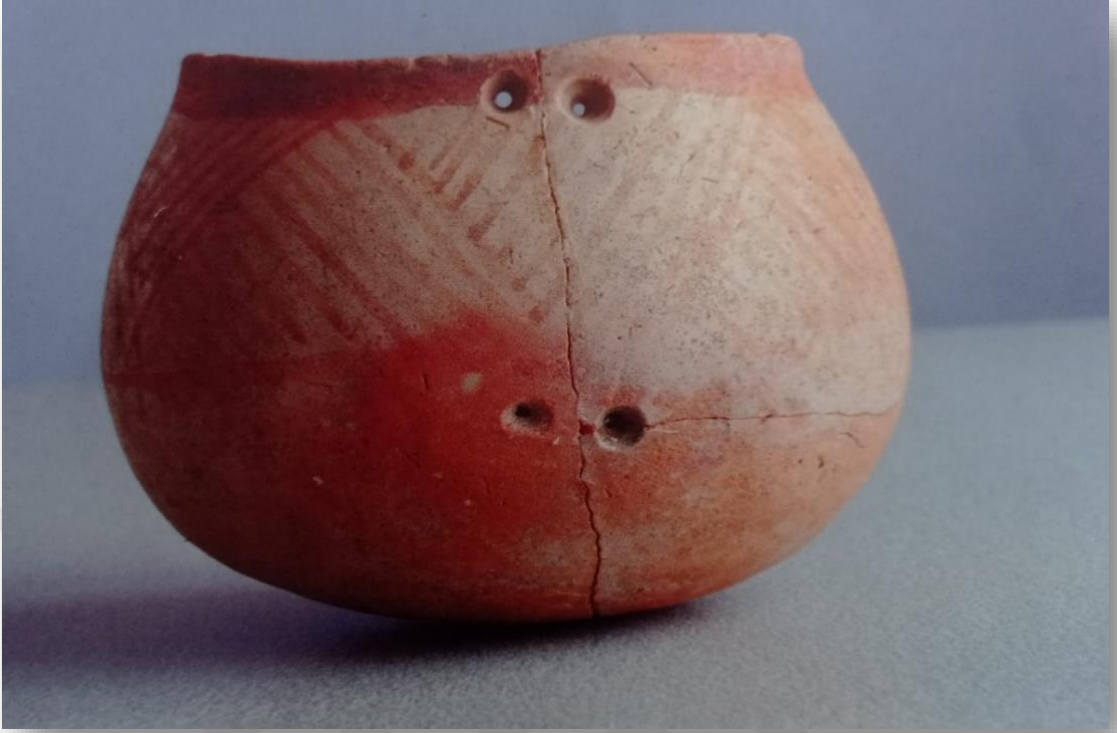
EK-32 Erişim: 01.04.2023 <https://www.aa.com.tr/tr/pg/foto-galeri/dunya-uygarlik-tarihine-isik-tutan-hoyuk-cayonu/0>

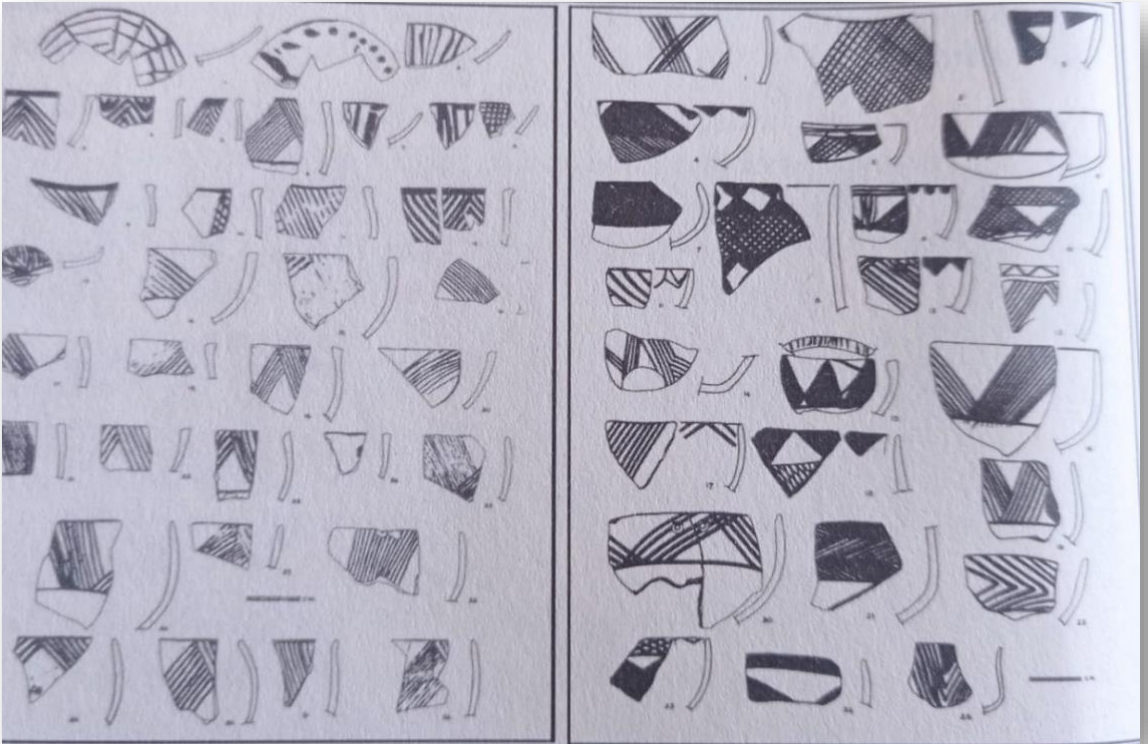
EK- 33 Hassuna, Samarra ve Halaf kültürlerin dağılımını gösteren bir harita.
Erişim: 02.04.2023
https://tr.wikipedia.org/wiki/Halaf_k%C3%BClt%C3%BCr%C3%BC

EK- 34 Hakemi Use' de ortaya çıkan Arkaik Hassuna çanağı (Tekin, 2019)

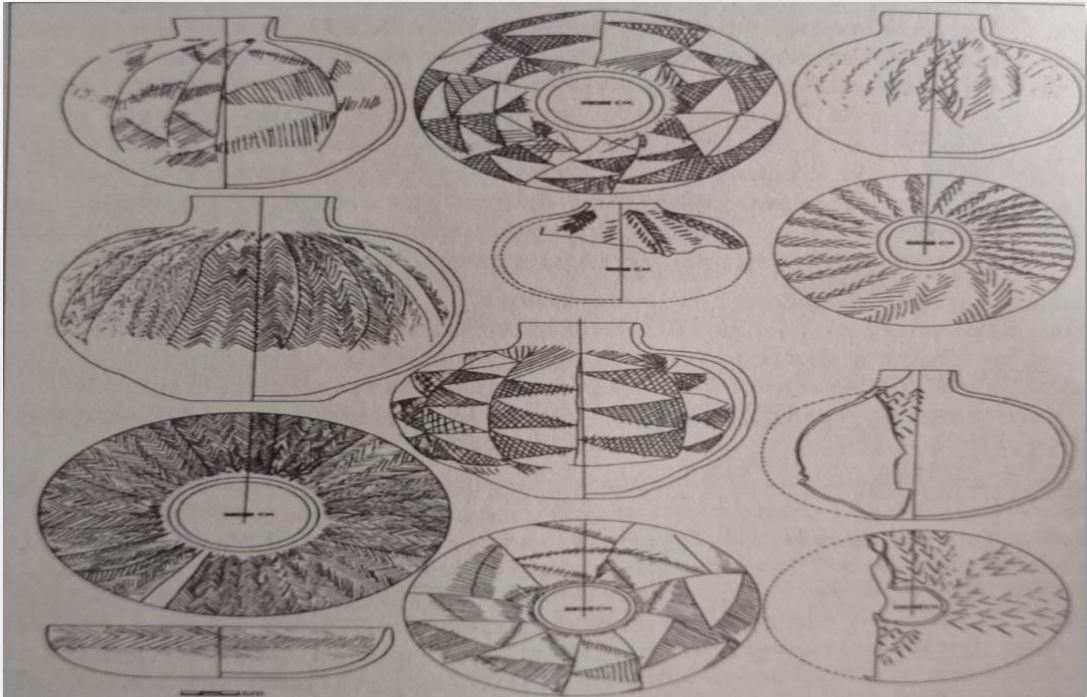
EK- 35 Arkaik Hassuna boyalıları (Tekin, 2019)

EK- 36 Hakemi Use kazılarında ortaya çıkan bir Standat Hassuna çömleği.
Erişim: 02.04.2023 <https://aktuelarkeoloji.com.tr/kategori/arkeoloji/hakemi-use-diyarbakir-da-bir-gec-assur-ve-hassuna-samarra-yerlesimi>

EK- 37 Standart Hassuna, çizgi bezekli kaplar (Tekin, 2019)

EK- 38 Hakemi Use kazılarında ortaya çıkan bir “huskin try”. Erişim: 02.04.2023
<http://tacdarn.metu.edu.tr/en/hakemi-use-tepe>

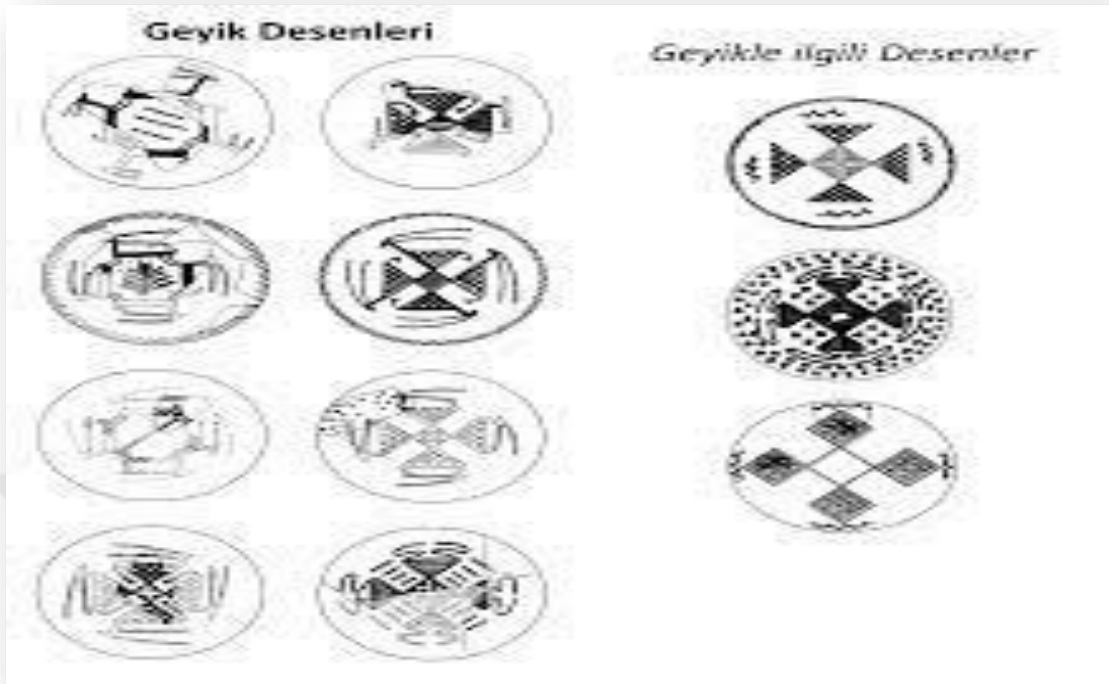

EK- 39 Tell Sabi Abyad yerleşim yerinde ortaya çıkan mühürlü çömlekler (Tekin, 2019).

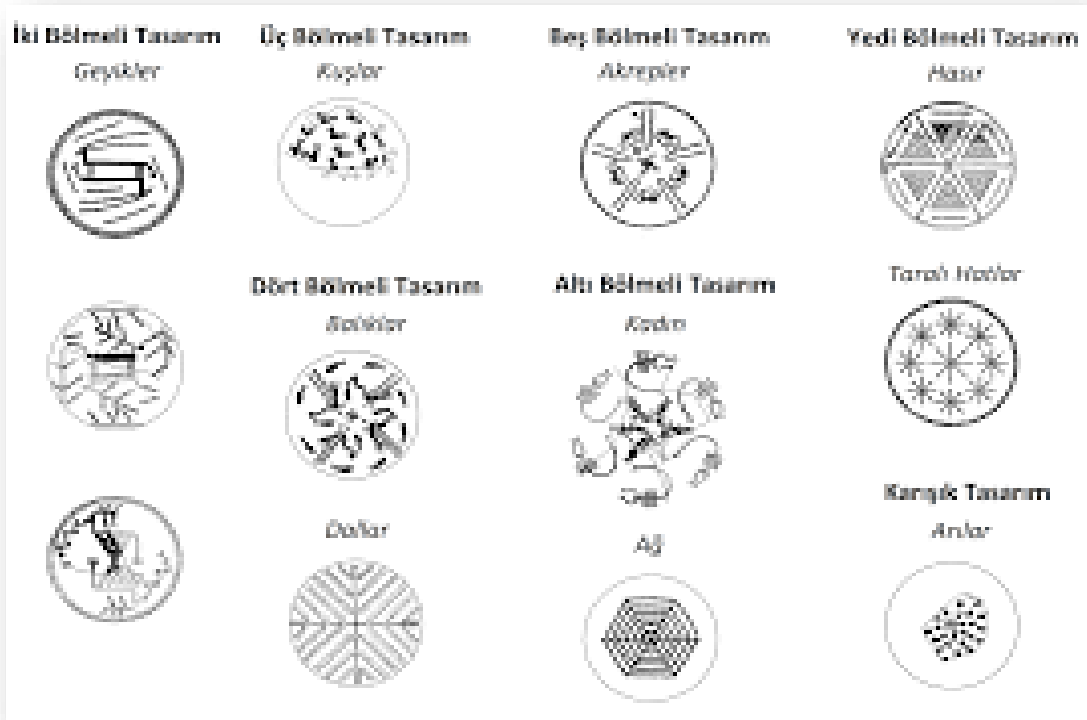
EK- 40 Samarra Kültürüne ait bazı geyik motifleri

file:///C:/Users/Casper/Downloads/OM%C3%9C.ARK.134%20(5)%20(5).pdf

EK- 41 Samarra kültürüne ait bazı motifler. Erişim: 03.04.2023

file:///C:/Users/Casper/Downloads/OM%C3%9C.ARK.134%20(5)%20(5).pdf

EK- 42 Tell es-Sawwan kazılarında el geçen Samarra tabağı. Erişim:03.04.2023
file:///C:/Users/Casper/Downloads/OM%C3%9C.ARK.134%20(5)%20(5).pdf

EK- 43 Samarra kùltürüne ait bir çömlek. Erişim: 04.04.2023
file:///C:/Users/Casper/Downloads/OM%C3%9C.ARK.134%20(5)%20(4).pdf

EK- 44 Samarra kültürüne ait bir kap (Çıvgın, 2019, s. 322)

**EK- 45 Tell Halaf kazılarında ortaya çıkan bir boyunlu. Erişim: 03.04.2023
çömlekfile:///C:/Users/Casper/Downloads/OM%C3%9C.ARK.133(8)%20(5).pdf**

EK- 46 Halaf kültürüne ait bir kap. Erişim: 04.04.2023

file:///C:/Users/Casper/Downloads/OM%C3%9C.ARK.133(8)%20(5).pdf

EK- 47 Halaf kültürüne ait bir kase. Erişim: 04.04.2023

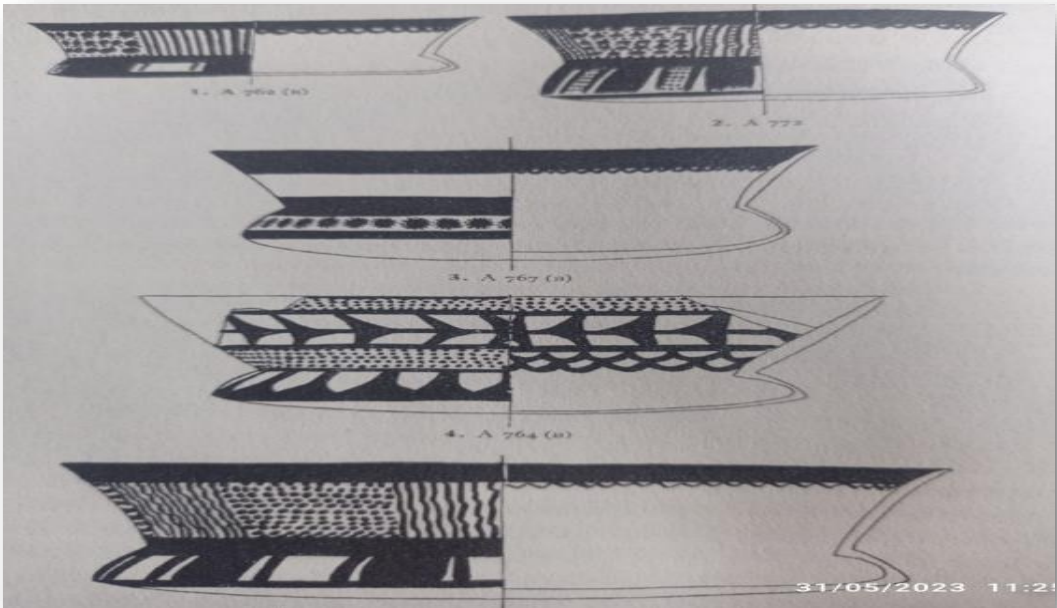
<https://www.bilgipedia.com.tr/halaf-kulturu/>

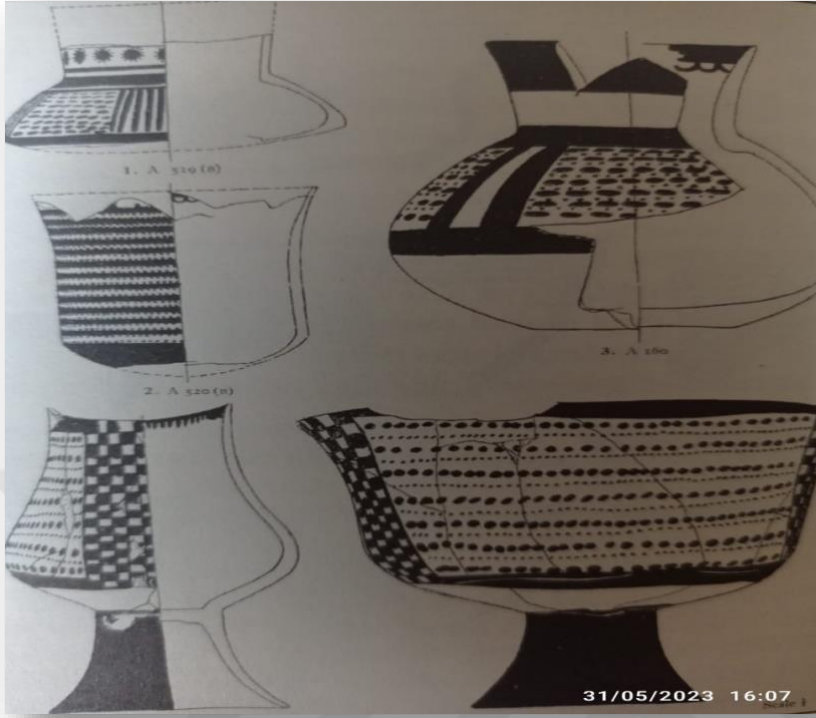
EK- 48 Domuz Tepe’ de ortaya çıkan Halaf kültürüne ait iki ayaklı bir çömlek (Tekin, 2019).

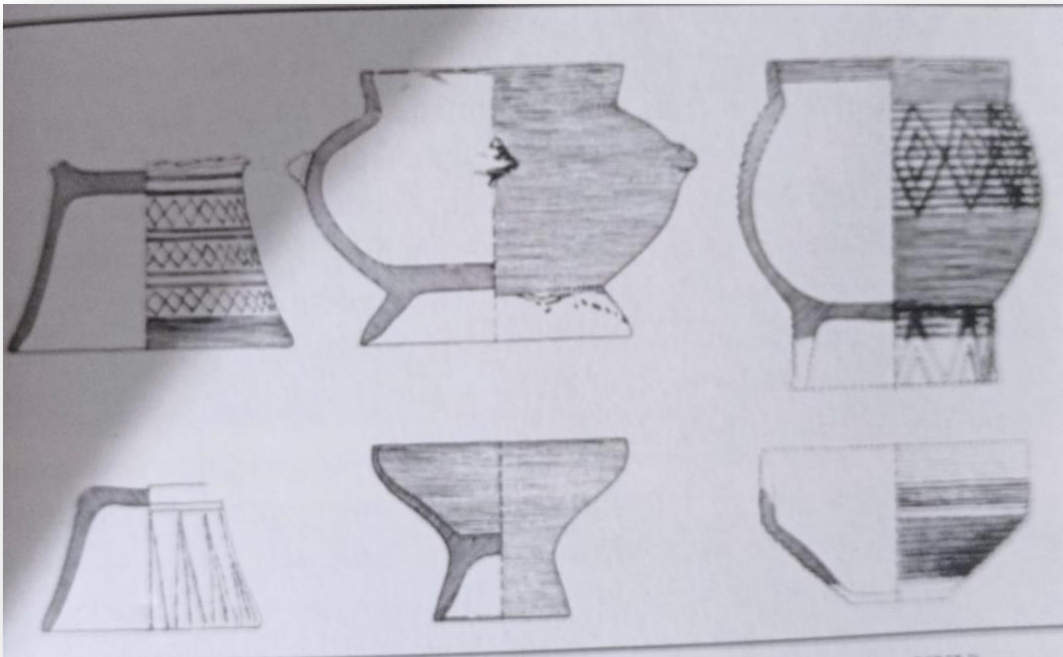
EK- 49 Tell Arpachiyah kazılarında Erken Halaf ‘ın simgesi durumunda olan “krema kabı” (cream bowl) olarak bilinen kap formu (Tekin, 2019).

EK- 50 Tell Arpaciyah kazılarında Orta Halaf kapların simgesi durumunda olan “şampanya kadeh” formları (Tekin, 2019).

EK- 51 Tell Halaf kazılarında ortaya çıkan Geç Neolitik kap formları (Tekin, 2019)

Ek- 52 Mezraa Telliât' ın bulunduğu kıyı ovası ve Karkamış Barajı. Güneyden kuzeye bakışı (M. Özdoğan-Karul & E. Özdoğan, 2011, s.53).

EK- 53 Mezraa Telliât'ın alan kazısının kuş uçuşu bakışı (M. Özdoğan-Karul & E. Özdoğan, 2011, s.55)

EK- 54 Mezraa Telliât' ın IIB2 yapı katı AG-AP ve AR yapıları güneybatıdan (M. Özdoğan-Karul & E. Özdoğan, 2011, s. 56).

EK- 55 Mezraa Telliât' ın çevre duvarı, alt evre duvar dokusu (M. Özdoğan-Karul & E. Özdoğan, 2011, s.62).

EK- 56 Mezraa Teliat' ın çevre duvarının hemen batısında açılan 20 C sondaj çalışmasındaki hendek dolgusu (M. Özdoğan-Karul & E. Özdoğan, 2011, s.62).

EK- 57 Mezraa Teliat' ın III. evresinde ortaya çıkan kil çukurlar ve küllü dolgular; batıdan

EK- 58 Mezraa Telliât' ın RIIB2 yapı katı, AY yapısı ve avlu (M. Özdoğan-Karul & E. Özdoğan, 2011, s. 58).

EK- 59 Mezraa Telliât' ın AY yapısında ortaya çıkan domuz iskeletlerinde biri (M. Özdoğan-Karul & E. Özdoğan, 2011, s. 58).

EK-60 Tell Seker-el-Aheimar' ın uzaktan görünümü (Nishiaki, 2021, s.3).

EK- 61 Tell Seker el- Aheimar Höyük' ün mimari kalıntıları. Erişim: 07.04.2023
https://www.um.u-tokyo.ac.jp/people/lab_nishiaki/tell_seker_al-aheimar.html

EK- 62 Tell Seker el-Aheimar’ da ortaya çıkan su kuyusu (Nishaki, 2021, s. 3).

EK- 63 Tell Seker el-Aheimar’ da ortaya çıkan kuyunun içerisinde yer alan delikli öğütme taşları, kaymaktaşı kayası vs. (Nishaki, 2021, s. 8)

EK-64 Su kuyusunun içinden çıkan aletler (Nışiakı, 2021, s.7).

EK- 65 Çatalhöyük, Konya Ovası'nda bulunuyor. Doğu höyüğü (sağda) batı höyüğünden (solda) 1.500 yıl önce yerleşilmiş. Erişim: 10.04.2023
https://www.arkeolojisanat.com/shop/blog/sehir-hayatinin-ilk-adimlari-catalhoyuk_3_568737.html

EK- 66 Çatalhöyük' ün mimari kalıntıları. Erişim: 10.04.2023
<https://www.cumhuriyet.com.tr/kultur-sanat/catalhoyukte-8200-yillik-sira-disi-bir-yapi-kesfedildi-1985992>

EK- 67 Çatalhöyük' te yer alan akbaba ve başsız insan duvar resimleri. Ayrıca evlerin tabanında gömülmüş bir insan gömüsü. Erişim: 10.04.2023
<https://www.kesfetmeliyiz.com/catalhoyuk/>

EK- 68 Çatalhöyük ‘deki evlerin duvarlarında yer alan benekli leopar postu giyen sakall  insan betimlemeleri. Erişim: 10.04.2023
https://www.tripadvisor.com.tr/LocationPhotoDirectLink-g780958-d3617265-i131986014-Catalhoyuk_Ruins-Cumra.html

EK- 69 Çatalhöyük evlerin duvarlarında yer alan boa tasviri. Erişim: 10.04.2023
<https://www.istockphoto.com/tr/foto%C4%9Fraf/catalhoyuk-gelen-prehistorik-duvar-resimleri-gm1152384707-312622524>

EK- 70Çatalhöyük'te damdan açılan kapının atında yer alan mutfak (temsili).
Erişim: 10.04.2023 <https://arkeofili.com/catalhoyuk-ve-neolitik-diyet-9000-yil-once-orta-anadolu/>

EK- 71 Çatalhöyük' ün mutfak alanı. Erişim: 10.04.2023
<https://kucukdunya.com/catalhoyuk-neolitik-kenti/>

EK-72 Erişim: 10.04.2022 <https://www.rehbername.com/kesfet/catalhoyuk-neolitik-kenti>

EK- 73 Çatalhöyük'te görülen boa sembolizmi. Erişim: 10.04.2023 <https://arkeonews.com/neolitik-cagda-anadolunun-kutsal-kapları/>

EK-74 Erişim: 10.04.2023 <https://yesilgazete.org/volkanik-patlamayi-gosteren-en-eski-duvar-resmi/>

EK- 75 Venüs kadın heykelcileri. Erişim: 11.04.2023
<https://www.arkeolojikhaber.com/haber-34-bin-yillik-minyonlar-fildisi-saksonya-venusleri-5442/>

EK-76 Erişim: 11.04.2023 <https://isistanbul.wordpress.com/2013/07/03/ilk-heykel-venusten-saddama-heykeller-uzerinden-savasin-tahribati/>

Ek- 77 Avusturya' da ortaya çıkan Willendorf Venüs kadın heykelciği. Erişim: 11.04.2023 https://tr.wikipedia.org/wiki/Willendorf_Ven%C3%BCs%C3%BC

EK- 78 Çatalhöyük’ te ortaya çıkan Ana Tanrıça heykelciği. Erişim: 11.04.2023
<https://www.sabah.com.tr/kultur-sanat/2016/09/13/catalhoyukte-essiz-kadin-heykelcigi-bulundu>

EK- 79 Çatalhöyük’ te bir buğday ambarının yanında ele geçen ana tanrıça. Erişim: 12.04.2023
<https://ozhanozturk.com/2019/01/17/ana-tanrica-mitoloji/>

EK- 80 Hacilar’ da ortaya çıkan bu Ana Tanrıça’ nın elinde bir çocuk bulunmaktadır. Erişim: 12.04.2023
https://www.arkeolojisanat.com/shop/blog/anadoluda-ana-tanrica-inanisi_3_82290.html

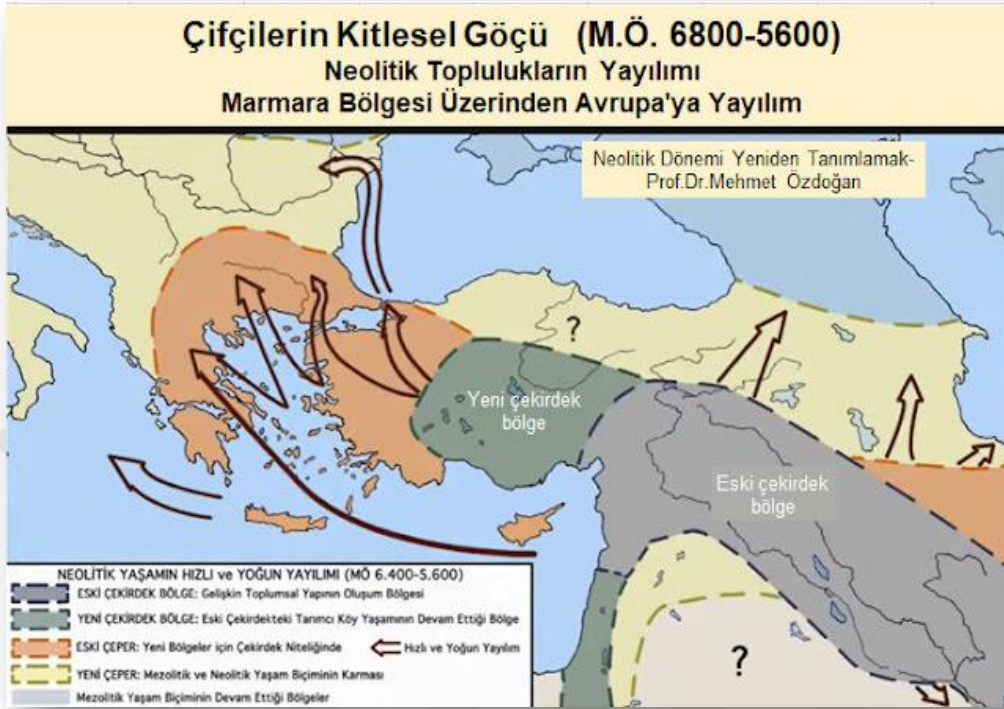
EK- 81 Hacilar ‘da yan yatan bir Ana Tanrıça heykelciği. Erişim: 12.04.2023
<https://www.bilgial.com/neolitik-cagda-anadolu-hallan-cemi-hoyugu-caferhoyuk-catalhoyuk-gobeklitepe-cayonu-asiklihoyuk-ve-hacilar-magaralari/>

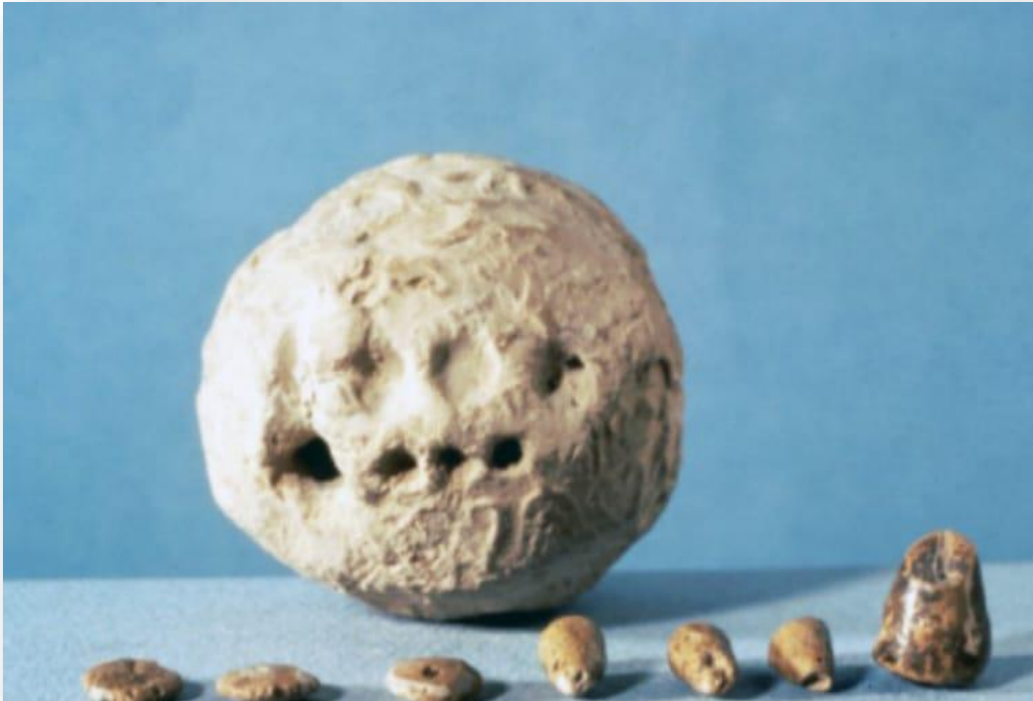
*Ana tanrıça heykelciği,
Hacilar*

EK-82 Neolitik Devrimin yayılımı. Erişim: 01.06.2023

haritası <https://bberksan.blogspot.com/p/anadolunun-erken-halklar-i-neolitik-ve.html>

EK- 83 Hesaptaşları ya da kil semboller (Çelebi, 2018. s. 152).

ÖZGEÇMİŞ

Adı Soyadı : Adile Bakay

Yabancı Dili : İngilizce

Eğitim Durumu

Lise : Şanlıurfa-Hilvan Kız İmam Hatip, 2017

Lisans : Adıyaman Üniversitesi, Tarih, 2021

Yüksek Lisans : Sinop Üniversitesi, Tarih, Devam Etmekte